TÖRTÉNELMI KATAKLIZMÁK:
NÉPMOZGÁSOK, FORRADALMAK, RENDSZERVÁLTÁSOK
ÉS A MAGYAR VIDÉK

Történelmi kataklizmák:
Népmozgások, forradalmak, rendszerváltások és a magyar vidék

A KÖTET SZERKESZTŐI:
BARTA RÓBERT
CSISZÁR IMRE

Hajdúnánás, 2017

A kötetet lektorálta:

OROSZ ISTVÁN
akadémikus, professor emeritus

A könyv megjelentetését támogatták:

Hajdúnánás Város Önkormányzata,
Debreceni Egyetem Történelmi Intézet,
Debreceni Egyetem Történelmi és
Néprajzi Doktori Iskola

Nyomdai előkészítés:

H. Balázs Zsuzsanna

A borítón található kép Hajdúnánás főterét ábrázolja az 1900-as évek elején

ISBN 978-963-473-229-7

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

Tartalom

Előszó 7

PÜSKI LEVENTE
Kivándorlás a XX. szazan elején – országos tendenciák és hajdúsági sajátosságok 9

BUCZKÓ JÓZSEF
„Szállást adtunk hűséges magyar véreinknek.” Székely menekültek Hajdúnánáson 1916–1918 25

P. SZÁSZFALVI MÁRTA
A reformáció 400. évfordulója az I. világháború árnyékában 49

SZONDA ISTVÁN
Forradalmi hangulat Gyomán és Endrődön (1918–1935) a narratívák tükrében 85

CSISZÁR IMRE
Proletárdiktatúra Hajdúnánáson. Egy kudarcra ítélt forradalmi kísérlet és a helyi társadalom megpróbáltatásai 103

PÜSKI LEVENTE
Változás és folytonosság – Földes község 1919/20-ban 129

BOTOS MÁTÉ
Magyarországi örmények Trianon előtt és után 145

BRENNER KOLOMAN
A magyar nyelv- és nemzetiségpolitika az első világháború után a hazai németség szemszögéből 161

KEREPESZKI RÓBERT
Magyar mezőgazdasági idénymunkások a náci Németországban a második világháború előtt 183

MOLNÁR DÁNIEL
Epizódok Soós Géza második világháború alatti tevékenységéből 209

PALLAI LÁSZLÓ
A Tanácsköztársaság 30. évfordulójának megünneplése 1949-ben 229

A KÖTET SZERZŐI 247

ELŐSZÓ

Tisztelt Olvasó!

A *Történelmi kataklizmák: népmozgások, forradalmak, rendszerváltások és a magyar vidék* című kötetünk a Vidék és Város konferencia sorozat Hajdúnánáson rendezett két tudományos tanácskozásán elhangzott előadások válogatott tanulmányait tartalmazza. *A Népvándorlás és migráció a történelemben. Határváltozások és népmozgások Magyarországon a 20. század első felében* című konferencia (2016. június 3.) és a *Forradalmak évszázada. Forradalmak, ellenforradalmak, rendszerváltások és a magyar vidék* című tudományos tanácskozás (2017. június 16.) tematikus összekötő eleme a történeti kataklizmák vidéktörténetre gyakorolt hatásainak sokszínű áttekintése.

A kötet tanulmányainak történész és néprajztudós szerzői eltérő forrásbázissal és módszertani eszközökkel, különböző hangsúlyokkal és szemléletmódokkal, de alapvetően ugyanarra a kérdésre keresik a válaszokat; hogyan illeszthető be a magyar történelem nagyobb narratívájába a vidéktörténet, a mikrotörténelem, különös tekintettel a sorsfordító történeti időszakokra. A szerzők ugyanakkor nem kívánják ellenpontozni a 20. századi magyar történelem traumatikus csomópontjainak többé-kevésbé konszenzusos megítélését, mikrotörténeti megközelítéseik inkább árnyalják, finomítják a nagyobb ívű történeti elbeszélést.

A kivándorlás, menekülés, külföldi idénymunkások témakörét érintik Püski Levente, Buczkó József és Kerepeszki Róbert tanulmányai, míg Botos Máté és Brenner Koloman írásai a magyarországi örmények és németek korabeli történetének különböző vo-

natkozásait elemzik. A személyes emlékezet, emlékezetpolitika, emlékezettörténet vizsgálati szempontjai érvényesülnek P. Szászfalvi Márta, Pallai László és Szonda István tanulmányaiban. Csiszár Imre és Püski Levente a rendszerváltások, forradalmak helyi közösségekre (Hajdúnánás, Földes) gyakorolt sokrétű hatásmechanizmusait tekintik át. Molnár Dániel Soós Gézáról szóló írása arra keresi a választ, hogy történeti krízishelyzetekben milyen súlya lehet a személyes helytállásnak.

A Vidék és Város konferencia sorozat szervezői (Hajdúnánás város, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport) és a kötet szerkesztői azzal a reménnyel ajánlják e munkát a tisztelt olvasóközönségnek, hogy az hozzájárul a hazai mikrotörténet és vidéktörténet írás fejlődéséhez és mélyebb értelmezést ad a nagy történeti változások helyi szintű megismeréséhez.

A kötet szerkesztői

PÜSKI LEVENTE

KIVÁNDORLÁS A XX. SZÁZAN ELEJÉN – ORSZÁGOS TENDENCIÁK ÉS HAJDÚSÁGI SAJÁTOSSÁGOK

A dualizmus évtizedei alatt lezajló nagyarányú társadalmi mobilitási folyamatoknak szerves részét képezték a különféle vándormozgalmak. Utóbbiak közül főleg a külföldre, pontosabban a tengerentúlra irányuló kivándorlásra fókuszálódott a kortársak figyelme két okból is. Egyrészt a kérdés a felerősödő nemzetépítő küzdelmek kontextusán keresztül került be a közéleti diskurzusba, ami azután – elsősorban Kovács Imre munkáin keresztül[1] – a két világháború között további lendületet kapott. Másrészt a leginkább érintett térségek földbirtokosai és helyi közigazgatási vezetői mind erőteljesebben adtak hangot a várható munkaerőhiánnyal kapcsolatos félelmeiknek. A történetírás napjaikra jelentős eredményeket tud felmutatni a téma feldolgozása kapcsán. Így ismert tény, hogy a kivándorlás, a századelőn ért el a demográfiai csúcspontját, s a számos célterület közül egyértelműen az Egyesült Államok emelkedett ki. Az viszont kevésbé ismert, hogy az Osztrák–Magyar Monarchián belül a lengyelek alkották a legnépesebb csoportot, őket a szlovákok és nagyjából hasonló nagysággal a horvátok–szlovénok és a magyarok követték. Foglalkozásszerkezeti oldalról nézve „a mozgalom elindításában, annak szerveződésében és az Egyesült Államok vonzásának közvetítésben" eleinte nagy volt a nem mezőgazdasági népesség – kereskedők iparosok – szerepe. A XX. század elejére viszont egyértelművé vált az agrárszféra túltengő

[1] *Kovács Imre.* A kivándorlás. Budapest, 1938.

dominanciája, azon belül is a mezőgazdasági munkásságé és a kisbirtokosoké, s közülük került ki az új egzisztenciát keresők mintegy 80%-a. Együttes kiemelésük annál is indokoltabb, mivel a társadalmi helyzet és az életviszonyok terén nem alakultak ki merev határok közöttük.[2] A kutatások alapján a kivándorlás területi differenciálódása is jól látható. Így Észak-Magyarország bizonyos vármegyéi – Ung. Szepes, Sáros, Zemplén – jelentették a fő gócpontot, mellettük Dél-Erdély, valamint a Tisza–Maros vidék és a Bánát egyes részei emelkedtek ki. Az Alföldet – Szabolcs vármegyét kivéve – általában véve kevéssé érintette a kivándorlás, sőt a középső és részben déli területek országos szinten is a legalacsonyabb számokat produkálták. Amíg ugyanis az említett északi vármegyékben éves szinten a lakosság 12 ezreléknél is nagyobb része fogott vándorbotot, addig egyes alföldi megyéknél – Békés, Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok – ez a mutató 2 ezrelék alatt maradt.[3]

A statisztikatudomány részéről korán jelentkezett az a törekvés, hogy a jelenséget részletes kvantifikáció révén is bemutassák, s a Magyar Statisztikai Közlemények sorozatán belül már 1918-ban külön kötetben foglalkoztak a témával. Az 1899–1913 közötti periódusra vonatkozóan számos részkérdésről közöltek adatokat, illetve azok egy részét tematikus táblázatokba foglalták össze. Ebből logikusan az következne, hogy pusztán statisztikai oldalról aligha lehetne érdemi újdonsággal előállni, a források azonban némileg mást mutatnak.

A huszadik század elejére a kivándorlás egyre hangsúlyosabb kérdéssé vált a közéletben és a vármegyék részéről is mind sürgetőbb nyilatkozatok, feliratok láttak napvilágot. Hajdú vármegye vezetői már 1901-ben foglalkoztak a kérdéssel és más megyékhez

---

[2] *Rácz István:* Parasztok elvándorlása a faluból. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914. II. kötet. Szerk: Szabó István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 450–477. *Puskás Julianna:* Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 77–78..

[3] Magyarország történeti földrajza. I. kötet. Szerk: Beluszky Pál. Dialog Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2005. 232.

hasonlóan intézkedéseket sürgettek a kivándorlási mozgalom fékezése érdekében, illetve – első lépcsőben – regionális statisztikai kimutatások elkészítését tartották szükségesnek.[4] A diskurzus hullámai végül a törvényhozásig is eljutottak. Barta Ödön függetlenségi párti politikus 1902 márciusában, a költségvetési vita kapcsán intézkedéseket sürgetett a kivándorlás megfékezésére, és részben a mozgalomnak Fiumén keresztül történő, a magyar állam kontrollja alá helyezését, részben szociális lépéseket – elsősorban kisbirtokosok részére nyújtandó hiteleket – javasolt.[5] 1902. június 17-én elhangzott interpellációjában már egyenesen tehetetlenséggel vádolta a kormányt és sürgős lépéseket sürgetett annak érdekében, hogy a kivándorlók tömegeit „a magyar állam védelme alá helyezze", illetve „a magyar állam számára megtartsa".[6] Válaszában Széll Kálmán miniszterelnök kifejtette az úgymond hivatalos álláspontot. Eszerint magát a mozgalmat megállítani nem lehet, mert erőszakkal nem kivihető és „nem lehet megfosztani azt, aki jobban akar boldogulni és több keresetre akar szert tenni,". Egyúttal elismerte, hogy bizonyos intézkedésekre szükség van, s már készülőben van a kormánynak a tárgyhoz kapcsolódó törvényjavaslata.[7] A javaslat benyújtására végül csak hónapokkal később, november 2-án került sor, melynek letárgyalásával és elfogadásával az országgyűlés 1903 elejére végzett. A törvény végül csupán egyetlen kérdésbe nyúlt bele, az útlevélügyön keresztül kívánta valamelyest korlátozni a tengerentúlra irányuló kivándorlást. A kérdéshez való hozzáállás elégtelenségét és felszínes voltát a későbbi események látványosan bizonyították, mint ahogyan azt is, hogy hiábavaló próbálkozás az utazást kizárólag a Fiumén keresztüli útvonalra irányítani. A szabályozásnak azonban a témánk szempontjából volt egy nem elhanyagolható eleme is. Az 1903: VI. tc. révén egységesen, törvényi úton szabályozták az útlevélkiadást, amely vármegyei

[4] Alispáni jelentés Hajdú vármegye 1901. évi állapotáról. Városi Nyomda, Debrecen, 1902. 4.
[5] Képviselőházi napló, 1901–1905. IV. k. 334–336.
[6] Képviselőházi napló, 1901–1905. VII. k. 285–287.
[7] Uo.: 287–288.

szinten az alispán feladata lett.[8] Ehhez kapcsolódva utóbbinak korábbi jogszabályok és azokra épülő gyakorlat alapján bizonyos kérdésekről éves jelentést kellett készítenie, melyet a közgyűlés elé terjesztettek. (Inkább csak tájékoztatás végett, hiszen a törvényhatósági bizottság azokat mindig vita nélkül, egyhangúan elfogadta.) Az említett törvényből kiindulva 1904-től a jelentés részét képezték az útlevélkiadásokról szóló tájékozatók is.[9]

Kivándorlás Hajdú vármegyéből, 1904–1913[10]

Év	Magyar Statisztikai Közlemények	Alispáni jelentés
1904	94	140[11]
1905	134	159
1906	254	293
1907	455	460

[8] Előtte is volt lehetősége a vármegyéknek a kivándorlás méreteinek és jellegének a figyelemmel követésére, ám ezt csak elvétve és esetlegesen tették meg. Vö: *Puskás Julianna:* Kivándorló magyarok i. m. 62.

[9] Puskás Julianna ismerte ezeket a jelentéseket, de ő is elsősorban a különböző statisztikai makroadatokra hagyatkozott. *Puskás Julianna:* Kivándorló magyarok i. m. 446.

[10] Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat, 67. kötet, Pesti Könyvnyomda RT, Budapest, 19198. 86. Alispáni jelentés Hajdú vármegye 1904. évi állapotáról. Városi Nyomda, Debrecen, 1905. 8–9. Alispáni jelentés Hajdú vármegye 1905. évi állapotáról. Városi Nyomda, Debrecen, 1906. 9–10. Alispáni jelentés Hajdú vármegye 1906. évi állapotáról. Városi Nyomda, Debrecen, 1907. 10–11. Alispáni jelentés Hajdú vármegye 1907. évi állapotáról. Városi Nyomda, Debrecen, 1908. 6–8. Alispáni jelentés Hajdú vármegye 1908. évi állapotáról. Városi Nyomda, Debrecen, 1909. 5–6. Alispáni jelentés Hajdú vármegye 1909. évi állapotáról. Városi Nyomda, Debrecen, 1910. 5–6. Alispáni jelentés Hajdú vármegye 1910. évi állapotáról. Városi Nyomda, Debrecen, 1911. 53. Alispáni jelentés Hajdú vármegye 1911. évi állapotáról. Városi Nyomda, Debrecen, 1912. 84. Alispáni jelentés Hajdú vármegye 1912. évi állapotáról. Városi Nyomda, Debrecen, 1913. 69. Alispáni jelentés Hajdú vármegye 1913. évi állapotáról. Városi Nyomda, Debrecen, 1914. 76.

[11] Ennél az évnél az adatok csupán az augusztus 1–december 31. közötti időszakra érvényesek.

Év	Magyar Statisztikai Közlemények	Alispáni jelentés
1908	98	188
1909	189	152
1910	160	125
1911	49	48
1912	85	83
1913	102	144
Összesen	1620	1792

A két forrás összesített adatai egyértelműen – a hibahatáron túlmutató mértékben – eltérnek egymástól, jóllehet a vármegye helyét illetően lényegében hasonló következtetésre jutnak. A hajdúsági térség egészében véve a kivándorlás által legkevésbé érintett térségnek tekinthető, még a jelentés valamivel magasabb számai alapján is éves átlagban csupán a lakosság 1,2 ezrelékét érintette. Részben hasonló sajátosságok érvényesültek az időbeli ingadozás tekintetében is. Az 1899–1903 közötti időszakról csak a Statisztikai Közlemények adatai állnak rendelkezésünkre, amely arra utal, hogy a kivándorlás 1902-től vált egyáltalán érzékelhetővé a térségben. 1904-ben azonban az alispáni jelentés csupán az augusztustól december végéig tartó időszakra nézve lényegesen több útlevélkiadást regisztrált, mint a Statisztikai Közlemények az egész évre, így viszont valószínűsíthetően távolról sem volt annyira hirtelenszerű a növekedés 1905-ben. A csúcsot – az országos trendhez igazodva – az 1905–1907 közötti időszak jelentette, utána valamelyes csökkenés érvényesült, melyet eleinte az amerikai pénzügyi válság indukált. A mélypont az 1910-es évek elején következett be, de az első világháború előestésén már ismét határozott növekedés érzékelhető. Az alispáni jelentések látványosan mutatják, hogy a folyamatot valóban az első világháború akasztotta meg, ugyanis 1914. január 1. és augusztus 1. között – utána már senki nem folyamodott útlevélért – 165 személy kért és kapott útlevelet kivándorlási céllal.[12]

[12] Alispáni jelentés Hajdú vármegye 1914. évi állapotáról. Városi Nyomda, Debrecen, 1915. 77.

Az viszont elgondolkodtató hogy csupán három évben fordult elő egyértelmű szinkronitás a két forrástípus között. Többnyire az eltérések domináltak, melyek az első és az utolsó periódusban voltak a legnagyobbak. 1908-ig a helyi hatóságok minden alkalommal nagyobb számokat regisztráltak, de következő három évben megfordult a trend, hogy azután 1913-ra visszaálljon a korábbi tendencia. Egyelőre nem találtunk magyarázatot a jelenségre, ami nem változtat további vizsgálatok szükségességén annak feltárására vonatkozóan, hogy vajon más vármegyék esetében is hasonló mértékű eltérések mutathatóak ki.

Persze a korábban mondottakból következően a helyi közigazgatási szervek is az útlevélkérelmek oldaláról közelítették meg a kérdést, az illegális kivándorlásra vonatkozóan tehát egyik forrás sem nyújt érdemi segítséget. Az a felvetés azonban, hogy a helyi szervek tudatosan közöltek torzított adatokat, méghozzá annak érdekében, hogy térségüket minél kedvezőbb színben tüntessék fel,[13] megyei részről aligha tűnik helytállónak. Az útlevélkiadást és a nyilvántartást egyaránt az útlevélkiállító hatóság végezte, melynek anyaga teljesen fennmaradt.[14] Az alispáni jelentések ezekre épültek, a kettő számsorai lényegében véve megegyeznek, illetve csupán néhány esetben lehet elhanyagolható eltérést felfedezni. Márpedig szándékos elhallgatásnak csak a nyilvánosságra hozott jelentések esetében lett volna értelme, a hatóság adatairól ugyanis csupán az alispánnak és közvetlen munkatársainak lehetett tudomása.

A megyei források elsősorban nem a statisztikai problémák miatt érdekesek, hanem azért, mert az országos kiadványnál számos tekintetben sokkal részletesebb információkkal szolgáltak. A hatóság ugyanis névvel és lakóhellyel együtt minden útlevélkiadást rögzítettek, lehetőséget kínálva egyén, illetve családcentrikus életútelemzések számára is. Az alispáni jelentések persze csak összesített adatokat közöltek, de még így is jóval részletesebbek voltak az

[13] *Rácz István:* Parasztok elvándorlása… i. m. 435.

[14] Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (továbbiakban HBML) IV. B. 906/d. Hajdú vármegyei alispánja, útlevélnyilvántartás. 2. kötet.

országos kiadványénál. Ezek alapján mindenekelőtt kijelenthető, hogy a tárgyalt időszakban az érintettek szinte kivétel nélkül kivándorlási célból igényeltek útlevelet, nem volna tehát sok értelme az egyéb kategória elkülönítésének. A szociális összetételt ugyan egyénenként nem vizsgálták, a megyei közgyűlésen viszont az a nem meglepő konklúzió alakult ki, miszerint főleg cselédek, mezőgazdasági munkások és dohánykertészek akarnak kivándorolni.[15] A domináns úticélt – ugyancsak várható módon –, elsődlegesen az USA jelentette, bár aránya valamelyest csökkent. Eleinte az utazók 92–97% ezt jelölte meg, ami idővel fokozatosan mérséklődött. 1910-ben lement 90% alá (89,6%), s a viszonylagos mélypontot 1913-ban érte el (82,6%), bár hozzá kell tenni, hogy 1914-re a tendencia egyértelműen visszafordult. A jelenség következtében valamelyest differenciálódott az úticélok köre és – ismételten az országos folyamatokhoz igazodva – átmenetileg – Románia lett a második számú célország (13,2%). Utóbbihoz hozzá kell tenni, hogy Erdély, illetve Székelyföl volt az, amelyre Románia munkalehetőségként a legnagyobb vonzerőt gyakorolta,[16] s a hajdúsági térség ennek a vonzáskörzetnek a perifériáját jelenthette.

A század elején az alispáni jelentés még elégedett konstatálta, hogy „vármegyénk munkás népének megvan az a jó szokása, hogy míg saját községében munkát talál, a maga határát nem hagyja el".[17] Pár évvel később azonban a kivándorlók számának emelkedése következtében a megyei közgyűlést már az aggódó hangok uralták, pedig a hajdúsági számok nem is voltak kirívóan magasak. Többen adtak hangot megdöbbenésüknek, s rámutattak, hogy sürgős intézkedések kellenek.[18] Így amikor pár évvel később a kormányzat az útlevélkiadás szigorítása mellett kötelezte el magát, tö-

[15] HBML IV. B. 902. a. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1907. május 14. 10. kötet, 57–59.
[16] Magyarország történeti földrajza i. m. 232.
[17] Alispáni jelentés Hajdú vármegye 1901. évi állapotáról. Városi Nyomda, Debrecen, 1902. 73.
[18] HBML IV. B. 902. a. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1907. május 14. 10. kötet, 57–59.

rekvéseit tulajdonképpen egyfajta vármegyei mozgalom alapozta meg. Persze sem állami, sem vármegyei részről nem gondoltak drasztikus lépésekre, inkább csak adminisztratív korlátok bevezetésről volt szó. Az 1909 évi II. tc. több területen erőteljesen szűkítette a kivándorlás lehetőségét.[19] Így a továbbiakban kiskorúak csak meghatározott feltételek teljesülése esetén – szülő, illetve gyám írásbeli engedélye, külföldi elhelyezésük biztosítása – vándorolhattak ki. katonaköteles korú férfiak esetében pedig a bel és honvédelmi minisztérium együttes, előzetes engedélye szükségeltetett, melyet az érintett csak bizonyos összegű óvadék letétele esetén kaphatott meg. A Tisza-kormány tovább szigorított azáltal, hogy a balkáni háborús helyzetre hivatkozva utóbbiak számára 1912. december elejéről egy évre teljesen megtiltotta a munkavállalási célzatú útlevélkiadást.[20] A jogszabályoknak Hajdú vármegye esetében bizonyíthatóan volt visszafogó hatása: az 1910-es évek elején a hatóság éves átlagban a kérelmek 14–20%-át utasította vissza. A csúcspontot értelemszerűen az 1913. év jelentette, amikor a 144 kiadott útlevél mellett 24 esetben elutasító határozat született.[21] A korlátozás azonban önmagában nem jelenthetett tartós megoldást. A kivándorlók száma így is emelkedő tendenciát mutatott, ami a tiltás megszűnése után csak tovább erősödött. 1914. augusztus elsején a világháborús helyzet következtében teljesen leállt a kivándorlás. Az év első hét hónapjában azonban már 165 személy kapott útlevelet és csupán hét esetben került sor a kiadás megtagadására.[22] Az adatok tehát erőteljesen emelkedő tendenciát mutattak, ami – a világháború elmaradása esetén – idővel ismét arra kényszerítette volna a vármegye vezetését, hogy fokozott figyelemmel forduljon a kérdés felé.

Az alispáni anyagok számos részterületen lehetőséget kínáltak az országos adatok árnyalására, a döntő tényezőt azonban az jelen-

[19] www.1000ev.hu 1909. évi II. törvénycikk.
[20] Képviselőházi Irományok, 1910–1918. XXXV. k. 438.
[21] Alispáni jelentés Hajdú vármegye 1913. évi állapotáról. Városi Nyomda, Debrecen, 1914. 76.
[22] Alispáni jelentés Hajdú vármegye 1914. évi állapotáról. Városi Nyomda, Debrecen, 1915. 77.

tette, hogy nemcsak megyei összesítésben, hanem településenkénti bontásban is közölték az útlevélkiadásokat, ami a statisztikai közleményekhez viszonyítva jóval szélesebb és differenciáltabb elemzésre is lehetőséget nyújt.

Kivándorlás a hajdúsági településekről, 1904–1913.

	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	Összes
H.böszörmény	9	37	74	83	24	50	47	11	29	43	407
H.nánás	5	10	11	6	8	5	5	7	8	9	74
H.szoboszló	4	26	21	12	6	5	4	2	–	3	83
Balmazújváros	1	5	3	7	1	–	1	3	1	1	23
H.sámson	–	5	2	1	–	8	2	–	–	–	18
Egyek	1	–	22	60	22	9	6	1	4	1	126
Tiszacsege	1	2	20	27	1	4	2	1	5	1	64
Vámospércs	–	1	16	42	2	8	13	4	–	6	92
Mikepércs	–	1	2	6	1	2	–	–	–	1	13
P.ladány	1	4	7	6	2	3	–	2	1	3	29
Nádudvar	2	–	13	15	2	2	4	4	1	3	46
Kaba	4	1	3	4	–	–	–	–	–	–	12
Földes	1	–	–	4	2	2	2	–	1	1	13
H.szovát	–	–	1	1	1	–	–	–	–	–	3
Tetétlen	–	1	2	1	2	1	–	–	–	1	8
H.dorog	109	21	43	124	86	22	23	6	21	45	500
H.hadház	2	11	28	34	20	21	5	3	9	16	149
Téglás	–	34	25	25	7	10	11	4	1	10	127
Felső és Alsójózsa	–	–	–	2	1	–	–	–	2	–	5
Összesen	140	159	293	460	188	152	125	48	83	144	1792

A táblázat jól mutatja, hogy a megyei adatok mögött településenként nagy szóródás húzódott meg. Abszolút méretekben egyértelműen Hajdúböszörmény és Hajdúdorog emelkedett ki és csupán néhány község volt, melyet a kivándorlás alig, vagy egyáltalán nem érintett. Az persze teljesen érthető jelenség, hogy a nagyobb településekről többen akartak kivándorolni, ezért reálisabbnak tű-

nik a fenti létszámokat az adott település demográfiai mutatóihoz viszonyítani. Mivel ebben az esetben két népszámlálási statisztikával való egybevetés kínálkozik a vizsgált időszakra vonatkozóan, ezért célszerűbbnek tűnt az összehasonlítást az 1900. és az 1910. évi népszámlálás esetében is elvégezni.

Kivándorlás és népességmegoszlás Hajdú vármegye települései között[23]

	Kivándorlók évi átlagszáma	Népességhez viszonyított aránya (1900)	Népességhez viszonyított aránya (1910)
H.böszörm.	40,7	1,6‰	1,42‰
H.nánás	7,4	0,45‰	0,43‰
H.szoboszló	8,3	0,52‰	0,5‰
Balmazújváros	2,3	0,19‰	0,18‰
H.sámson	1,8	0,4‰	0,32‰
Egyek	12,6	2,65‰	2,38‰
Tiszacsege	6,4	1,51‰	1,33‰
Vámospércs	9,2	2,8‰	2,33‰
Mikepércs	1,3	0,61‰	0,52‰
Pladány	2,9	0,26‰	0,22‰
Nádudvar	4,6	0,5‰	0,47‰
Kaba	1,2	0,18‰	0,17‰
Földes	1,3	0,25‰	0,22‰
H.szovát	0,3	0,08‰	0,079‰
Tetétlen	0,8	0,36‰	0,35‰
H.dorog	50,0	4,99‰	4,7‰
H.hadház	14,9	1,64‰	1,48‰
Téglás	12,7	5,37‰	5,04‰
Felső és Alsójózsa	0,5	0,15‰	0,14‰
Hajdú vármegye	179,2	1,2‰	1,08‰

[23] A vonatkozó évek népszámlálási statisztikái országos szinten is elérhetőek, de az alispáni jelentés külön kitért a megyei adatsorokra. Alispáni jelentés Hajdú vármegye 1910. évi állapotáról. Városi Nyomda, Debrecen, 1911. 94–95.

Első pillantásra is jól látszik, hogy a jelentések adatai általában véve megerősítik a meglévő ismereteket, miszerint a vármegye és a települések túlnyomó része a kivándorlás által csekély mértékben érintett régiónak tekinthető. (Ebből a szempontból a két népszámlálás nem jelent minőségi eltérést, csupán azt jelzi, hogy a növekvő népesség következtében az 1910-hez viszonyított arányok valamivel alacsonyabbak.) A megye 19 települése közül négyről mondható el, hogy lakosságuk viszonylag jelentősebb, az országos statisztikában határvonalként figyelembe vett 2 ezreléknél nagyobb mértékben próbált magának külföldön munkát keresni, de ez még mindig messze van a legmagasabb – 10 ezrelék, vagy a fölötti – mutatóktól.[24] Egyedül az 1907. év tekinthető kritikusnak, amikor a népességmozgás – az ország más részeihez hasonlóan – valóban jelentős, a népesség 3,05‰-ét érintő méreteket öltött. Ugyanakkor a vármegyén belül számottevő különbségek érvényesültek, s a két szélső pólust Téglás és Hajdúszovát – 5,04 illetve 0,079‰ – képviselte. Ha a vármegyei adatból indulunk ki, akkor a polarizáció még inkább szembetűnő. Az egyik kategóriát azok alkotják – Egyek, Hajdúdorog, Hajdúhadház, Téglás, Tiszacsege, Vámospércs –, ahol a kivándorlás egyértelműen felette volt a vármegyéének. Hajdúböszörmény nagyjából ennek a határán helyezkedett el, mivel a kivándorlók száma ugyan magasnak bizonyult, de 25–28 000 lélekszámú városról lévén szó, az arányszám valamivel kisebb lett. A város egyébként azért is érdekes, mert a kivándorlók viszonylag egyenletesen oszlottak meg a vizsgált időszakban, az ingadozások egyáltalán nem tekinthetőek szélsőségesnek. Ellenben az összes többi településről elmondható, hogy a kivándorlás mértéke egyértelműen a vármegyei alatt helyezkedett el.

Jelen esetben nem az alulreprezentált városok és községek az érdekesek, hanem az a hat, illetve hét település, ahol a népességmozgás jelentősebbnek tekinthető. Sőt, ha nincsen az alacsony vármegyei átlag, akkor négy település – Egyek, Hajdúdorog, Téglás, Vámospércs – eggyel magasabb kategóriában került volna.

[24] Magyarország történeti földrajza. I. kötet… 233.

Annak rögzítésén túl, hogy az adatok még egy kisebb térségen – jelen esetben Hajdú vármegyén – belül is számottevően különböznek, az igazán érdekes kérdés annak vizsgálata, hogy az említett helyeken nemcsak a vármegye, hanem a tágabb régióhoz képest is, miért bírt nagyobb vonzerővel a kivándorlás.

Az egyik magyarázat, miszerint összefüggés van a település mérete és a vándorlási hajlandóság között,[25] jelen esetben nem bizonyítható egyértelműen. Egyrészt a vármegyét nem az aprófalvas szerkezet jellemezte, még Egyek is több mint kétezer lakossal rendelkezett, másrészt mindkét csoportban különböző nagyságú települések találhatóak. Hajdúdorog a maga mintegy 10 000 lakosával kifejezetten a nagyobbak közzé tartozott, Hajdúböszörmény pedig – több mint 25 000-es lélekszámával – a megye legnagyobb városa volt. Az eltéréseket vallási és politikai sajátosságokkal sem lehet magyarázni. Vallási szempontból a kivándorlás által érintett helyek nem mutatnak egyöntetű képet. Az agrárszocialista mozgalmak megyei központjai pedig – Balmazújváros, Nádudvar – kifejezetten alacsony mutatókat produkáltak, egyedül Hajdúböszörményben vezetett el a tömeges munkanélküliség egyszerre nagyobb mértékű kivándorláshoz és az érintettek politikai szervezkedéséhez.[26] Az előbbiekhez hasonlóan kizárható tényező az időjárási viszonyok alakulása. Igaz, a tárgyalt időszakban a változó időjárás változó terméseredményekhez, valamint munka- és kereseti lehetőségekhez vezetett. A körülmények azonban évente változtak, érdemi ösztönző erőt pedig csak egy viszonylag hosszabb, több éven keresztül tartó negatív periódus jelenthetett volna.

Kézenfekvőnek tűnhet kapcsolatot találni a földellátottság mértékével, vagyis minél kisebb a település lakosságszámhoz viszonyított határa, annál nagyobb a hajlandóság. Ez a kapcsolat az adatok szerint fennállt Hajdúdorog, Egyek és talán Hajdúböszörmény esetében, amit a helytörténeti kutatások tovább árnyaltak. Egyek ese-

[25] www.rela.mtak.hu Szilágyi Zsolt: Vándormozgalom az Alföldön a 20. század első harmadában. 13.

[26] Hajdúböszörmény története. Szerk: Szendrey István, Hajdúböszörmény Városi tanács, Debrecen, 1973. 215.

tében az amerikai kivándorlást erősítette, hogy a helyiek – nem részletezett okokból – nem szívesen vállaltak munkát a közeli Hortobágyon. Hajdúdorogon pedig a körülményeket tovább rontotta, hogy a határ egy része művelésre kevéssé alkalmas – szikes, nádas, vízjárásos – terület volt.[27] A kapcsolat azonban nem alkalmazható általánosságban, hiszen a földellátottság viszonylag alacsony mértéke olyan helyeken is létezett – különösen Földest és Kabát lehet kiemelni –, melyeket Amerika csábítása alig érintett meg.

Földellátottság mértéke, 1900–1910 között[28]
(kat. hold/fő)

Hajdúböszörmény	2,2
Hajdúnánás	2,9
Hajdúszoboszló	2,6
Balmazújváros	3,9
Hajdúsámson	2,4
Egyek	2,0
Tiszacsege	5,6
Vámospércs	3,0
Mikepércs	3,0
Püspökladány	3,0
Nádudvar	3,9
Kaba	2,5
Földes	2,0
Hajdúszovát	2,9
Tetétlen	2,9
Hajdúdorog	1,8
Hajdúhadház	2,7
Téglás	2,8
Felső és Alsójózsa	0,8

[27] A birtokadatokra nézve: Magyarországi gazdacímtár. Szerk. Rubinek Gyula. Budapest, 1911.

[28] *Bencsik János:* Egyek község népesedési viszonyai a XIX. század közepétől és annak hatása. Múzeumi Kurír, 27. sz. 1978. 18–22. Hajdúdorog története. Szerk: Komoróczy György, Községi Tanács VB, Gyula, 1970. 191–192.

A területi megoszlásnál azonban jól érzékelhető egyfajta egyenetlenség. Bár merev határvonalat nem lehet meghúzni, de kijelenthető, hogy inkább a megye északi része vált érintetté a kivándorlásban. A keleti részen található Vámospércs kivételével ugyanis mindegyikük itt helyezkedett el. Nem kizárt, hogy ebben a közeli Szabolcs kisugárzó hatása is érvényesült[29] és sokan az onnan érkező hírek hatására döntöttek a kivándorlás mellett, ennek vizsgálatát azonban nehezíti, hogy nem állnak rendelkezésünkre „én-dokumentumok", azaz olyan források, melyekben maguk az érintettek szólnak döntésük motivációiról.[30] Ugyanakkor számos tény mutat arra, hogy a földrajzi differenciálódás mögött modernizációs tényezők húzódtak meg. A megye déli része jobb kapcsolatokkal bírt a városi centrumok felé, jobb lehetőségekkel, magasabb szolgáltatási színvonallal rendelkezett, s különösen nagy hatással bírt az itt húzódó Debrecen–Püspökladány vasúti fővonal. A regionális kutatások is megerősítik, hogy Debrecen városának inkább utóbbi térség felé érvényesült a népességvonzó ereje.[31] A helytörténeti feldolgozások több esetben is rámutattak, hogy kisebb vagy nagyobb mértékben, de a megye településeinek szinte mindegyike munkaerő felesleggel rendelkezett. A kérdés inkább az volt, hogy a kivándorlás vagy más lehetőségek kerülnek inkább előtérbe, vagy a kettő kombinációja valósult meg.[32] Így jutottak el a böszörményiek a debreceni tanyákra és kertekre, a szoboszlóiaknak pedig házépítési

[29] Egyek története. Szerk. Bencsik János. Egyeki Önkormányzat, Egyek, 2000. 151.

[30] Ilyen források alapján az a kérdés is megválaszolható lenne, hogy a visszatelepülések, illetve általuk a helyi közösség felé közvetített kedvező információk mennyiben járulhattak hozzá a kivándorlási hajlandóság fenntartásához.

[31] *Szilágyi Zsolt:* Vándormozgalom az Alföldön… i. m. 21.

[32] Puskás Julianna szerint egyértelmű összefüggés van a kétféle vándormozgalom intenzitása között. „Amikor lendül az egyik, hanyatlik a másik". Az viszont további kutatásokat igényel, hogy Hajdú vármegye települései esetében is igaz, hogy a nagyobb mértékű tengerentúli kivándorlás a belső mobilitás lecsökkenésével jár együtt és fordítva. *Puskás Julianna:* Kivándorló magyarok i. m. 93.

munkák és a hortobágyi juhászkodás is lehetőségeket kínált. Tiszacsegén az elvándorlás mellett az ország más részeiben is próbáltak munkát vállalni, például a tátralomnici szánkópálya építésénél. A hajdúdorogiak számára pedig nemcsak Amerika jelentett alternatívát, közülük kerültek ki a hegyaljai szőlők idénymunkásainak egy része is.[33] A jelzett területi képből látszólag Balmazújváros és Hajdúnánás lóg ki valamelyest. Balmazújváros azonban az átlagosnál messze nagyobb földekkel rendelkezett, s mellette inkább Debrecen bírt nagyobb vonzerővel, míg Hajdúnánáson a szalmafonás lett egy olyan helyi iparág, amely munkalehetőséget jelentett az év nagy részében.[34] Utóbbi jelentőségét egyébként a megyei hatóságok is fel- illetve elismerték. Az 1906. évi alispáni jelentés szerint: „gazdasági iparunk nem lévén, a téli a téli hónapokban a munkás nem kereshet semmit, s ez idő alatt nyári keresményét nemcsak feléli, hanem annak kereteit túllépve, nélkülözésekkel küzd, míg Amerikában az év minden szakában biztos és aránytalanul nagyobb kereset kínálkozik.”.[35]

A mondottakból következően nem meglepő, hogy ha az elemzést nemcsak külföldre, hanem az elvándorlás egyéb változataira ki kibővítjük, akkor az újabb kutatások szerint a megye mindegyik települése negatív egyenleggel bírt.[36] Különbség inkább csak a vándorlási veszteség mértékében volt, és még csak az sem állítható, hogy feltétlenül a kivándorlásban leginkább érintett helyek produkálták a kiemelkedően negatív mutatókat. Így például Hajdúdorog és Nádudvar lakossága nagyjából hasonlóan magas vándorlási veszteséggel rendelkezett, miközben az útlevélkérelmek terén csak a dorogiak voltak kiemelkedően aktívak. A kérdést továbbgondolva a népszámlálási adatsorokból az derül ki, hogy 1900 és 1910 között

[33] *Balogh István:* Hajdúság. Gondolat Kiadó, Budapest, 1969. 96. *Bencsik János:* Fejezetek Tiszacsege történetéből. KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen, 1988. 45.

[34] Hajdúnánás története. Szerk: Rácz István, Hajdúnánás, 1973. 223–224.

[35] Alispáni jelentés Hajdú vármegye 1906. évi állapotáról. Városi Nyomda, Debrecen, 1907. 11.

[36] *Szilágyi Zsolt:* Vándormozgalom az Alföldön… i. m. 25–36.

abszolút méretekben mindegyik település lélekszáma növekedett, sőt a legnagyobb növekedést – 20,33%-os – éppen Vámospércs szolgáltatta. A növekedés ütemét tekintve az alsó kategóriában 4–7%-kal számolhatunk. Ide hét település sorolható, de közülük csupán Hajdúdorog és Téglás emelkedett ki a külföldi munkavállalás terén, így az ő esetükben jelenthető ki bizonyossággal, hogy a kivándorlásnak számottevő hatása volt a demográfiai folyamatok alakulására. Mindez arra utal, hogy a természetes szaporodás és a visszavándorlás, melyre vonatkozóan pontos adatok híján csupán utalások vannak,[37] valamelyest ellensúlyozni tudta a tengerentúli kivándorlás jelentette veszteséget.

[37] Alispáni jelentés Hajdú vármegye 1905. évi állapotáról, 10. Alispáni jelentés Hajdú vármegye 1907. évi állapotáról, 8.

BUCZKÓ JÓZSEF

„Szállást adtunk hűséges magyar véreinknek”

SZÉKELY MENEKÜLTEK HAJDÚNÁNÁSON 1916–1918.

LÁNGBA BORUL A VILÁG

„Mindent meggondoltam, mindent megfontoltam...” – Ezek a szavak Ferenc Józseftől, az Osztrák–Magyar Monarchia császárától és Magyarország királyától valók. Elhangzásukat követően, 1914. július 28-án aláírta ugyanis a Szerbiának szóló hadüzenetet.

Ezt a háborút a délszláv kérdés megoldásának, a délszláv egyesülés és terjeszkedés megakadályozásának szánták. Megindítását Ferenc József a németek sürgető magatartása miatt határozta el, habár birodalmát gyengének ítélte egy ilyen megmérettetéshez.

A háború kérdésében egyedül gróf Tisza István miniszterelnök képviselt ellenvéleményt. Nem látta alkalmasnak az időpontot. Attól tartott, hogy a formálisan szövetséges Romániára nem lehet számítani, és a román csapatok bevonulnak Erdélybe. Ő sem érezte elégségesnek a monarchia katonai erejét az egy időben több országgal szemben is folytatandó hadműveletekhez.

A háború mellett „buzdító” II. Vilmos német császár azt ígérte, „*mire lehullanak a falevelek, hazajönnek a katonák”,* mivel a hadviselők – mint annyiszor a világtörténelemben –, egy villámháborúban gondolkodtak.

„A csapatok nap-nap után indultak útnak, s úgy a tisztek, mint a legénység, legnagyobb lelkesedéssel mentek végzetök elé.” (Betegh Miklós: 1924. 19.)

A monarchiával szövetséges Román Királyság a világégés kezdetén semleges maradt. Nemzeti céljainak megvalósítását azonban az Antanttól, azon belül is Oroszországtól várta.

Románia megszerzéséért már a háború kitörésekor versenyfutás kezdődött az Antant és a központi hatalmak között, s ezzel Erdély maga is egyszerre bekerült a nemzetközi háborús politikába.

A bukaresti német követ már 1914 őszén hírét vette Károly román királytól, hogy Oroszország a semlegességért cserébe odaígérte neki Erdélyt. Az október 1-jén kötött orosz–román szerződés Románia semlegességéért cserébe valóban odaígérte Erdélyt egészen a Tisza vonaláig.

A baljós hírek és a világpolitikai események láttán Tisza István miniszterelnök úgy vélte, egyedül a harctéri győzelem, vagy vereség dönti el Románia magatartását. (Szász Zoltán, 1986. 1691.)

1915 folyamán Románia és a központi hatalmak viszonya feszültebbé vált. Az erdélyi kérdés azonban az alkudozások tárgyát képezte.

Eközben Erdély katonai értelemben gyakorlatilag védtelen volt. Az itt állomásozó, vagy itt szervezett hadseregcsoportokat fokozatosan elvezényelték az orosz frontra, így 1916 tavaszára már lényegében csupán a magyar csendőrség állt a keleti határokon.

ROMÁN TÁMADÁS MAGYARORSZÁG ELLEN

„*Az erdélyi közönség* – írja visszaemlékezésében Betegh Miklós, Erdély kormánybiztosa, – *állandóan a romániai támadás lehetőségével foglalkozott, de igazán senki sem készült reá.”* (Betegh Miklós: 1924. 58.)

A helyzet azonban egyre súlyosabbá vált. Tisza István 1916. július elején memorandumban kérte az uralkodót, *„küldjön elrettentő katonai erőt a keleti határra, mivel a román veszély nagyon komoly, és bármely pillanatban aktuális lehet.”* (Galántai József, 1974. 303.)

A románok úgy ítélték meg, közel van a központi hatalmak veresége, ezért augusztus 17-én Bukarestben titkos szerződés keretében csatlakoztak az Antanthoz. A koronatanács ülésén Bratianu miniszterelnök ekképpen fogalmazott: „*Ki tudja, vajon a századok*

során lesz-e még egy ilyen kedvező pillanat, mint a mostani" (Szász Zoltán: 1986. 1695.)

A *„kedvező pillanatot"* a románok nem szalasztották el. 1916. augusztus 27-én este 9 órakor Bécsben átadták a hadüzenetet. Az I. Károly király örökébe lépő új király, Ferdinánd parancsára pedig a román csapatok betörtek a Kárpátok alig-alig őrzött hágóin.

„A hadüzenettel egyidejűleg Románia nekizúdította teljes mozgósított haderejének határaink mentén felvonult háromnegyed részét. Kereken 220 000 puskát, 840 ágyút és 12 000 lovat jelentő három seregét. Egyet keletről, Marosvásárhely felé, kettőt délről Nagyszeben és Brassó felé..." (Julier Ferenc: 1933. 4. fejezet, 9. rész)

A román hadsereg a Tölgyesi, a Békási, Gyimesi, Úz és Ojtoziszorosokon hatolt be Erdélybe. Magyarország keleti határain egyszerre 18 helyen támadó román erők létszáma meghaladta a 420 000 főt. (Fráter Olivér, 2003.19.) A román betörés perceiben Erdély 600 kilométer hosszú határán nem állt több mint 30 000 puskás katonánk. (Julier Ferenc 1933. 4. fejezet, 9. rész)

A pillanat minden tekintetben kedvező volt tehát. Katonapolitikailag azért, mert nem állomásozott jelentős haderő a keleti országrészben, de azért is, mert a falvak, városok hadra fogható férfi lakossága a keleti hadszíntereken, orosz földön, illetve az Isonzó mentén harcolt, illetve javarészben ott is vérzett el. (Julier Ferenc: i. m. u. o.)

„ÁRADATBAN VONAGLOTT A SZÉKELY FÖLD"

A hadsereg azonban általános érvényű evakuálást, kitelepítést szorgalmazott: mindenkit és mindent kényszer útján kívánt eltávolítani. Végül olyan megállapodás született, hogy *„...a fegyverfogható lakosság távolíttassék el, és az is csak a határ menti vármegyékből. A lakosságnak fegyvert nem fogható része és a harcászati célt nem szolgáló egyéb anyagok ne mozdíttassanak el. Aki ennek daczára is menekülni akar, annak erre segítség nyújtandó. A mozgósított vármegyék és a Maros között fekvő terület pedig csak készenlétbe he-*

lyeztessék, de onnan semmi ne mozdíttassék el." (Betegh Miklós: i. m.: 69.)

Nos, mindez szép, forgatókönyv szerint megvalósuló történet lett volna, ám a hatóságoknak a román betörés hírére pánikba esett lakosság körében nem sikerült fegyelmet tartani.

Idézzük ismét a szemtanú, Betegh Miklós erdélyi kormánybiztos szavait, aki a következőképpen látta a történéseket: *„...az ellenséget még sohasem látott nemzedék, mint az égő házban rekedt emberek, elvesztette a fejét, nem hallgatott semmi okos szóra. Mikor az asszony látta, hogy viszik a fegyverfogható lakosságot, eltávozásra kényszerítik a család fejét, fiát, ki eddig a gazdaságot tartotta, viszik az ökröket, gabonát, takarmányt, többé őt sem lehetett visszatartani. Emberileg nézve érthető is volt ez. Miért is maradjon az a szegény feleség vagy anya otthon, kinek elvitték a férjét, fiát, el úgyszólván mindazt, amivel a gazdaságot folytatta. Csakhogy az asszony futása a gyermeket is magával vonta, sőt, több esetben haldokló beteget is akartak magukkal vinni.*

Látva a határ menti vármegyék mozgalmát, megindultak azok a vármegyék is, melyek ezeken innen feküdtek és mozgósítva nem voltak. Így egyszerre mozgásba jött akaratunk ellenére egy akkora terület, amelyen 1.3 millió ember lakott. Vasúti kocsi persze már nemigen volt. A hadvezetőségtől alig lehetett kieszközölni, hogy a katonákat a frontra vivő kocsik visszafelé menekülteket szállítsanak.

A szekéren menekülők utazása rendezettebb volt. Megállapítottuk még az első nap, hogy melyik falu melyik úton haladjon, melyik útkereszteződésnél melyik adjon a másiknak az elmenetelre előnyt. Hol étkezzenek, hol háljanak, mi a menekülés irányának végcélja, mely megyében, mely faluban kell megállaniok. Hol kapnak élelmet állataik és saját maguk részére. Sőt, a menekülő irányokon a kormány néhány nap alatt bizottságokat állított fel, melyek az állatokat mindazoktól, kik azokat eladni akarták, tisztességes áron megvásárolta." (Betegh Miklós: i. m. 69–70.)

A hivatalosan életben lévő mozgósítási parancs tehát csupán hitelesítette mindazt, ami a meneküléssel amúgy is kezdetét vette. Betegh Miklós kormánybiztos számításai szerint 206 ezer fő kelt át

a Királyhágón. Valamennyien székely magyarok voltak. Annak ellenére, hogy az első napokban a hatóságok a határ menti területek kiürítését az úgynevezett „Maros-vonal”-ig elegendőnek tartották, már augusztus legvégén határozat született a menekültek széttelepítéséről. Ennek megfelelően a többnyire idősekből, anyákból és gyermekekből álló karavánokat vármegyék szerint csoportosítva az ország belsejébe előre kijelölt helyekre irányították.

Szekérrel menekülők oszlopa egy grafikus szemével Alsóköhéren 1916. október 3-án. (Maros-Torda megye)

Az emberek esetenként 40–100 kilométert is gyalogoltak, amíg áttelepítő vonathoz jutottak.

A szekérfogatokkal történő menekülést elsősorban a falusi népesség választotta, sebtében összeválogatott ingóságaikkal. Egy-két bútordarabbal, élelemmel, nem ritkán nagyobb lábasjószággal.

A szekérkaravánok beláthatatlanul hosszú sorokban kígyóztak keresztül a Hargitán az Alföld irányába. Jobb esetben kettes-hármas szekérsorokban vonultak egymás mellett, minden használható úton, amely északnyugat felé vezetett.

„Az úton nem lehet menni! – idézi emlékeit Kolozsi Antal gyergyóditrói lakos. *Úgy tele vót az út, ott olyat nem lehetett, hogy egymást kerüljük el. Ha visszafelé akart jőni, nem tudott, csak előre!"* (Idézi Gazda József, 1998. 9. sz. 76.)

Mondanunk sem kell, hogy a lakosságnak nem volt ideje arra, hogy minden szükséges ruhadarabot összekészítsen, melyekre az út során, vagy a kényszerű áttelepülés napjaiban, esetleg heteiben szükségük lehet.

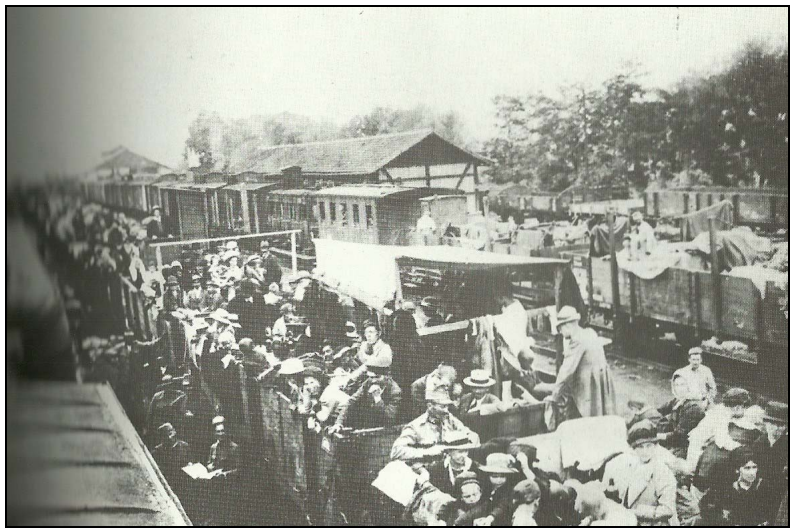
A gyors lakóhely elhagyás, amint azt fentebb láttuk, kapkodást eredményezett. Tulajdonképpen senki nem számított arra, hogy a telet is az édes otthontól távol kell tölteni.

A felnőttek és a gyermekek ruházata tehát főként abból állt, amit a menekülés óráiban magukra kapkodtak. Mivel pedig szép, nyárias idő volt, ennek megfelelően is öltöztek. Olyan nagyon még lábbelire sem volt szükség. Falusi magyarságunk pedig amúgy sem igen viselt ilyesfélét nyáridőben. Különösen nem a gyerekek, akik a szó szoros értelmében mezítláb keltek útra anyjuk mellett.

MENEKÜLTEKET HOZNAK A VONATOK

A belügyminisztérium Csík- és Maros-Torda vármegye menekültjeinek Hajdú- és Szabolcs vármegyét, a szebenieknek és az alsó-fehérieknek Bács-Bodrog vármegyét, a brassóiaknak és a nagy-küküllőieknek Torontál vármegyét, a fogarasiaknak Csanád vármegyét, a kis-küküllőieknek Csongrád vármegyét, míg a hunyadiaknak Arad vármegyét jelölte ki ideiglenes tartózkodási helyként. A meghatározott kényszerlakhely elérése a közlekedési nehézségek miatt azonban nem minden esetben volt megvalósítható. Mivel sokan rokonaiknál kerestek menedéket, a sorsüldözött erdélyi lakosság végül szétszóródott az egész ország területén. (Kocsis Lajos: 203. 88.)

A gazdagabb és tehetősebb polgárság Budapestet választotta, de Miskolcon, Pozsonyban, Komáromban, Győrben, sőt még a Balaton közelében is több száz menekült lelt átmeneti otthonra.

Menekülők vonata Brassónál 1916. augusztus utolsó napjaiban
(A kép az Erdély története III. kötetből való. 1988. 1701.)

Amint említettük, a Csík vármegyeiek számára Hajdú vármegyét jelölték ki ideiglenes tartózkodási helyül. Debrecen néhány hónapra Csíkszeredává „változott", hiszen ide vonult vissza a vármegye közigazgatási központja. Mind összességében több mint 20 000 „földönfutó" érkezett a hajdúk földjére, és annak fővárosába, a kálvinista Rómába. Döntő többségük vonaton, igen gyakran nyitott vagonokban, több napos, olykor heteken át tartó szekérfogatos utazással.

„Az egyszerű költözködés is sok bajjal jár – írja Betegh Miklós – *, hát még egy olyan evakuálás, mely katonai körök véleménye szerint is az egész háborúban a legnagyobb volt*." (Betegh Miklós: i. m.: 58.)

Az ország városai közül elsőként Debrecenben születtek tényleges intézkedések a menekülők megsegítésére. Márk Endre polgármester kezdeményezésére szeptember 1-jén megalakult az Erdélyi Menekülteket Gyámolító Bizottság, amely a menekültek elhelyezéséről, élelmezéséről, általában a pillanatnyi szükségleteik kielégítéséről gondoskodtak. (Debreczeni Független Újság, 1916. szeptember 7.)

„Debrecen városa elég felkészülten várta a menekülők csapatát. Több napig élelmezte a menekülőket és marháinak élelmezéséről is gondoskodott. Itt osztották szét a Csík megyei menekülteket." Ezeket a sorokat a szemtanú, Búzás Imre, Csíkcsicsó plébánosa írta az egyházközség Historia Domusában. (Csíkcsicsó H.D. 1916. 32.)

A vonatok pedig továbbra is ontották a menekülő székely lakosságot. 1916. szeptember 25-ig Debrecenben 2421 fő „telepedett le" közülük, miközben további ezrekre újabb vasúti utazás várt, mégpedig a vármegye többi településére. (HBML. IV./b. Debrecen Város Tanácsának Iratai 1914–1918. VII.d.11.) Hajdú vármegyében egyébként 20 000 menekült elhelyezését tervezték. Ebből 6000 főt Debrecenben, a fennmaradó 14 000 főt a megye településein úgy, hogy a városokra 2500–3000 fő jutott volna. (Hajdúnánási Újság, 1916. szeptember 14.2.)

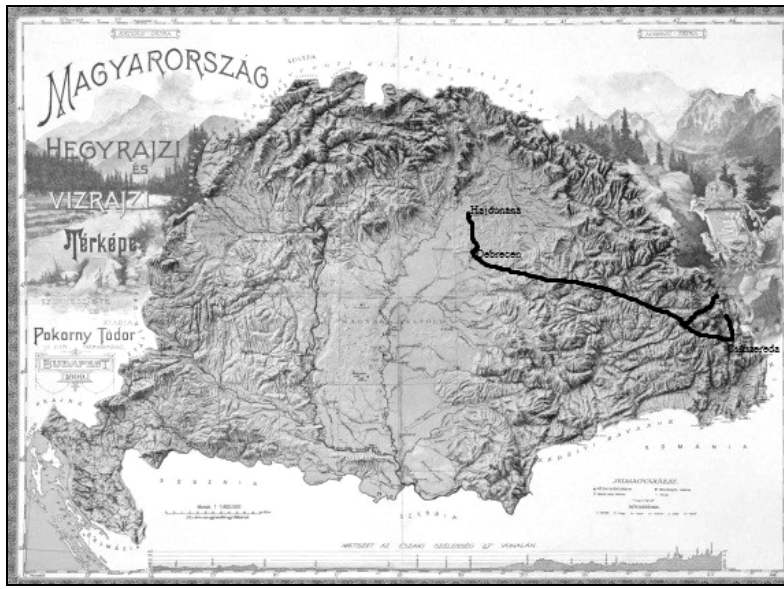
„SZÍVET TÉPŐ LÁTVÁNY A MENEKÜLŐK ÉRKEZÉSE"

Az első, menekülteket is szállító szerelvények 1916. szeptember 8-tól érkeztek meg Hajdúnánásra. Szeptember 17-ig 300–400 főt hoztak a vonatok. Egyértelművé vált az is, hogy a hatóságok „kizárólag" Csík vármegyeiek érkezését engedélyezik. Amint később példát is látunk majd erre, akadt azért közöttük például Brassó vármegyei menekült is.

„Szívet tépő, lelket marcangoló látvány a menekülők érkezése. Látni az ősz férfiút, aki kenyerének javát megette, s menekülnie kellett megszokott kedves otthonából, ahol hátralevő napjait csendes, nyugodt békességben óhajtotta leélni, az erdőben fát, gombát szedegetni s a hegyeket elnézegetni, hogy soha el ne feledje azt, amelyek a gondtalan gyermekkornak, az álmodozó ifjúkornak, a férfias küzdelmeknek és a szemlélődő öregségnek oly kedves tanúi voltak egy ezred éven át.

Látni a könnyező, rettenetesen szenvedő, gyermekeiket göcsösen szorongató anyákat, a mit sem sejtő gyermekektől fel egész a mindent átértő és szenvedő ifjakig. Látni az idegenben révetegen és félénken széttekintő serdülő hajadonokat, s látni mindnyájukon a ret-

tenetes szenvedésnek és nyomorúságoknak nyomait; igazán a legerősebb szíveket és lelkeket is megindító látvány."

A Csík vármegyei székelyek menekülési útvonala
Erdély országon keresztül Debrecenig, majd onnan Hajdúnánásig

Szeptember 20-a táján még mindig arról szólnak a híradások, hogy folyamatosan érkeznek a menekülteket hozó szerelvények. Ezekben a napokban több mint kétezren vannak már a településen. Olyan zsúfolásig megtelt, nyitott vagonokból álló szerelvények is érkeztek egyenesen a Székelyföldről, amelyekben a menekülők magukkal hozták egy-egy bútordarabjukat, illetve nagyobb állataikat is. Ezeket a szerencsétlen, kiéhezett, szomjas jószágokat aztán rögtön legelőre engedték, de a helybéli gazdák gondoskodtak istállóban való elhelyezésükről is.

Természetesen a menekülők sem maradtak fedél nélkül, *„mert megnyíltak előttük a jólelkű polgárok szívei és ajtajai is."* (Hajdúnánási Újság 1916. szeptember 21.

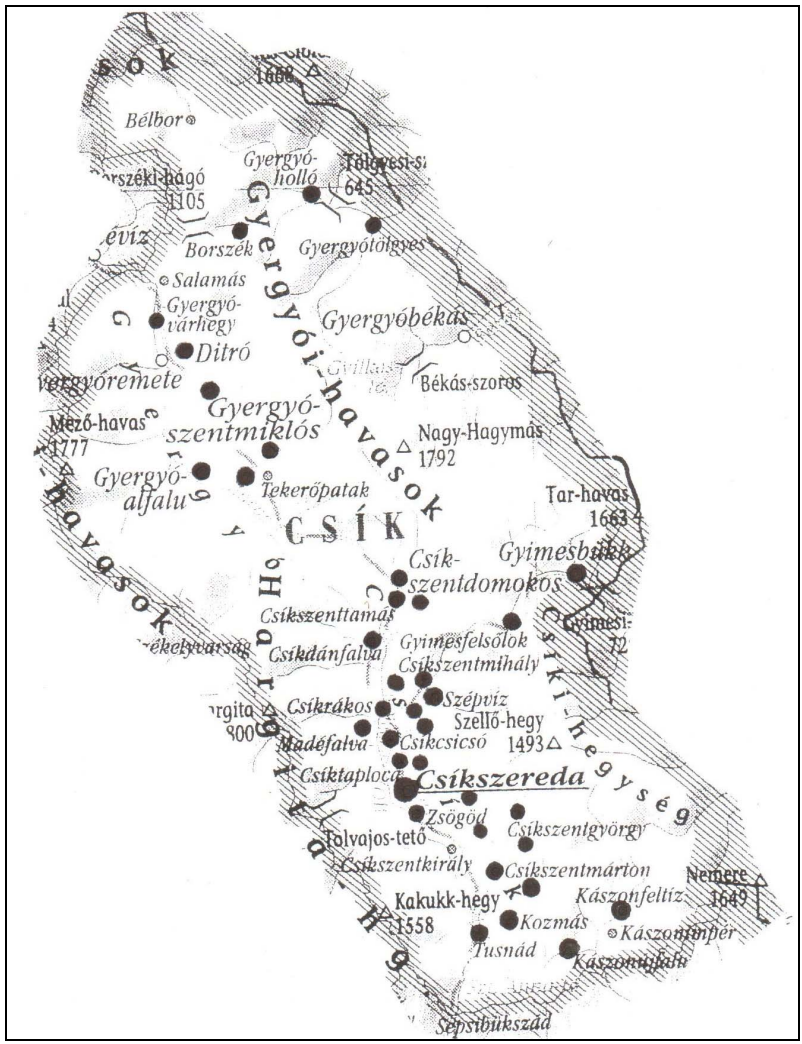
GYERGYÓIAK, FELCSÍKIAK, GYIMESIEK HAJDÚNÁNÁSON

Időben lassacskán 1916. október elején járunk, s bizony még mindig érkeznek a menekültek. Létszámuk ekkorra megközelítette már a 3000 főt. Október derekára aztán 3200 főben állapodott meg a végső létszám. Lássuk egy kicsit közelebbről is, pontosan mely településekről érkeztek hozzánk. A helybéli gimnázium Értesítőjében olvassuk, hogy *„Csík megye északi részéből telepítette városunkba a menekülteket a belügyminiszter, főként Gyergyószentmiklós, Szárhegy, Szépvíz, Borszék, Ditró, Tölgyes, Taploca, Szentmárton és Madéfalva községekből és környékükről."* (A Hajdúnánási Ev. Ref. Gimnázium Értesítője, 1916–1917. 5.)

A rendelkezésre álló anyakönyvi források alapján ez a felsorolás még jócskán kibővíthető, s ezáltal lényegében hiteles képet kaphatunk arról, valójában mely településekről menekültek még hozzánk a székely száműzöttek. Lássuk csak: Gyergyóholló, Gyergyóalfalu, Kilyénfalva, Csíkcsekefalva, Csíkszentmihály, Csíkpálfalva, Csíkdánfalva, Csíkszentsimon, Csíkszentdomokos, Csíkszentgyörgy, Csíkmenaság, Csíkjenőfalva, Gyimesfelsőlok, Gyimesbükk, Csíkmindszent, Csíksomlyó, Csíkszereda, Csíkkozmás, Csíkrákos, Csíkborzsova, Csíkvárdotfalva, Csíkbánfalva, Csíkcsicsó, Zsögöd, Tusnád, Zetelaka (Udvarhely vármegye), Székelyudvarhely, Nagykászonaltíz, Nagykászonalfalu, Zalatna (Alsó-Fehér vármegye.), Zabola (Háromszék vármegye), Kiskapus (Kis-Küküllő vármegye), Mocs (Kolozs vármegye), Szászváros (Nagy-Küküllő vármegye) és egy szintén csík ármegyén kívüli nagyvárosból, Brassóból.

A felsorolás valószínűleg így sem teljes, ám ennyiből is látható, hogy a Gyergyói medence és Felcsík területéről, illetve a Gyimesekből irányították ide a székelyeket. Több mint negyven település népéből érkeztek hozzánk. Azt is mondhatjuk, Csík vármegye java része „képviseltette" magát ebben a nyomorúságos helyzetben egyetlen hajdúvárosban, melynek népe eddig legfeljebb hallott róluk, ám soha nem látott addig az életben székelyeket.

Hogy ez a kényszerű együttélés mit jelentett a mindennapokban, arról később megemlékezünk még.

Csík vármegye térképe.
A pontokkal jelölt településekről érkeztek menekültek Hajdúnánásra 1916 őszén

FOGADÁSUK, ELSZÁLLÁSOLÁSUK

Még szeptember elején bizottságok alakultak a menekültek fogadására, ügyeik intézésére. Ennek a hihetetlenül szerteágazó, mondhatni karitatív munkának a zöme a gimnázium tantestületére hárult. Lényegében minden teendő ott összpontosult. Ennek értelmében, mint egyfajta munkamegosztás eredményeképpen az érkező vonatoknál a menekülteket – akiknek a pontos érkezését sok esetben nem is tudták előre – Márk Imre, Magi Antal és Spániel Vince tanárok fogadták, és intézkedtek a beszállításukról.

Rögtön az első napokban Segélyező Bizottság is alakult, melynek vezetése mindvégig Brassay Károlyra nehezedett. A kenyér és liszt utalványokat Király Sándor állította ki, a kiutalt állami segélyek számfejtését október elejéig Jókay Lajos végezte, majd a menekültek érkezésének lezárulást követően, október végétől ezt is Brassay Károly vállalta magára. Az ilyen tevékenység együtt járt az anyagiak intézésével is. Ezt a teendőt Spániel Vince végezte.

Változatlan lendülettel folyt természetesen a város lakosságának adakozása, gyűjtése. Ennek következtében a rendes napi 1 Koronás államsegélyen túl az 1916 októberéig befolyt 6000 Koronából, valamint Az Est című folyóirat által adományozott 2500 Koronából rendkívüli segélyeket is osztottak, főként szülés, temetés esetén, valamint gyógyszerbeszerzés, kályhavásárlás, lábbelivétel céljára.

Az alsóbb osztályok növendékei az első szerelvények megérkezésétől kezdődően nagy-nagy szorgalommal közreműködtek a menekült családok vasútállomásról történő beszállításában, főként a csomagok járműre rakásánál, a házhoz szállításnál, a szálláshelyük felkeresésénél. A felsőbb osztályok közül pedig többen az irodai munkában segédkeztek mindvégig. (Lásd ehhez: A Hajdúnánási Ev. Ref. Gimnázium Értesítője 1916–17. 1–8.)

Hajdúnánás város tisztikarának néhány tagja a vasútállomáson, vonatra várva az 1910-es évek derekán. Középen Dr. Berencsy János polgármester

Gimnáziumi érettségi tabló 1919–20-ból. Tanárok, ülő sor balról jobbra: Magi Ferenc, Márk Imre,Otrokocsi Nagy Elek igazgató, Lovass Aladár, Lengyel Endre, Szilágyi Dezső

Gyakran megesett, hogy késő este futott be egy szerelvény, melynek utasait éjszakába nyúlóan kellett ellátni, s bizony ilyenkor a folyosók, osztálytermek mind hálóhelyiséggé változtak.

A gyors szállásnyújtás tekintetében nem volt ez másként a református és katolikus elemi iskolában sem. Az utóbbi mindössze egy tantermes volt, így ott nemigen akadt szálláshely. Maradt hát az előbbi. *"A helybéli Polgármesteri Hivatal megkeresésére egy üres tantermet és a tornatermet a menekült családok számára lakásul adtuk át"* – olvasható az egyházközség jegyzőkönyveiben. (A Hajdúnánási Ref. Egyház. Jegyzőkönyvei, 1916. október 19.)

KÉSŐBB HÍRESSÉ VÁLT SZEMÉLYEK A MENEKÜLTEK KÖZÖTT

A menekült családokkal érkezett Hajdúnánásra több héten át tartó tehénfogatos szekerezéssel Gyergyókilyénfalváról a Jakab család is. Az édesanya, György Rozália öt gyermekkel tette meg a fél ezer kilométeres utat. A szekéren ott volt az akkor hét éves Antika is, a későbbi Jakab Antal (1909–1993) aki 1972-től Márton Áron gyulafehérvári püspök segédpüspöke, majd 1980–1990 között utóda lett. Egy római katolikus, gyermektelen család, Dominkó István és felesége nyújtott számukra menedéket egészen 1917 nyaráig, amikor ugyanazzal a két tehenes fogattal vissza is tértek Kilyénfalvára.

Ugyancsak a menekültáradattal érkezett Hajdúnánásra Csíksomlyóról családjával együtt a tanítóképzős hallgató, Domokos Pál Péter (1901–1992) is. A helyi elemi iskola igazgatójánál, Bán Gézánál leltek fedélre. A fiatalember azonban néhány hét után Debrecenbe távozott, ahol átmenetileg folytathatta tanulmányait.

A MENEKÜLTEK BEKAPCSOLÓDÁSA A MINDENNAPI ÉLETBE

A többség természetesen így vagy úgy, de megtalálta a helyét Hajdúnánás társadalmában. A polgármesteri hivatal már a megérkezést követő napokban ellátta cselédkönyvekkel az azt igénylőket, hogy munkát vállalhassanak, s ezáltal némi keresethez is jussanak. Az

asszonyok, nagyszülők idejét lekötötték a háztartás körüli teendők, hiszen a székely családok sokgyermekesek voltak, csakúgy, mint a helyi társadalom. Kevés szabad idejükben segédkeztek a szállásadók gazdaságában, egyáltalán a ház körüli teendőkben. Az idősebb férfiak, ha futotta erejükből, a háborúban lévők helyére álltak, segédkeztek a mezőgazdasági munkákban, azaz tették azt, amit otthon is tenniük kellene. Különösen is igaz volt ez azokra a családapákra, akiket megkímélt a háború, vagy kisebb sérüléseik miatt leszerelték őket.

A MENEKÜLTEK ISKOLÁZTATÁSA

ELEMI ISKOLÁSOK

A legtöbb teher e tekintetben, a jobb tantermi ellátottság miatt a református egyházra hárult. Az oktatási gondok megoldása végett a város polgármesterén kívül Csík vármegye tanfelügyelősége is segítséget kért az egyházközség vezetőségétől.

A menekültek iskoláját a város és az egyház segítőkészségének köszönhetően október 23-án, a helybéli felsőbb osztályokkal egy időben nyitották meg nyolc tanerővel. A tantestület természetesen csíki menekült tanítókból állott, élén Borka Lajos gyergyóremetei igazgató tanítóval. A csíki falvak népével menekültek a tanítók is, így hát jutott belőlük Hajdúnánásra is. Csíkszentdomokosról Gál Márton és Kantus Ambrus, Csíkdánfalváról Imecs Tamás, Csíktaplocáról Xantus Dávid, Csíkszentgyörgyről Király István, Gyergyószárhegyről Trombitás László és Zaboláról, Mikes Kelemen szülőhelyéről Balogh Albert. A tanítás osztatlan képzési formában vette kezdetét, délelőtt és délután egyaránt négy-négy osztállyal. (HBMLt.HBösz.FLt. VII.57/c 9.)

Sok egyéb mellett az egyik legfőbb gondot a taneszközökkel való ellátás jelentette. A református iskola igazgatója, Bán Géza október 18-án a helyi elemi iskolák vezetőinek, valamint a menekültekből álló tantestület számára közös értekezletet hívott össze. Ezen úgy határoztak, hogy a menekült tanulókat a helyi gyűjtésből

befolyt 350 Korona segélyből legelőször is a legszükségesebb tankönyvekkel látják el. (Hajdúnánási Újság, 1916. november 23. 4.) A gyűjtést egyébként az iskolák tanulói, és a szülők körében szervezték, s nagy segítséget nyújtottak ebben a munkában az egyházközségek lelkészei is. E szorgos, önzetlen adakozás eredményeként az iskolai felszerelések nélkül érkezett székely gyermekek szinte minden szükséges taneszközhöz hozzájutottak, amire tanulmányaikhoz szükségük volt.

A hajdúnánási református elemi iskola legrégibb épülete. Ebben is tanultak a csíki menekült tanulók

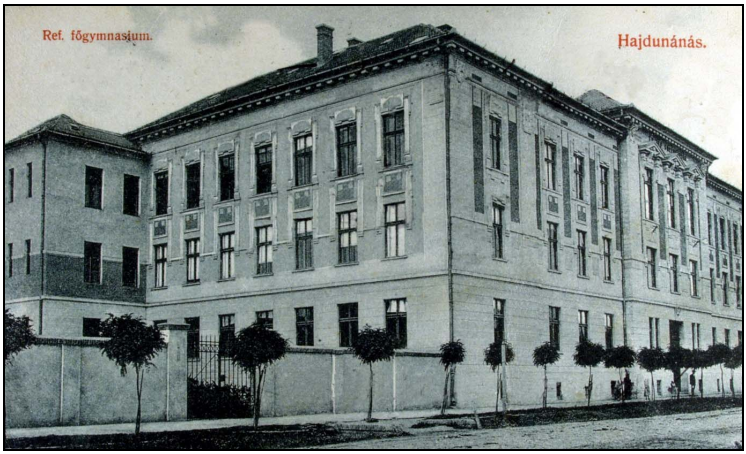
Az eddig elmondottak után hátra van még az egyik legfontosabb kérdés megválaszolása: mekkora létszámú tanköteles gyermekről lehetett szó? Nos, erre a választ, még ha nem is teljes pontossággal, ismét a helyi újságban találjuk meg, amely 500 tanulót említ. Ennyinek az oktatásáról kellett tehát gondoskodni, legfőképpen helyet biztosítani számukra a város iskolarendszerében. (Hajdúnánási Újság u. o.)

Ekkora gyermeklétszám oktatása a kilátásba helyezett négy tanteremben óriási feladatok elé állította a tanítókat. Minimum 70–80 tanuló zsúfolódott össze egy teremben, ami rendkívüli módon megnehezítette az oktató-nevelő munkát.

MENEKÜLT DIÁKOK A HELYI GIMNÁZIUMBAN

A tanköteles korosztály mellett menekült fiatalok is érkeztek a városba, akik itt kezdték, vagy itt folytatták gimnáziumi tanulmányaikat.

A hajdúnánási nyolc osztályos főgimnáziumban – a Vallás és Közoktatási miniszter rendelete alapján, a súlyos gazdasági okok miatt – 1916. október 1-jén kezdődött el az új tanév. A főhatóságok felhívták a tanári kar figyelmét arra, hogy *„az erdélyi menekült középiskolai tanulókkal szemben a legmesszebb menő jóakarattal járjanak el.”* (A hajdúnánási Ref. Egyh. Jkv. 1916.december 20.)

Az 1907-ben emelt hajdúnánási főgimnázium épülete korabeli képeslapon

A tanári kart azonban nemigen kellett minderre figyelmeztetni, hiszen – amint láttuk – éppen ő maga járt elől példamutatással a menekültek ügyében.

De lássuk, milyen létszámról volt szó és miféle kedvezményeket biztosítottak számukra ebben a nagy múltú iskolában.

Az intézmény tanulóinak száma ekkor 244 fő volt (ebből mindössze 7 leány). Közülük a menekült tanulók száma 62 fő, akik egy leányka kivételével valamennyien fiúk voltak.

A kedvezményt az jelentette például, hogy minden gimnáziumba jelentkezett tanulót felvettek abba az évfolyamba, ahová kérte magát, annak ellenére, hogy egyikük sem tudott felmutatni korábbi tanulmányairól semmiféle okiratot. Hogy is tudtak volna, hiszen a menekülés zűrzavarában nem ezek beszerzése volt a legfontosabb. Jelentkezésüket követően valamennyiüket ellátta a tantestület ingyen tankönyvvel, melyeket az iskola tanulói gyűjtöttek számukra. De az is említésre méltó, hogy tandíjat sem igényelt tőlük az intézmény. (Hajdúnánási Ref. Egyh.Jkv. 1916. dec. 20.)

HITÉLET PROTESTÁNSOK KÖZÖTT

A megérkezés nehéz óráiban és az azt követő hetekben-hónapokban a sírdogáló székely asszonyok ajkáról fel-felszakadt egy-egy gyönyörű ének, amely különösen a puritánabb lelkületű Hajdúnánás reformátusságának nem csupán ismeretlen, de erősen misztikus is volt.

Hajdúnánás katolikusságának lélekszáma ebben az időben 1400 fő lehetett, ebből a római katolikusoké 1200 fő. (Buczkó József, 2001. 29.) Az 1896-ban épült templomocska ennek a közösségnek a lélekszámát fejezi ki.

Képzeljük csak el. Hajdúnánás katolikus népességének több mint a duplája érkezett a városba. Itt volt egyszerre Székelyföld vallásos, hithű lelkülete a maga templomba járó, imádságos buzgalmával.

És természetesen ennyien nem férhettek el ebben a kis hajlékban, amelynek ráadásul még helyi lelkésze sem volt. Novák Géza hajdúdorogi plébános látta el a nánásiakat, mint filiális, oldallagos, tehát kapcsolt egyházközséget. Az ő feladata volt tehát, hogy minden templomba igyekvő katolikus, legyen az helybéli vagy székely menekült, részese lehessen a szentmiséknek. Ahhoz azonban, hogy mindenki részesülhessen a miseáldozat szentségében, egymaga nem tudta volna teljesíteni, hiszen el kellett látnia mindenek előtt a hajdúdorogiakat és persze a Nánás városiakon kívül a tanyán élőket is.

Ebben a munkában siettek segítségére a menekültekkel érkezett lelkészek, akikkel megoszthatta a feladatot. Ehhez a munkához a

gyulafehérvári püspökség és az egri érsekség felhatalmazásával egyaránt rendelkeztek.

Híveit vezetve érkezett Hajdúnánásra Kádár József csíkmindszenti esperes plébános és Felcser Miklós áldozár, azaz áldozópap, aki Csíkdelnérről menekült a falu hűséges katolikus népével.

Amennyiben a szükség úgy hozta, ugyancsak misézett Hajdúnánáson Salati Ferenc gyergyóalfalui káplán is.

Közöttük, az egyetlen „hazai" és a három menekült lelkész között oszlott hát meg minden lelkipásztori teendő. Ahhoz pedig, hogy a katolikusság templomi szentmisében részesülhessen, vasárnaponként 3-4 istentiszteletet kellett tartaniuk. Mondanunk sem kell, hogy minden alkalommal színültig megtelt a templom. Isten háza menedék és egyben a vigasztalódás helye is volt.

SZÉKELYNEK SZÜLETTEK A HAJDÚK FÖLDJÉN

Hajdúnánáson 28 székely gyermek született. Az első 1916. augusztus 31-én, pár nappal azt követően, hogy szülei átmeneti fészekre leltek ebben a városban. Az utolsó kisbaba pedig 1917. július 22-én látta meg a napvilágot.

A csecsemőket általában egy hetes korukban tartották keresztvíz alá, úgy, ahogy ez népünknél szokásban volt. Néhány gyermek nevével a halotti anyakönyvekben ismét találkozunk, ami jelzi, hogy vele született gyengeség, vagy egyéb ok miatt néhány hetes, esetleg néhány hónapos korban elhaltak.

AKIKNEK ÖRÖK NYUGHELYE LETT A HAJDÚNÁNÁSI FÖLD

A székely menekültek itt tartózkodása idején, 1916 ősze és 1918 tavasza között összesen 39-en fejezték be ezen a földön az életüket. Tizeneggyel többen, mint ahányan születtek. Az legkorábbi halálaset rögtön az első csoport megérkezését követő napokban, 1916. szeptember 25-én történt.

A legnagyobb veszteséget a kisgyermekes édesanyák szenvedték el. Az összes halálesetből 28 volt gyermek. Ebből csecsemő korú 6, 2–14 év közötti 22. A 17–33 év közötti korosztályból elment a minden élők utolsó útján 5, a 65 év feletti legidősebb korosztályból pedig 6 fő.

A legtöbb temetés az érkezés utáni első két-három hónapban történt, s három eset kivételével valamennyien gyermekek voltak. Ezen nem csodálkozhatunk, hiszen ők voltak leginkább kitéve a fáradságos, sok nélkülözéssel járó, megfázásokkal terhelt utazásnak például a nyitott vagonokban, stb. Az édesanyák nem tudtak útközben megfelelő élelemről, és ami ennél is fontosabb, megfelelő minőségű ivóvízről gondoskodni gyermekeik, különösen a csecsemők számára. Így aztán ezeket az apróságokat végül a leggyakoribb betegségben, bélhurutban veszítették el.

Ezekben a hónapokban megindító látványt jelentett az utcán tébolyultan bolyongó édesanya, hóna alatt egy aprócska koporsóval. Ebben a rettenetes megpróbáltatásban pedig nem lehetett mellette a hitvese, aki fölött meglehet, magasra tornyosult már a tömegsír hantja Európa valamelyik hadszínterén.

VISSZATELEPÜLÉS CSÍKORSZÁGBA

A híradásokból arról értesülünk, hogy *„Az első nagyobb menekülő sereg múlt év november 18-án tért vissza hazájába, de a másodiknak még öt hónapot kellett várakoznia...”*(Hajdúnánási Újság, 1917. május 24. 3.) Ez az első csoport valójában nem is családok közösségéből állt, hanem olyan munkabíró férfiakból és nőkből, akik lehetőleg gyermektelenek voltak, s akiket tulajdonképpen a román pusztítás miatti romok eltakarításában kívántak foglalkoztatni, hiszen a nagyobb városok, élen Csíkszeredával, nagyrészt romokban hevertek. Ekkor hozzávetőleg egy 300 fős csoport utazott el Székelyföldre kifejezetten ezzel a feladattal. (Hajdúnánási Újság, 1916. november 16. 2.)

1917. április derekán aztán megindulhattak végre-valahára a szerelvények Csíkország felé.

A tavaszi elutazás előtti napokban 1600 főnyi menekült tartózkodott még a városban. A második nagyobb hazautazási hullámmal 950–960 fő távozott, ami azt jelenti, hogy 550–600 fő várakozott még az utazási engedély megérkezésére.

AZ OTTHON „...KIFOSZTVA, KIRABOLVA, ÖSSZETÖRVE..."

Most, hogy elbúcsúztunk a székely menekültektől, őket követve tekintsünk szét a kényszerűségből elhagyott otthon állapotán. Hordozzuk végig tekintetünket a csíki tájakon, településeken, hogy képet alkothassunk arról, milyen látvány tárult a hazatérők elé.

Az eddig elmondottak alapján már lehet némi képünk arról, mekkora pusztítást végzett Székelyföldön a román katonaság a betörés utáni hetekben. 1918 októberére az osztrák–magyar haderők teljesen kiszorították ugyan Erdélyből a románokat (Erdély története, 1988. 3. köt. 1696.), ám ennek ellenére a korábban hadszíntérré vált Csík vármegye, élen Csíkszeredával, igen nagy pusztulást szenvedett. *„1916 őszén a visszavonuló román csapatok felgyújtották a várost. 44 kőház, 104 faház, 15 kő- és 242 fa melléképület égett le."* (Szőcs János, 1988. aug. 8.)

Felégetett falvak, lerombolt városrészek, kifosztott otthonok jelezték az ellenség tényked̄ését.

Egyébként az agresszor is nagy árat fizetett ezért a hadjáratért. Románia ugyanis csaknem 150 ezer hadifoglyot és több mint 100 ezer halottat veszített a megszállás idején. (Erdély története 1988, 3. k. 697.)

Mivel a vármegye jelentős része tehát felszabadult néhány hónap múltán, ezért, ahogy erre fentebb példákat is láthattunk, sokan próbáltak a tiltások ellenére visszaköltözni. A székelyföldi lelkészek is vissza-vissza tértek szolgálati helyükre.

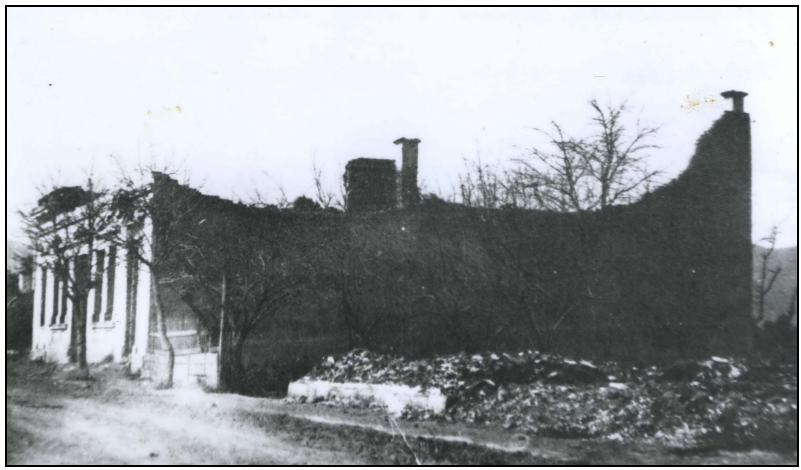
A hátra hagyott otthon óriási pusztulást szenvedett. A hazaérkezőknek elölről kellett kezdeni sok esetben mindent. Házat rendbe tenni vagy építeni, állatokat szerezni akkor, amikor szinte senkinek sem volt. Állatállomány nélkül pedig nincs paraszti gazdaság. Keveseknek adatott meg ugyanis, hogy marháikkal térjenek vissza falujukba.

A lángoló Csíkszereda 1916 őszén, a román csapatok kivonulása után
(A Csíki Székely Múzeum fotóarchívumából)

Csíkszereda főutcája a román hadsereg pusztítása után
1916 őszén

Egy kiégett, romba döntött lakóház 1916 őszén Csíkszeredában
(A Csíki Székely Múzeum fotóarchívumából)

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Ajtay Endre (szerk.): A magyar katona. Századunk legszebb magyar csatái. Bp. 1943.

Barcsa János: Hajdú-Nánás város és a hajdúk történelme. Debrecen, 1900.

Betegh Miklós: Erdély a világháborúban. Néhány erdélyi adat az 1914–1917. évek történetéhez. Dicsőszentmárton, 1924.

P. Boros Fortunát dr.: A csíksomlyói kegyszobor története. Kolozsvár, 1926.

Buczkó József: A hajdúnánási római katolikus egyház története. Hajdúnánás, 2001.

Buczkó József: „Akin átsugárzott az Evangélium ereje" Mikó József 1881–1959 hajdúnánási református igazgató-tanító emlékezete. Hajdúnánás, 2008.

Csonka Judit: Édes hazámnak akartam szolgálni. Domokos Pál Péter, a csángók apostola. Bp.1996.

Darvas-Kozma József: Czenstochowa – Csíksomlyó 1484–1567. Csíkszereda, 2010.

Domokos Pál Péter elmondja életét. In: Életutak. Az én Erdélyem. Oral History Annales, 1988.

Endes Miklós dr.: Csík-, Gyergyó-, Kászon-szék (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig. Bp.1994. Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár.
Igazgatótanács levéltára. I/63/1916. Oláhország rablótámadása folytán menekülni kényszerültek jelentéseiről és kapcsolatos intézkedésekről.
Fehér András: A tőkés rendszer érdekharca. In: Rácz István (szerk.): Hajdúnánás története. 1973. 278–332.
Forró Albert: Jelentés az 1916. évi román betörés csíkszeredai eseményeiről. In: A Csíki Székely Múzeum Évkönyve. Csíkszereda, 2009. I. k. 249–256.
Fráter Olivér: Erdélyi magyar helyzetkép 1916–1919-ben. h. n. 2003.
Galántai József: Magyarország az I. világháborúban. Bp. 1974.
Gazda József: A Székelyföld XX. századi történetéből (1916). Székelyföld, 1998. 9. sz. 73–81.
Incze Dénes: Erdély katolikus nagyjai. Tusnádfürdő, 2003.
Julier Ferenc: 1914–18. A világháború magyar szemmel. Bp.1933.
Kocsis Lajos: Erdélyi menekültek Debrecenben 1916. Erdélyi Múzeum, 65. k., 3–4 füz. 88–95. Kolozsvár, 2003.
Nyirő József: Az én népem. Bp. 1999.
Pál-Antal Sándor–Ördögh Imre–Balázs Dénes–Miklós Márton: Csíkmadaras. Egy felcsíki falu hét évszázada. Marosvásárhely, 1996.
Péteri Lajosné: A hajdúnánási Református Gimnázium története 1656–1848-ig. In: Emlékkönyv a hajdúnánási Református Gimnázium 350 éves évfordulójára 1656–2006. Hajdúnánás, 2006.8–161.
Raffay Ernő: A vajdaságoktól a birodalomig. Az újkori Románia története. Szeged, 1989.
Rigó Tamásné (szerk.): Hajdúnánási Almanach. Hajdúnánás, 2000.
Szász Zoltán (szerk.): Erdély története 1830-tól napjainkig. III. k. Bp. 1988.
Szőcs János: Csíkszereda – 440. Hargita Népe, 1988. aug. 8.
Varga Gabriella – Vencser László: Megalkuvás nélkül. Száz éve született Jakab Antal. Kairosz Kiadó, 2009.

P. SZÁSZFALVI MÁRTA

A REFORMÁCIÓ 400. ÉVFORDULÓJA AZ I. VILÁGHÁBORÚ ÁRNYÉKÁBAN

Közismert, hogy a protestáns egyházak 2017-ben ünneplik a reformáció 500. évfordulóját,[1] remélhetőleg az előző három százados évfordulóhoz képest nyugodtabb körülmények között. Az 1917-es hajdúböszörményi díszközgyűlésen hangzott el, hogy „Istennek kifürkészhetetlen akarata volt az, hogy a magyar protestáns egyházat a reformátio évszázados fordulói még egyszer sem találták nyugodt és boldog állapotban."[2]

A reformáció évfordulójához kapcsolódó megemlékezések, hasonlóan az első világháború kitörésének évfordulójához, mint örökségturisztikai attrakciók az érintett örökséghelyszínekre és -eseményekre irányítják a figyelmet a sikeres látogatómenedzsment révén.[3] A különböző egyházak ünnepei, évfordulói napjaink turizmusának rendszerében alapvetően sajátos helyet foglalnak el, hiszen az örökség-, a városi, a hivatás-, illetve a vallási turizmus fogalmi expanziója[4] révén ma már vallásturisztikai attrakcióként is értel-

---

[1] A kézirat lezárásának ideje: 2016. december 31.

[2] Elhangzott az 1917-es hajdúböszörményi díszgyűlésen. Lásd: Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban: TtREL) I.166.b.6.k. Presbyteri pótjegyzőkönyv. 1916–1923. Hajdúböszörmény. 1917. október 28.

[3] *Irimiás Anna*: A Nagy Háború örökségének turisztikai menedzselése. A kulturális turizmus sokszínűsége. Szerk. Jászberényi Melinda. Budapest. 2014. 173–187.

[4] A londoni székhelyű *Mintel International Group Ltd.* 2012-es Religious and pilgrimage tourism című kiadványában a vallási turizmust már olyan nemzetközi utazásként definiálja a Mintel, amelynek elsődleges célja vallá-

mezhetjük őket. Emellett egyre intenzívebb integráció figyelhető meg napjaink divatos egészség- és aktívturizmusával, illetve az ún. identitásturizmusával, hiszen nemzeti rítussá válik egy-egy állomáshely felkeresése is az évforduló során.[5]

A finanszírozási rendszer átalakulása mentén a pályázatok nyújtotta lehetőségeket ma már minden szegmens igyekszik kihasználni, a turisztikai szolgáltatóktól önkormányzatokon és egyházközségeken át egészen a tudományos szféráig a különböző konferenciák vagy a témára irányuló kutatási projektek, kiállítások, koncertek vagy akár fesztiválok révén is.

A továbbiakban a korábbi százados évfordulók működését, az ezekre való 1917-es visszaemlékezéseket mutatom be, elsősorban a tiszántúli egyházkerület levéltári forrásai alapján, illetve azt, hogy a 2017-es évforduló programjai mint vallás- és örökségturisztikai attrakciók miként integrálódnak a turizmus legkülönbözőbb ágazataiba.

Az *első százados ünnepségek* megtartását I. János György szász választófejedelem 1617. augusztus 12-én Drezdában kelt levelében rendelte el, melyben felhívást és utasítást (Instruction und Ordnung) küldött szét „az evangéliumi jubileumi ünnepség megtartására", és hogy nevében a külföldi egyházakat is hasonló eljárásra szólítsák fel.[6] A fejedelem 1617-ben három napot tűzött ki az ün-

---

si szempontból jelentős helyek, útvonalak és fesztiválok meglátogatása vagy vallási tevékenység (vallási konferencia, lelkigyakorlat, keresztény táborok). Lásd: *Magyar Turizmus Zrt. Kutatási Iroda (összeáll.)* A vallási turizmus helyzete. Összefoglaló a Mintel „Religious and pilgrimage tourism" című kiadványából. 2013. 2. http://szakmai.itthon.hu-/documents/28123/121718/Mintel_Vall%C3%A1si_turizmus.pdf/8d3731bb-aed0-4f45-bf9d-97ba265fcccb. letöltés: 2013. június 15.

[5] *Horváth Alpár*: A nemzeti identitásturizmus kreativitásigénye. In Kreativitás és innováció a turizmusban. Szerk. Rátz Tamara – Michalkó Gábor. Székesfehérvár – Budapest. 2015. 151.

[6] Instruction und Ordnung nach welcher … das instehende evang. Jubelfest solle gehalten werden. Freyberg, 1617. Sopr. Lyc. Könyvtár. Lc. 251. Idézi *Payr Sándor* A reformáció évszázados ünnepei hazánkban. Protestáns Szemle. 23. (1911) 489–501.

neplésre: október 31., november 1., november 2.,[7] mindegyik napra két prédikációt rendelt, és pontosan kitűzte a textusokat is.[8] Ez a későbbi jubileumokra vonatkozó rendeletekben is megjelenik. A liturgia részeként rendeli a fejedelem a figurális zenét és a művészi karéneket is.[9]

Az reformáció első és második évszázados magyarországi megünneplését csak kivételes, sporadikus jelenségként értelmezték az 1917-es megemlékezők. Szembeállítva a német fejedelemségekkel,[10] ahol az ünnepségeken elhangzott prédikációkat, beszédeket,[11] teológiai műveket, centenáriumi disputációkat is megjelentettek,[12] illetve emlékérmeket bocsátottak ki mindkét évforduló alkalmával.[13] Kiemelik azonban Szenci Molnár Albertet, aki akkor fordította le és adta ki a zsoltárokat, illetve Skultéty heidelbergi lelkész jubiláris prédikációját, melyben fel vannak sorolva a magyar reformációra vonatkozó adatok, terjesztők, pártfogók nevei.[14]

Az 1617-es egységes ünnepség elmaradását 1917-ben a korabeli politikatörténeti eseményekkel indokolták. A százéves jubileum kapcsán, amelyet „hazánk akkori vigasztalan napjaiba nem lehetett

---

[7] Payr – feltételezhetően a rendelet alapján – kiemeli, hogy ez utóbbi a szentháromság ünnepe utáni 20-ik vasárnapra esett. *Payr Sándor:* A reformáció évszázados ünnepei. i. m. 491.

[8] Uo.

[9] A rendeletben külön kiemelték, hogy a gyülekezet által énekelt korálok között az Erős vár a mi Istenünk, „Luther Erős vára", illetve „Mária magyar királyné éneke: Bár hitemért szenvednem kell" is szerepeljen. Lásd: Uo.

[10] *Payr Sándor:* A reformáció évszázados ünnepei. i.m. 495. Vö. *Révész Kálmán*: A reformáció első évszázados jubileuma hazánkban 1617. In Emlékalbum a reformáczió 400 éves évfordulójára. 1517–1917. Bp. 1917. 67–69.

[11] *Millisits Máté*: A reformátorok és a reformáció jubileumai. (2014. január 24.) http://reformatus.hu/mutat/a-reformatorok-es-a-reformacio-jubileumai/ letöltés 2016. január 28.

[12] Lásd: *Altin, Heinrich* (szerk.): De libero hominis arbitrio.. . sub praesidio. Heidelberg. 1618.; *Imre Mihály*: Az isteni és emberi szó párbeszéde. Sárospatak. 2012. 209.

[13] http://www.luthersepenningen.nl/. letöltés 2016. május 5.

[14] *Patay Károly*: A 400 éves évfordulóra. In Emlékalbum a reformáczió 400 éves évfordulójára. 1517–1917. Bp. 1917. 5–7.

megtartani”,[15] az ellenreformáció miatti nehéz ünneplés képe jelenik meg. Ilyen nehézségként említik például, hogy az első százados évfordulókor „nagy gyászban állottak őseink…, mivel 1616 végén meghalt Thurzó György nádor, a protestánsok hatalmas pártfogója és vezére…, s daczára az alig 10 éves Bocskai-féle békekötés rendelkezésének, csakhamar éspedig már az 1618-as országgyűlés kimondta, hogy a vallás szabad gyakorlata a templomok szabad használatával nem jár együtt”.[16]

Révész Kálmán egyháztörténész szerint „az ünnepély lefolyásáról, a melyet az egész országban bizonyára a legtöbb gyülekezet és iskola és pedig nemcsak az evangélikus, hanem a református is megünnepelt, csak két helyre vonatkozólag van megbízható tudósításunk”,[17] Lőcséről és Biccséről. Révész a Lőcsével legszorosabb viszonyban álló Kassán tartandó ünnepség elmaradását azzal indokolta, hogy akkor már a városban működött Forgách Zsigmond főkapitány, aki „mint a római egyháznak Pázmány által áttérített tulbuzgó híve” bizonyára inzultusnak vette volna, ha Kassa város az évszázados jubileumot valami feltűnő módon ünnepli meg.”[18] Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kisszeben alkotta ún. pentapolis 1549-től confessio pentapolitana, ötvárosi hitvallás formájában, vallási és politikai szövetségben is egyesült, illetve külön szuperintendenciát alkotott. 1617-ben Zabler Péter mint szuperintendens zsinattal kívánta megünnepelni a jubileumot, és Payr Sándor szerint a felvidéki öt szabad királyi város között Kassa is az elsők között volt, amely a „jubileumot elhatározta”.[19] Révész azonban Kassa város jegyzőkönyvének idevonatkozó feljegyzéseit idézi, mely szerint bár Lőcséről érkezett egy levél a szuperintendenstől, aki „synódust akart hirdettetni” a jubileum emlékére, de hogy a város

[15] *Patay Károly*: A 400 éves évfordulóra. i. m. 5–6.
[16] TtREL I.166.b.6.k. Presbyteri pótjegyzőkönyv. 1916–1923. Hajdúböszörmény
[17] *Révész Kálmán*: A reformáció első évszázados jubileuma. i. m. 67.
[18] Uo.
[19] *Payr Sándor:* A reformáció évszázados ünnepei. i. m. 495.

„mégse adjon az ellenkező feleknek valami háborúságra okot”,[20] Kassán az ünneplés csupán szándék maradt. Figyelembe véve a Kassát érintő korabeli politikatörténeti eseményeket (a fent említett Forgách főkapitány kinevezése mellett elég az 1613-as pozsonyi országgyűlésen a katolikus klérussal szemben hozott döntésre,[21] vagy Bethlen Gábor törekvéseire[22] gondolni), alapvetően természetesnek tekinthetjük a város döntését.

A Thurzó Imre által Biccsén rendezett „fényes ünnepélyekről” Lányi Illés püspök Dávid János trencséni alispánhoz intézett 1617. október 6-án kelt hivatalos levele tájékoztat, melyeken a helyi református főurak jelenlétét Révész azzal magyarázza, hogy ez az ünnepély politikai jellegű volt „vallási ünnepély színe alatt”.[23] Lányi püspök november 11–12-én tartandó kettős ünnepséget rendelt el, amivel egyfelől a reformátusok ünnepsége a római katolikusok előtt „nem lesz feltűnő”, lévén november 11., Szent Márton napja számukra is ünnep, másfelől pedig a német és magyar területeken használt különböző naptárak okozta tíz napos eltérés ellenére ünneplésük egy időre esik a németekével.[24] Szintén a jubileum korabeli megünneplésének hiányát támasztja alá Révész szerint, hogy Szepsi Lackó Máté terjedelmes krónikájában az 1617-es évhez semmit sem jegyzett fel erre vonatkozóan, holott adott év november 4-hez a bőséges terméssel kapcsolatosan azt lejegyezte, hogy „Szikszó táján húsz hordó bort adtak száz forintért, a hegyaljai borok hordója 9–15 forinton kelt”.[25]

A *200. évforduló* ünneplésének akadályoztatásakor a Rákóczi-szabadságharc leverését, illetve az „állandóvá lett elnyomatásokat,

---

[20] *Révész Kálmán*: A reformáció első évszázados jubileuma. i. m. 68.

[21] Lásd: *Borovszky Samu – Sziklay János (szerk.)* Magyarország vármegyéi és városai. Abauj-Torna Vármegye és Kassa. Bp. 1896. 211.

[22] *Tarján M. Tamás*: 1620. január 8. Bethlen Gábort Magyarország fejedelmévé választják. Rubiconline. (é. n.) http://www.rubicon.hu/magyar/ oldalak/1620_januar_8_bethlen_gabort_magyarorszag_fejedelmeve_valasztjak/ letöltés 2016. december 5.

[23] *Révész Kálmán*: A reformáció első évszázados jubileuma. i. m. 68.

[24] *Payr Sándor:* A reformáció évszázados ünnepei. i. m. 492.

[25] *Révész Kálmán*: A reformáció első évszázados jubileuma. i. m. 68–69.

jogfosztásokat" említik az 1917-es ünneplő reformátusok, amikor „megünnepelni annyival kevésbé lehetett, mert még gyűléseket sem volt szabad eleinknek e vihar utáni – a Rákóczi szabadságharc leverése utáni – síri csendes időben tartaniuk."[26] Külön kiemelik a visszaemlékezők, hogy 1717-ben „140 protestáns templomot vett vissza a hatalom."[27] A rendelkezésre álló szekunder adatok leginkább ünnepi emlékbeszédekről tanúskodnak, így Trencsénben Blázy János (Ján Blasius), Pozsonyban Bél Mátyás, Győrött pedig Torkos András tartott hálaimát a jubileumi ünnepségen.[28]

Szekunder forrásból tudjuk, hogy az akkori Miava evangélikus püspöke, Daniel Krman 1717. október 7-én kelt levelében felhívta papjait, hogy a 200. évfordulót „kellő fénnyel és igaz áhítattal üljek meg, éspedig Márton napjától, november 11-től kezdődő három egymás utáni napon".[29] Besztercebányán, Körmöcbányán, Selmecbányán, Lőcsén, Késmárkon és Eperjesen is megtartották az 1717-es évfordulót, de tekintettel a korszak nehézségeire, itt csak „csendes fohászkodás és sóhajtozások közepette ünnepeltek."[30] A reformátusok részéről közvetett forrásunk a kutatás jelenlegi állása szerint csak Sárospatakról áll rendelkezésre, ahol Csécsi János mondott emlékbeszédet október 31-én.[31] Az 1717-es emlékévforduló háttérbe szorulását, esetleges elmaradását az ellenreformáció ta-

---

[26] *Patay Károly*: A 400 éves évfordulóra. i. m. 6.

[27] TtREL I.166.b.6.k. Presbyteri pótjegyzőkönyv. 1916–1923. Hajdúböszörmény. Vö.: Ődarma (Ungi Egyházmegye) presbiteri jegyzőkönyvében olvasható, hogy „Kőtemploma és jól dotált plébániája volt, de a katolikusok 1717-ben elvették... Elfoglaltatván tőle a templom s a parochia, hol egy, hol más helyen adott szállást prédikátorának, s magányos házakban gyűlt össze az Istentiszteletre 1734 esztendeig." Lásd: Magyar Református Egyházak javainak tára. A határontúli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv és iratanyaga. Kárpátaljai Református Egyház I–IV. IV. Ungi Egyházmegye. Szerk. *Küllős Imre – P. Szalay Emőke*. Bp., 2001. 252.

[28] *Fabinyi Tibor:* A reformáció évszázados ünnepei hazánkban. Evangélikus Naptár (1965) 31–32.

[29] *Fabinyi Tibor:* A reformáció évszázados ünnepei. i. m. 30.

[30] Uo.

[31] *Payr Sándor:* A reformáció évszázados ünnepei. i. m. 501.

gadhatatlan nehézségei mellett[32] a tatárdúlás[33] és a pestisjárvány[34] is befolyásolta. A „csendes fohászkodások" ellenére Spanger pater jezsuita krónikájába a vizsgált évhez a következőket jegyezte fel: „Anno 1717. Megint a kálvinisták Magyarországon a lutheránusokkal együtt vigadtak Luther Márton vallásának kétszáz esztendők folyása után szerencsés állandóságán."[35]

Debrecenre vonatkozóan sem a városi, sem az egyházi jegyzőkönyvekben nem találunk az első két százéves jubileumi ünnepségre vonatkozó feljegyzést.[36] A kutatás jelenlegi állása szerint, áttekintve a Tiszántúli Református Kollégium Levéltárában található

[32] III. Károly 1714- pátense például felszólította a protestánsokat, hogy hagyjanak fel a vallásgyakorlattal ott, ahol azt az „elmúlt förtelmes felkelések" alatt 1681 tilalma ellenére újrakezdtek. Az 1715: 30. törvénycikkely pedig megtiltotta a vallási sérelmek tárgyalását az országgyűlésen. Lásd: *Kosári Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1996. 79.

[33] A tatárok 1717-es utolsó betörése több református egyházközséget is érintett a vonulás útvonalán. Az Ugocsa megyei Batár református gyülekezetének pusztulása és az egész lakosság kicserélődése az 1717. évi tatárpusztítás következménye volt. Lásd: *Felhősné Csiszár Sarolta – Küllős Imre – Molnár Ambrus – P. Szalay Emőke*: *Magyar Református Egyházak javainak tára*. A határontúli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv és iratanyaga. Kárpátaljai Református Egyház I–IV. I. Máramaros-Ugocsa Egyházmegye. Bp. 1999: 41.; Debrecen kapcsán is tudjuk, hogy a „tatár betörés hírére a város lakossága futásban keresett menedéket", Debrecen azonban végül megmenekült az „újabb megpróbáltatástól". Lásd: *Gazdag István*: Debrecen város történeti kronológiája. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve. (1984) 189.

[34] 1717–20 között is nagy pestisjárvány dúlt. Beregben Fornost „A XVIII. században sok csapás érte a kis gyülekezetét. 1703–1717 között a pestis és más bajok miatt lélekszáma megfogyatkozott és újra Dercen fiókegyháza lett." Lásd: *Magyar Református Egyházak javainak tára*. A határontúli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv és iratanyaga. Kárpátaljai Református Egyház I–IV. II. Beregi Egyházmegye 1. Szerk. *Küllős Imre – P. Szalay Emőke*. Bp. 2000. 183.

[35] *Fabinyi Tibor:* A reformáció évszázados ünnepei. i. m. 32.

[36] Az 1617. évi jegyzőkönyv nem maradt fenn. HBML IV.a.1011/a.29.k. Debrecen Város Tanácsának iratai 1518–1905. Tanácsülési és közgyűlési jegyzőkönyvek. 1547–1850. 1717–1719.;

valamennyi korabeli jegyzőkönyvet, valószínűsíthetjük, hogy nem az ünnepség, csupán annak jegyzőkönyvi feljegyzése maradt el, hiszen az egyházi jegyzőkönyvekbe más ünnepről sem találunk semmilyen utalást, kizárólag egyházszervezeti, iskolai és vegyes házasságokra vonatkozó feljegyzéseket találunk 1617-re és 1717-re vonatkozóan.[37] Szepsi Lackó esetében pedig véleményem szerint természetesnek tekinthetjük, hogy a tokaji aszú atyját valóban jobban érdekelte a hegyaljai bor aktuális piaci ára, mint az ünnepi istentisztelet feljegyzése.

A *300. évfordulór*a vonatkozóan, melynek kapcsán mint az ünneplést beárnyékoló tényezőt a peregrináció korlátozását emelték ki az 1917-es visszaemlékezők,[38] már kézzel fogható források igazolják az egységesen és hivatalosan megtartott emlékévfordulót. Az 1817. szeptember 4-én Bécsben kiadott központi rendelet a korábbiakhoz hasonlóan is pontosan rögzíti a liturgiát, sőt még az imádságokat is. Mivel október 31. munkanapra (Arbeitstag) esett, így a rá következő vasárnapon, november 2-án kellett megtartani az ünnepségeket a rendelet értelmében.[39] Vagyis gyakorlatilag már ekkor is figyelembe vették a szabadnap-munkanap szerepének fontosságát egy ünnepség kapcsán, ami napjaink reformáció emléknapjain tartott alkalmak látogatottságán is reprezentálódik, ugyanis a hétköznapra

[37] TtREL I.1.a. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek. 1567–1989.; TtREL I.30.a.1. Bakóczy András: Kivonat az Érmelléki egyházmegye jegyzőkönyvéből 1633–1891. Szentimre, 1891.; TtREL.I.54. A Baktalórántházi Egyházközség iratai. 1711–1850.

[38] A hajdúböszörményi főgondnok, világi elnök az 1917-es emlékbeszédben a peregrináció terén fennálló korabeli korlátozást említette a 300. évfordulóra való visszaemlékezéskor, miszerint az „1790–91. XXVI. tc. 5.§ ellenére sem engedtetett meg, hogy ifjaink a külföldi egyetemeket látogassák". Lásd: TtREL I.166.b.6.k. Presbyteri pótjegyzőkönyv. 1916–1923. Hajdúböszörmény.; TtREL I.166.b.24.d. A Hajdúböszörményi Egyházközség presbiteri jegyzőkönyvei. 1915–1923. 1917. október 28.

[39] TtREL I.1.b.58.1290a. Betreffend die Fester des dritten Secular. Festes der Reformation.

eső emlékalkalom mellett a rákövetkező vasárnap is megemlékeznek a református elődökről.

A tiszántúli egyházkerület 1817. október 4–5-i közgyűlési határozata alapján december 7-én tartották meg az emlékünnepet.[40] A határozat Debrecent külön kiemeli, mint ahol „az említett célhoz alkalmaztatott prédikáció, a többi eklézsiában pedig közönséges könyörgést és hálaadást" kell tartani. A „vidékiek" számára az emlékünnepség szervezésére is utasítást adtak, eszerint előtte már egy héttel ki kellett hirdetni az alkalmat, „intődvén a hívek, hogy ezen szent foglalatosságra, melynek különösebben való véghezvitele egy egész század alatt csak egyszer fordul elő, teljes számmal jelenjenek meg."[41] Az akkori tiszántúli püspök, Benedek Mihály által előre megírt, vagyis egységes prédikációsablont adtak közre, a november 30. presbiteri gyűlésen pedig döntöttek az ünnepre készített énekekről, azok nyomtatásáról, illetve az ünnepi adakozás célirányos felhasználásáról.[42] Ezt a momentumot az 1917-es emlékbeszédben mint ékes, követendő példát ki is emelik majd.

Az emlékistentisztelet 8 órától 13 óráig tartott, gyakorlatilag napjaink egyházi emlékünnepeinek szokásos rendtartásához hasonlóan.[43] A kései, december 7-i dátum kijelölését – a kutatás jelenlegi

---

[40] TtREL I.1.b.59.1341. Egyházkerületi közgyűlési iratok. A Tiszántúli Református Püspökség 1817. október 4–5. között tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.

[41] TtREL I.1.b.59.1341

[42] TtREL I.99.c.14. A Debreczeni Református Egyháztanács Jegyzőkönyve. 1789–1818. 1817. november 30.; Ezen az alkalmon egyébként 222 váltó forint és 12 Kr egy darab 8 márgásos (?) és egy ezüstgaras gyűlt mind összve.

[43] Az alkalom a „Tek. Ns Tanács és Communitasnak együtt lett be érkezésével" kezdődött, majd a „Kántor Deákok énekelték a Professzor Tiszt. Sárvári Pál Úr által ezen alkalmatosságra készített Új éneket", majd énekelt a gyülekezet is. Ezt követően Földvári József esperes az „Elöljáró Könyörgést" elmondta, majd prédikált. Az újabb ünnepi ének után keresztelővel, majd úrvacsorával ért véget az alkalom. Az istentisztelet végeztével az emlékünnep a Kistemplomban tartott díszközgyűléssel folytatódott, ahol döntöttek az elmondott prédikáció jegyzőkönyvben való rögzítéséről. Lásd: TtREL I.99.c.14. A Debreczeni Református Egyháztanács Jegyzőkönyve. 1789–1818. 1817. december 7.

állása szerint – a Nagytemplom építési munkálataival magyarázhatjuk, lévén a város az egyházkerület központja, elsődleges volt a megfelelő helyszín biztosítása az ünnepi alkalomra, és inkább az ünnepség dátumát halasztották el néhány héttel. A levéltári forrásokból tudjuk, hogy az emlékünnepség kijelölésekor tartott közgyűlés idején még csak a Nagytemplom berendezésének elkészíttetésénél, pontosabban a megfelelő asztalos szakember kiválasztásánál tartottak a munkálatokban.[44] Jacob Glatznak a reformáció 300. évfordulóján tartott emlékünnepségekről készült feljegyzéseiből is tudjuk, hogy mivel „ezen ekklésiának nagyobb temploma még egészen el nem készülvén az utolsó tűz által lett romlás óta: előre lehetett látni, hogy sokaknak ki kell maradni a Szent helyekről, a kik a nevezetes ünnepelésben részt venni akartak". Így már „hajnal előtt 3 órakor lámpásokkal tódúlt a Nép mind a két Templomba".[45] Érdemes megemlíteni, hogy az 1817-es évre vonatkozó adatok szintén a fentebbi forrásokkal kapcsolatos problémát erősítik meg, ugyanis a rendelet egyértelműen kimondta, hogy az egyházkerület többi eklézsiájában is meg kell emlékezni a reformáció ünnepére, ennek ellenére a korabeli egyházközségi jegyzőkönyvekben nem találunk erre vonatkozó utalásokat.

Az *1917*-es emlékünnepségeket természetszerűen beárnyékolta a világháború, s az emlékbeszédek, emlékkötetek mindegyikében megjelenik a háború borzalmainak, a „vérözön", a „lángtenger", a „világrázkódás" melletti ünneplés képe. Ez természetszerűen a korabeli kollektív emlékezetet, a korábbi jubileumok megítélését is befolyásolta, ugyanis rendre megjelennek a korábbi évfordulók megtartásának nehézségei, az elhangzott beszédekből való idézetek, és hogy saját koruk jubileuma az első olyan alkalom, amikor a

[44] TtREL I.99.c.14. A Debreczeni Református Egyháztanács Jegyzőkönyve. 1789–1818.; *Balogh István*: A debreceni Nagytemplom. Bp. 1969. 20–27.

[45] A két templom alatt a Nagytemplomot, amit egyébként „belső Templomként" említ, illetve a Kistemplomot, „Ispotálybeli Templomot" kell érteni. Lásd *Glatz, Jacob*: Az Ausztriai Tsász. Kir. Birodalomban 1817-ben tartatott reformátio harmadik százados öröminnepének előadása. Bécs. 1818: 247–248.

„magyarországi református hitfelekezet a reformáció százados évfordulóját egységesen ünnepelheti”.[46]

A debreceni egyházközség[47] 1917. évi presbiteri jegyzőkönyve is így kezdi az események ismertetését: „A nagy háború negyedik évében vérontás és nyomorúság közepette, hivalkodó külsőségek nélkül, egyszerűen, de ünnepélyes buzgósággal emlékeztünk meg a reformáció 400 éves történetéről.”[48] Az ünnepi istentiszteletet október 31-én, szerdán délelőtt 10 órakor tartották meg a szokásos rendben. Az emlékünnepségen, hasonlóan a 300. évfordulóhoz, a többi egyház is képviseltette magát, emellett a városi tanács összes tagja is részt vett a főjegyző kíséretében. (Budapesten az országgyűlést a házelnök, Szász Károly képviselte az országos jubiláris emlékünnepélyen.)[49] A nagytemplomi istentisztelet után a debreceni ünnepség, az 1817-es hasonlóan, a Kistemplomban tartott díszközgyűléssel zárult.[50]

1917-ben már nem csak hétköznap, hanem vasárnap is tartottak egy ún. záróistentiszteletet, ekkor már ugyanis az emlékünnepség részeként profán kísérőprogramokat: koncerteket, irodalmi esteket is szerveztek az egyházközségek, illetve a homokkerti Református Olvasó Egylet és a Debreceni Protestáns Irodalmi Kör is. Ezt a programsorozatot pedig egy záróistentisztelet zárta le, mint ahogy az napjaink évfordulóira is jellemző.[51] Az 1917-es ünnepségek visszafogottságát a résztvevők köre és a reprezentációja is mutatja, amit legszemléletesebben egy négy évvel későbbi ünnepség bemutatása érzékeltet.

---

[46] *Patay Károly*: A 400 éves évfordulóra. i.m. 5.

[47] A városi iratokban nem találunk az 1917-es ünnepségekre vonatkozó feljegyzést. Lásd: HBML 1403a. Debrecen Város Tanács iratai. 1817–1929.

[48] TtREL.I.99.c.87. Presbyteri gyűlések jegyzőkönyve. 1917. október 31.

[49] Az Országgyűlés Képviselőházának Naplója. 748. országos ülés. 1917. október 25. 37. kötet. Bp, 1917. 241.

[50] TtREL.I.99.c.87. Presbyteri gyűlések jegyzőkönyve. 1917. október 31.

[51] *Sz.n.*: A ref. kollégium és a D.P.I.K. vasárnapi reformációi emlékünnepélye. Debreczeni Újság. 1917. november 6.

1921. március 9-én a súlyosan megrongált[52] Nagytemplom újraszentelési ünnepségén, amikor „hatalmas emberáradat zarándokolt el Debrecenbe”[53] a díszvendégek között országos főméltóságok, így Nagyatádi Szabó István földművelésügyi és Bénárd Ágoston népjóléti miniszter, illetve számos helyi tisztségviselő, többek között Kratochwill Károly vezérőrnagy, a debreceni katonai körlet új parancsnoka és Huberth Ottó Debrecen város, illetve Szomjas Gusztáv Hajdú Vármegye főispánja is részt vettek. A díszvendégeket pedig az akkori Gambrinus és Royal étteremben ünnepi díszebéddel fogadták.[54] Vagyis míg 1921-ben a város közvetlenül is prosperált az ünnepségből, és az egyházi ünnepség gazdasági hasznot generált a helyi szolgáltatók számára, addig a világháború idején tartott emlékünnepség esetében, a jelenleg feltárt források szerint, ez elmaradt.

1967-ben *a reformáció 450.* és az *1567-es debreceni zsinat 400. évfordulójá*t is ünnepelték Debrecenben. Az 1967-es jegyzőkönyvek szerint a református egyház „eltérően az eddig szokásos megemlékezésektől” „tartalmilag” ünnepelte meg ezeket az évfordulókat. Mégpedig a zsinat „három nagy alkotása jelenti ezt a tartalmi megünneplést”: az I. és a II. Zsinati Tanítást, illetve az egyház új törvénykönyvét, ami a jubileumok által indukált törvényalkotási „kényszert”, „ünnepi késztetést” tükrözi. 1967-ben október 31-én este 6 órakor tartották meg az ökumenikus reformációi emlékünnepélyt a Nagytemplomban, a szokásos ünnepi rendben.[55]

---

[52] A városba bevonuló Horthy Miklós kormányzót Baltazár Dezső református püspök a Nagytemplomban köszöntötte, ezért megrongálták a szószéket, a püspök székét, az úrasztalát, a zsoltáros könyvet. Lásd: *Szabadi István*: A Debreceni Nagytemplom. Debrecen, é. n. (2008) 93.

[53] *Sz.n*. Megnyíltak a Nagytemplom kapui. A magyar kálvinizmus országos ünnepe. Debreczeni Független Újság. 1921. március 10. 1–4.. Forrás: TtREL I.3.Debrecen városra vonatkozó iratok. 1630–1921.

[54] Uo.

[55] Apostoli köszöntés (Dr. Czeglédy Sándor theológiai professzor); Fennálló ének (264. ének 1. Verse Áldjad én lelkem a dicsőség erős királyát); Gyülekezeti ének (394. Ének 1–2. Verse Térj magadhoz drága Sion); Előfohász, igeolvasás, igehirdetés (Dr. Czeglédy Sándor theológiai profesz-

1. kép. Az 1967-es alkotmányozó emlékünnep a Nagytemplomban. DF 22569. Fotó: Béres András, 1967.

A reformáció évfordulóira alapvetően jellemző, hogy azokat igyekeztek a *más felekezetűekkel szembeni „botránkoztatások”* elkerülésével lebonyolítani. Már az 1617-es kassai ünnepségek esetében is felmerült, hogy a város „mégse adjon az ellenkező feleknek valami háborúságra okot”.[56] Ezt a százéves évforduló alkalmával még természetesen az ellenreformáció várható lépései miatti félelem, mintsem a 19. századi (vallási) liberalizmus mentén kiformálódó,

szor); Gyülekezeti ének (390. Ének 1. Verse Erős vár a mi Istenünk); Előadást tart (Dr. Rózsai Tivadar kollégiumi vallástanár); Kollégiumi Kántus éneke (Schütz 23. zsoltár Vezényel: Berkesi Sándor kollégiumi énektanár); Záró imádság, Miatyánk, adakozás meghirdetése (Nagy Sándor baptista lelkész); Záró ének (89. Zsoltár 1. Verse az Úrnak irgalmát örökké éneklem); Áldás (Nagy Sándor baptista lelkész). Lásd: TtREL I.31.b.148/b d. Debreceni Egyházmegye igazgatási iratai. Nagytemplom. 1966–1988. Ökumenikus reformációi emlékünnepély a Debreceni Nagytemplomban. Kollégiumi Kántus éneke (Hassler: Erős vár a mi Istenünk Vezényel: Berkesi Sándor kollégiumi énektanár)

[56] *Révész Kálmán* A reformáció első évszázados jubileuma. i. m. 68.

az 1817-es ünnepségek szervezését, az ünnepi beszédeket,[57] sőt még az adományok tételét[58] is befolyásoló vallási tolerancia motivált, mai értelemben vett ökumenizmus. Így például a három-, majd a négyszáz éves ünnepségen is részt vettek a többi egyház képviselői is, sőt 1917-ben külön ki is emelték a vonatkozó 1817-es részeket, miszerint az emlékünnepség „oly botránkozás nélkül

[57] Lovich Ádám bányakerületi evangélikus püspök egyházkerülete alá tartozó lelkészeinek írt levelében felhívja a figyelmet a más felekezetűek iránti érzékenységre, és azt ajánlotta, hogy „a prédikátorok tartózkodjanak a reformátorok fennhéjázó, szertelen magasztalásától és ízléstelenséget okozó dicsőítésétől, amelyre ők – maguk sohasem vágytak –, valamint a máshitűek ellen vagdalkozó kitérésektől, a szenvedett üldöztetések érzékeny emlegetésétől, ami könnyen gyűlöletet szül. Inkább Jézus példáját kövessék, aki szeretetet parancsol a rosszakaróinak, s a felölünk balítélettel lévők iránt is." Lásd: *Millisits Máté*: A reformátorok és a reformáció jubileumai. i.m.; „Eljövén pedig December 7dik Napja: minden szolgáló Prédikátor, a délelőtti Isteni Tiszteleten Rendszerént való Prédikátioját, de a melyben a *Római Catholika Vallás, és annak Tudománnya se nyilvánn, se szántékosann ne illettessék* [kiemelés tőlem. P.Sz.M.], elvégezvénn, szóról szóra ezeket mondja…" Lásd: TtREL.I.33.b.21.k. Nagykunsági Egyházmegye. Vallásügyek és felsőbbhatósági körlevelek. 1691–1872.

[58] Debrecenben már az 1817. november 30. presbiteri ülésen döntöttek arról, hogy az ünnepi istentiszteleten összegyűlt perselypénzt a „fellyebbi mostoha esztendőbe ügyefogyott állapotra jutott szegények„ kik Városba tartózkodnak, *minden vallásbeli különbség nélkül* [kiemelés tőlem. P.Sz.M.], és azok a betegek publikáltassanak, a 'kiknek szükségek van a közönséges segedelemre. Jónak (?) látszott az is, hogy egy része annak a pénznek, melly ezen hirdetésre begyűl a Superintendencialis Szegények számára szakasztódjon el., amit „minden vallásbeli különbség nélkül" a városban tartózkodó, a „fellyebbi mostoha esztendőbe ügyefogyott állapotra jutott szegények" javára kellett fordítani. Lásd: TtREL I.99.c.14. A Debreczeni Református Egyháztanács Jegyzőkönyve. 1789–1818. 1817. november 30. Ezen az alkalmon egyébként több mint 222 váltó forint és 12 korona gyűlt össze. Lásd: TtREL I.99.c.14. A Debreczeni Református Egyháztanács Jegyzőkönyve. 1789–1818. 1817. december 25. Mezőtúron 1817-ben az ünnepség alkalmából tartott „barátságos ebédből és az utolsók bő alamizsnájából" „*vallási különbség nélkül* [kiemelés tőlem. P.Sz.M.] felosztott városi szegények" részesülhettek. Lásd: *Marjay Károly*: A reformáczió 300 éves megünneplése. Protestáns Egyházi És Iskolai Lap. (1917: 24. sz.) 275–276.

említett meg, hogy még a más keresztény felekezetekből valók is gyönyörűséggel hallgathatták".[59] 1967-ben pedig már a program címében is külön kiemelték az ökumenikus jelleget, ami nemcsak a résztvevő hallgatóság, hanem a baptista előadó tekintetében is érvényre jutott.[60]

Az egyházközségek alaptevékenységükből adódóan mindig is gyakran tettek *jótékony célú felajánlások*at, de különösen jellemző ez valamely nagyobb ünnep alkalmával. Így például már 1817-ben is találkozunk az ünnepi istentiszteleten összegyűlt *perselypénz*[61] jótékony felhasználásával vagy *alapítványok*[62] tételével, melyek az

[59] TtREL.I.99.c.87. Presbyteri gyűlések jegyzőkönyve. 1917. október 31.

[60] Uo.

[61] Debrecenben már az 1817. november 30. presbiteri gyűlésen elrendelték, hogy az ünnep alkalmával adakozásból befolyt összeget a város szegényeinek megsegítésére fordítsák. Lásd fentebb.; Sepsiszentgyörgyön 1917-ben az ünnepi perselypénzt a Kolozsváron felállítandó leánynevelő intézet javára gyűjtötték össze. Lásd: *Tőkés József*: Az egyházi értekezlet jubiláris közgyűlése. In 1517–1917. Emlékkönyv a reformáció négyszázados évfordulójára. A sepsi református egyházmegye egyházi értekezletének megbízásából. Szerk. Tőkés József. Sepsiszentgyörgy. 1918. 106.

[62] A mezőtúri egyházközség 1817-ben a Debreceni Református Kollégiumban egy tanuló számára alumneumot alapított, ezzel a felajánlással „a legdicséretesebb módon dicsőítette a százados ünnepet".Lásd: *Marjay Károly:* A reformáczió 300 éves megünneplése. i.m. 275–276.; 1917-ben az egyházközségek központi utasítás alapján is fel lettek hívva, hogy „különösen gondoljanak az egyházak anyagi megerősítésére első sorban, tegyenek olyan alapítványt, melyet évről évre növelvén, majd annak kamataiból fedezhessék az egyház szükségeit, hogy ne kelljen mindent egyházi adóból teljesíteni."; Bujban például a reformáció négyszázados emlékére egy „gyógyhely" létesítésére Bethezda címen tettek alapítványt („… mert helyben orvosi állomás és gyógyszertár is van"). Itt minden évben a reformáció emléknapján összegyűlt perselypénz is erre a célra ajánlották fel. Lásd: *Andrássy Kálmán* (összeáll.): *Emlékkönyv a reformáció négyszázéves évfordulója alkalmából, a buji református egyházban tartott ünnepélyről 1917. október 28-án*. Nyíregyháza. 1917. 20.; Az Erdélyi Egyházkerület világi díszelnöke, Ujjvárossy József királyi tanácsos Sepsiszentgyörgyön 4000 koronával a jubileumi emlékkönyv kiadását, ezáltal pedig közvetetten, az abból származó jövedelem révén, a Kolozsváron létesítendő Refor-

ünnep, a folyamatos visszaemlékezés hosszútávú fenntartásának lehetőségét is biztosítják.

Az *egyházközségek tárgyi javai* között[63] az 1917-es évfordulót megelőzően nem találunk kifejezetten a reformáció évfordulójára készült klenódiumot vagy úrasztali terítőt, sőt más ünnep alkalmára is csak elvétve készíttettek a 20. század előtt. Ez egyrészről az ünneplési kultúra, az ünnepi felajánlások szokásának átalakulásával magyarázható. Másrészről a 19. század közepéig az egyházak tudatos tárgyvásárlási akciókat szerveztek, illetve a céhek, testületek vagy magánszemélyek az egyháznak való ajándékozás révén sza-

mátus Felsőbb Leánynevelő Intézetet támogatta. Lásd: *Tőkés József:* Az egyházi értekezlet jubiláris közgyűlése. i.m.117–118.; Hajdúböszörmény főgondnoka, a város polgármestere, Somossy Béla pedig 1914. augusztus 31-én „Oroszlengyelországban Posado Zsulicenél, egy heves ütközet után megsebesülten eltűnt fia után „Dr. Somossy József ügyvéd" néven alapítványt tett a főgimnázium javára. Az alapítvány célja, hogy 1917-től kezdve minden év október 3-án, mikor a 32. honvéd-gyalogezred tájékoztatta fia, Dr. Somossy József eltűnéséről, nyilvános ünnepély tartassék a böszörményi Bocskay Főgimnáziumban a „hajdúböszörményi illetőségű, hősi halállal kimúlt hadbavonultak emlékére". Ennek napját vasárnapra rendelik, vagyis ha október 3. nem vasárnapra esik, akkor a legközelebbi vasárnapon kell az ünnepséget megtartani a felállítandó hősök emlékoszlopának „környékén" (addig a főgimnáziumban), ahol emlékbeszédeket, a főgimnázium énekkara révén pedig alkalmi énekeket kell előadni. Lásd: TtREL I.166.b. 24.d. A Hajdúböszörményi Egyházközség presbiteri jegyzőkönyvei. 1915–1923. 1917. március 30. A reformáció 400 éves évfordulójának emlékére a debreceni református főiskola nyugalmazott tanára, a város szülötte, Török Péter és felesége, Györössy Mária a Bocskai főgimnázium, illetve a polgári leányiskola részére 10 000 korona alapítványt tett. Az ünnepségen a főgimnázium és a polgári leányiskolai növendékek énekkara is fellépett. Külön feljegyezték, hogy a főgimnázium, a polgári leányiskola és a református elemi iskola növendékei is fognak ünnepélyt rendezni. Nemcsak a Bocskai téri, de a Kossuth téri templomban is volt ünnepség. Lásd: Uo.

[63] A vizsgálat alapját a Magyar Református Egyház javainak tára c. kötetekben, illetve az Onedények Magyarország közgyűjteményeiben c. online katalógusban található tárgyak adták (Forrás: [http://onedenyek.neprajz.hu/neprajz.02.07.php] (Letöltés ideje: (Letöltés ideje: 2016. december 1.)

badultak meg a feleslegessé vált ónedényektől.[64] Emellett természetesnek tekinthetjük, hogy az egyházi javak készítése természetszerűen elsősorban nem az ünnephez, hanem a használatban lévő tárgyak állapotához alkalmazkodott.

Ezen tényezők indokolják, hogy bár rendelkezésre állnak a reformáció első három, százéves jubileumának éveiben készült ónedények, azokat mégsem a jubileum emlékére készítették. Így például készíttettek úrvacsorai kelyhet 1717-ben is Tiszaújlakon[65] és Emődön,[66] 1817-ben Nagyberegben,[67] kenyérosztó tányért 1717-

[64] *Kovács Mária*: Céhedények egyházi funkcióban. In Liber Discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. Születésnapjára. Szerk. Kovács Zsolt – Sarkadi Nagy Emese – Weisz Attila. Kolozsvár. 2011. 181–193. Idézi: *Vida Gabriella*: Ónedények. Használat, előfordulás, leltárak. *onedenyek.neprajz.hu/neprajz*. Forrás: [http://onedenyek.neprajz.hu/neprajz.02.03.php?bm=1&kr=A_51_%3D%2202%22#_ftn16] (Letöltés ideje: 2016. december 1.) 2013.

[65] Felirata: „A.N. 1717 Die 8 November N: V: Szentzi Ferencz Ur élete Párjával Kismarjai Erzsébeti Aszszonynyal ajándékozták IN-hez való buzgóságukbull ez Cannát a T: Újlaki Eklesiának In dicsőségére." Lásd: *Felhősné Csiszár Sarolta – Küllős Imre – Molnár Ambrus – P. Szalay Emőke*: Magyar Református Egyházak javainak tára. A határontúli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv és iratanyaga. Kárpátaljai Református Egyház I–IV. I. Máramaros-Ugocsa Egyházmegye. Budapest. 1999. 245–246.

[66] Felirat:„Török János uram istenes indulatjáéul csináltatta az Emődi Reformata Ekklesijahoz 1717". Lásd*: P. Szalay Emőke*: Úrasztali és keresztelőedények a Tiszáninneni Református Egyházkerület Borsod-Gömöri Egyházmegye gyülekezeteiben. I. Magyar református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv- és iratanyaga. Magyar Református Egyház javainak tára. I. XXV. Bőcs. 2015. 60.

[67] Felirat: „A Beregi Ref. Sz. Ekkla az Ur Asztalához készíttette 1817 Észt." Lásd: *Felhősné Csiszár Sarolta – Küllős Imre – Molnár Ambrus – P. Szalay Emőke*: Magyar Református Egyházak javainak tára. A határontúli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv és iratanyaga. Kárpátaljai Református Egyház I–IV. III. Beregi Egyházmegye. 2. Budapest. 2001. 141.

ben Péterfalván[68] vagy Hernádnémetiben,[69] 1817-ben Nagyberegben vagy Hernádkakon[70] de nem a reformáció évfordulójának alkalmából. Vaján 1617-ben épült fel a református templom Csicsery Ambrus földbirtokos adományából,[71] azonban itt sincs megemlítve a reformáció évfordulója.[72]

Jelenleg a reformáció évszázados emlékévfordulóit tekintve csak 1917-ből állnak rendelkezésünkre kifejezetten a jubileum alkalmára készíttetett egyházi javak,[73] így a viski református egyház-

[68] Felirata „EV Te 1717." Lásd: *Felhősné Csiszár Sarolta – Küllős Imre – Molnár Ambrus – P. Szalay Emőke*: Magyar Református Egyházak javainak tára. Kárpátaljai Református Egyház I–IV. I. Máramaros-Ugocsa Egyházmegye. i. m. 178.

[69] Felirata: „Lévai Péter csin. Az H. Németi Eccla Számára ANNO 1717." Lásd: *P. Szalay Emőke*: Úrasztali és keresztelőedények a Tiszáninneni Református Egyházkerület Borsod-Gömöri Egyházmegye gyülekezeteiben. I. i. m. 100.

[70] Felirat: „Készítette a Kaki Reformdta Szent Eklési 1817-dik Esztendőben." Lásd: *P. Szalay Emőke*: Úrasztali és keresztelőedények a Tiszáninneni Református Egyházkerület Borsod-Gömöri Egyházmegye gyülekezeteiben. I. i. m. 94.

[71] *Felhősné Csiszár Sarolta – Hegedűs Gyöngyi – Kiss Endre József – Sápy Szilvia – P. Szalay Emőke*: Magyar Református Egyházak javainak tára. A határontúli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv és iratanyaga. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház. I. Ungi Egyházmegye. Debrecen. 2006. 167.

[72] *Felhősné Csiszár Sarolta – Hegedűs Gyöngyi – Kiss Endre József – Sápy Szilvia – P. Szalay Emőke*: Magyar Református Egyházak javainak tára. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház. I. Ungi Egyházmegye. i. m. 168.

[73] Nemesradnóton 1997-ben a reformáció 480 éves évfordulójára adományoztak terítőt. Lásd: Felirata: „A reformáció négyszáznyolcvan éves emlékére szeretettel a Nemesradnóti Református Egyháznak" „1517–1997" Lásd: *Balla Terézia – B. Kovács István – Felhősné Csiszár Sarolta – Szabóné Hegedűs Gyöngyi – P. Szalay Emőke – Szaszák Malvin*: Magyar Református Egyházak javainak tára. A határontúli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv és iratanyaga. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház. VIII. XII. Gömöri Református Egyházmegye II. Komárom. 2013. 120.

község úrvacsorai kelyhe[74] és a vadnai református egyházközség kenyérosztó tálja.[75] A 400. évforduló esetében is azonban esetleges a megemlékezés tárgyi felajánlásokban való reprezentációja. Sok esetben ugyanis nem a reformációra, hanem az akkor zajló nagy háborúra, az ott elesett falubeliekre emlékezve készíttették az egyházi edényeket. Az adományozók ebben az esetben tehát az áldozatok előtt, és nem a reformáció ünnepe előtt tisztelegnek, gyakorlatilag a falu fájdalma háttérbe szorítja az egyházközség örömét, a mikroközösség problémái elsőbbséget élveznek a globális emlékünneppel szemben. Hasonlóan azokban az esetekben, amikor az adott egyházközség évfordulója elsőbbséget élvez az egyetemes egyház emlékévével szemben.[76]

[74] „Az Isten dicsőségére a folyó 1917 évben Istenben megboldogult hű neje Bakos Rózsa emlékére készíttette a viski református egyháznak Igyártó Gyula a reformáció négyszázados évfordulója alkalmából. Az igaznak emlékezete áldott Péld. 10. 7. v. Boldogok azok kik a Bárány mennyegzőjének vacsorájára hivattak. Jel. 19 r. 9. v." Lásd: *Felhősné Csiszár Sarolta – Küllős Imre – Molnár Ambrus – P. Szalay Emőke*: Magyar Református Egyházak javainak tára. Kárpátaljai Református Egyház I–IV. I. Máramaros-Ugocsa Egyházmegye. i. m. 273..; A viski egyházközség másik kelyhét 1917-ben adományozta a helyi lelkész, de ebben az esetben már nincs feltüntetve, hogy a reformáció emlékévfordul ójára készült volna Felirata: „Peleskey Sándor lelkipásztor és neje Horváth Berta ajándéka 1917" Lásd: uo.

[75] Felirata: „Készítették a reformáció 400 éves jubileumára 1917 évben a varbói egyház nőtagjai" Lásd: *P. Szalay Emőke*: A magyar református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv- és iratanyaga. Magyar Református Egyház javainak tára. XXX. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház. XIII. Komáromi Református Egyházmegye. II. Debrecen. 2015. 159.

[76] Így például Vaján 1967-ben a régi templom szentelésének 350. évfordulójára emeltetett emléktáblán sem említik meg a reformáció 450. évfordulóját. Lásd: *Felhősné Csiszár Sarolta – Hegedűs Gyöngyi – Kiss Endre József – Sápy Szilvia – P. Szalay Emőke*: Magyar Református Egyházak javainak tára. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház. i. m. 168.

2. és 3. kép. A reformáció 400 éves évfordulójára készült emlékérem[77]

Az évfordulók népszerűsítésének fontos eszközei az alkalomra készített *emlékérmek, emléklapok, bélyegek* is. A kutatás jelenlegi szakaszában az első két százéves emlékévre vert hazai érem nem áll rendelkezésünkre,[78] csupán a 300. évfordulóra készített emlékérem, amely a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában található.[79] A Déri Múzeum Történeti Gyűjteményében három emlékérem található. Az egyik 1917-ben készült önemlékérem előlapján „Reformáció 400 éves jubileumára Erős vár a mi Istenünk 1517–1917. október 31.", hátoldalán pedig „Worms, 1521." felirat látható (10. és 11. kép).[80] A másik 1917-es, a fentihez hasonlóan Tóth Gyula

[77] DM. II.1951.13.495. Emlékérem., DF 135367, 135366. A fotókat készítette: Lukács Tihamér, 2016. július.

[78] A Hollandiában fellelhető, a reformáció jubileumainak alkalmából veretett emlékérmeket Harry Donga és Carel van den Berg gyűjtötte össze. Donga, Harry – van den Berg, Carel (herausg.): Geslagen Verbeelding, – Lutherse penningen in Nederland. Forrás: [http://www.lutherespenningen.nl] (Letöltés ideje: 2016. augusztus 5.)

[79] Felirata: „DITSŐSÉG ISTENNEK BÉKESSÉG E FÖLDÖN AZ EMBEREKHEZ IOAKARAT. Felhőkön nyitott könyv, rajta LUK. R. II – V.14. Előtte kézfogás. Hátlapján: „A' REFORMATIO III IK SZÁZADI INNEPÉNEK EMLÉKEZETÉRE. AZ ERDÉLYI EVANGELICO REFORMATUSOK MDCCCXVII" Lásd: KATUS László 2000.

[80] DM II.1951.13.495. Emlékérem.

által készített érem előlapján Luther Márton neve és arcképe, hátoldalán pedig koszorú között „1517–1917. okt. 31.”, körülötte pedig „A reformáció 400 éves jubileumára” felirat található.[81] A debreceni zsinat 400. évfordulójára készült emlékérmen a Nagytemplom épülete alatt 1567, a Kollégium épülete fölött 1967-es évszám, körül pedig „Debreceni Református Zsinat 400 éves jubileuma”, hátoldalán pedig „QUATTUOR SAECULORUM ANNIVERSARIUM SYNODI ECCLESIAE REFORMATAE DEBRECENIENSIS” felirat.[82] A 2017-es évfordulóra a Magyar Nemzeti Bank is tervezi egy ezüst emlékérem kibocsátást.[83]

Számos *emlékkönyv, kiadvány* és *költemény*[84] jelent meg, melyek az ünnepség bemutatása mellett az adott korszak társadalom- és politikatörténeti eseményeinek forrásaként is használhatóak, a 400 éves évfordulóra megjelent tábori lelkészek írásai pedig még az I. világháború harci eseményeinek, a hátországnak,[85] illetve a

[81] DM II.1951.13.496. Emlékérem.

[82] DM IX.1999.17. Emlékérem.

[83] https://www.mnb.hu/bankjegy-es-erme/emlekpenzek/2017/nyilvanos-konzultacio-az-mnb-2017-evi-emlekerme-kibocsatasi-programjanak-tematikajarol. Letöltés: 2016. március 1.)

[84] A jubileum alkalmából, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság népies kiadványában, a Koszorúban a reformáció 400 éves jubileumára írt költeményeket közöltek. Lásd: *Koszorú* 1917.

[85] A magyarság megbecsülését tapasztalta a meghódított kerületek „intelligens lengyeleinél” Nawradomskban és Petrikauban Hubay Bertalan. A tábori lelkésznek Nawradomskban a Hindenburg által szétrombolt vasút miatt akinek három napot kellett vesztegelni, és egy lengyel családhoz volt elszállásolva, akik nem voltak hajlandóak elfogadni a „köteles 52 filléreket”, amit Hubay három napra ki akart fizetni, mivel előzőleg megtudták róla, hogy „színmagyar”. A tábori lelkész leírja, hogy Krakkó, Volborz és Senarodzevice lengyel lakossága mennyire rokonszenvezett a magyarokkal, és a felszabadított galíciaiak ünneplőben, virágcsokorral köszöntötték a magyar csapatokat, és csak a rutének „néztek sötéten, ellenséges indulattal”. Lembergben 1915 júniusában egy „úricsaládnál” kapott szállást, amikor oda bevonultak a magyar csapatok, a szobája fel volt virágozva s rózsaszirmokkal behintve. Lásd: *Hubay Bertalan*: A magyarság a harctéren. In Emlékalbum a reformáczió 400 éves évfordulójára. 1517–1917. Budapest. 1917. 88.

katonai jellemrajzok, életút vizsgálatok hasznos forrásai is egyben, sőt a korban érvényes vallási sztereotípiákról is tájékoztatnak.[86]

A jubileumi emlékkötetek közül az Erdős József által írt emlékkötet a Református Egyetemes Konvent határozata alapján minden egyházközséghez eljutott.[87] Az emlékkönyvekben jellemzően egyháztörténelmi tanulmányok és az emlékünnepségen elhangzott beszédek szerepelnek. Az emlékbeszédekben az Istennek való hálaadás, illetve az egyháztörténelmi események felidézése, azoknak megszívlelésére, a reformáció alkotásainak épségben tartására való intés, a reformáció erejéből való merítés, az elődök példaként állításának sémája mellett az ellenreformáció melletti nehéz ünneplés képe rendre megjelenik.[88]

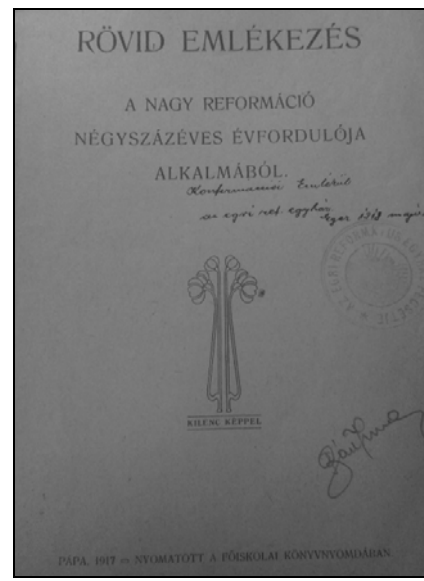
---

[86] Hubay Bertalan leírásában például a „magyar református" és a „tót katolikus" katonát hasonlítja össze, hogy míg az utóbbit a folyamatos imádkozás miatt a roham előtt a parancsnoknak többször kellett figyelmeztetni, hogy „a roham pontosan kezdhető legyen, illetve a hosszú menetelés után ahelyett, hogy pihent volna, inkább „ismét csak elővette az olvasóját", bezzeg a református magyar katona megelégszik egy Miatyánkkal, és pihenéssel töltötte az időt. Lásd: *Hubay Bertalan*: A magyarság a harctéren. i.m. 87.

[87] „A református egyetemes konvent 141/1917. számú határozatának 6. pontja értelmében ez az emlékirat hazánk valamennyi református presbytériumában felolvasandó és jegyzőkönyvre veendő." Lásd: *Erdős József*: Emlékirat a reformáció négyszázados évfordulójára. Budapest. 1917. 1.

[88] A teljesség igénye nélkül lásd: *Benkő Viktor*: Múlt, Jelen, Jövő. Egyházi beszéd a reformáczió 400 éves évfordulójára. 1517 okt. 31. – 1917 okt. 31. A máramaros-ugocsai ref. egyházmegye jubiláris prédikáczió pályázatán pályadíjnyertes beszéd. Debrecen. 1917.; *Erdős József*: Emlékirat a reformáció négyszázados évfordulójára. i. m.; *Sz.n.:* Elmélkedés a' reformatio harmadik századjának meg-innepléséről és az augustana, s' helvetice vallástételt követőknek a' mai ki-derült világban lett egygyesülésekről. 1818.; *Forgács Gyula*: Rövid emlékezés a nagy reformáció négyszázéves évfordulója alkalmából. Pápa. 1917.; *Andrássy Kálmán* (összeáll.): Emlékkönyv a reformáció négyszázéves évfordulója alkalmából, a buji református egyházban tartott ünnepélyről. i. m. 1917.; *Papp Lajos*: A szeghalmi református egyház története, mely a reformáció 400 éves fordulója s majd az 1925. évi templom s toronyjavítás alkalmával íratott s a toronygömbbe emlékezet okáért elhelyeztetett. Szeghalom. 1925.

Az egyházközségek miként napjainkban, már a 400 éves megemlékezések idején is emlékkötetekkel ajándékozták meg tagjaikat, amit éppen egy – az életrajzi adatok alapján valószínűsíthetően – Bán Imre irodalomtörténésznek az Egri Református Egyház által 1918. május 12-én „konfirmációi emlékül" ajándékozott emlékkötetbe írt bejegyzés tanúsít.[89] Az emlékkönyvek sorából némiképp kilóg az a feltételezhetően nem protestáns szerző tollából származó kiadvány, amelynek írója többek között a reformáció értelmét, hasznát is felveti munkájában.[90] A kiadvány református körökben való népszerűtlenségét a belső oldalon az egykori olvasó által az alcímhez tett bejegyzések is tükrözik.[91]

RÖVID EMLÉKEZÉS

A NAGY REFORMÁCIÓ
NÉGYSZÁZÉVES ÉVFORDULÓJA
ALKALMÁBÓL.

KILENC KÉPPEL

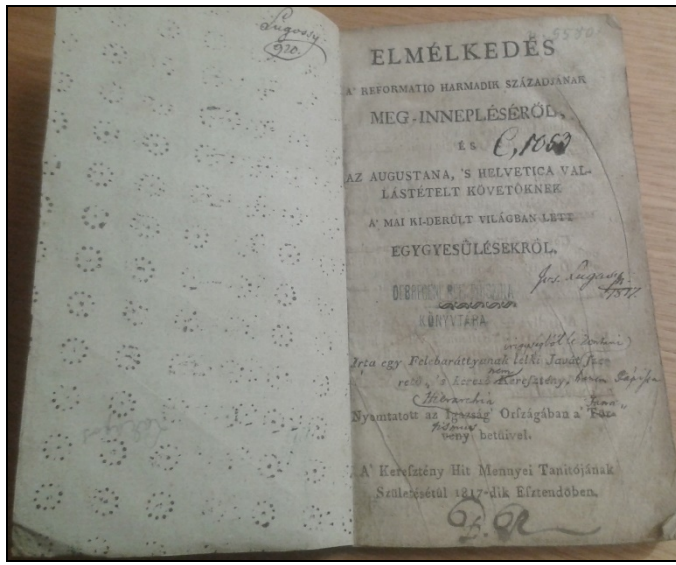
PÁPA, 1917. NYOMATOTT A FŐISKOLAI KÖNYVNYOMDÁBAN.

4. kép.
Az évfordulókra készült emlékkötetek.
Lelőhely: Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára

[89] *Forgács Gyula*: Rövid emlékezés a nagy reformáció négyszázéves évfordulója alkalmából. i. m.

[90] *Sz.n.:* Elmélkedés a' reformatio harmadik századjának meg-innepléséről. i. m.

[91] „Írta egy Felebaráttyának [irigységből] lelki Javát [le rontani] szerető, 's kereső [nem] Keresztény [hanem pápista]. Nyomtatott az ~~Igazság'~~ [Hierarchia] Országában a' ~~Törvény~~ [Faranismus] betűivel." Lásd: uo.

ELMÉLKEDÉS
A' REFORMATIO HARMADIK SZÁZADJÁNAK
MEG-INNEPLÉSÉRŐL,
ÉS
AZ AUGUSTANA, 'S HELVETICA VALLÁSTÉTELT KÖVETŐKNEK
A' MAI KI-DERÜLT VILÁGBAN LETT
EGYGYESÜLÉSEKRŐL.
KÖNYVTÁRA
Nyomtatott az Irasság' Országában a' Fekete betűivel.
A' Kereszténység Hit Mennyei Tanitójának Születésétül 1817-dik Esztendőben.

5. kép. Az évfordulókra készült emlékkötetek.
Lelőhely: Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára

Már I. János György is külön meghagyta a lipcsei és a wittenbergi egyetemnek, hogy az ünnep hetében a „reformáció okairól és áldásairól tartsanak disputációkat, s tiszteletbeli doktorok avatásával is üljék meg e napot”,[92] s azóta is minden százados évforduló alkalmával szerveznek különböző szintű *konferenciá*kat.[93] A konferen-

[92] *Payr Sándor:* A reformáció évszázados ünnepei. i.m. 491.

[93] 1917. a Kálvin-szövetség már januárban is tartott konferenciát a jubileum alkalmából, 1967-ben pedig az NDK-ba, de az NSZK-ba, Rómába és Zürichbe is „elutazhattak” a korszak ismert korlátozásai ellenére. Magyar Nemzeti Levéltári Nyilvántartó Rendszer XIX-A-21-a-K-2-16/1967. A Reformáció 450. évfordulója alkalmából a Lutheránus Egyház ünnepségeinek programja, magyar protestáns küldöttség részvétele az NDK-beli ünnepségeken.; XIX-A-21-a-K-2-121/1967. 1 fő kiküldött meghívása a Reformáció 450 éves jubileumára Grazba, Prőhle Károly prof. meghívása Strassbourgba, teológiai professzorok kollokviumára, Berlinbe nov. 4–5-én előadás tartására az Ev. Akadémián, és Rómába szept. 25–30. konferenciára.; XIX-A-

ciák, melyek az érmekhez, kötetekhez hasonlóan az adott emlékünnep népszerűsítéséhez járulnak hozzá mint meghatározó hivatásturisztikai attrakciók minden esetben konkrét bevételnövekedést eredményeznek az érintett település számára, rövidtávon a helyi szolgáltatók, hosszútávon pedig az egész település számára a kapcsolati tőke, illetve az adott konferencia kapcsán feltárt kulturális értékek indukálta kulturális turizmus révén.

Az emlékévek alkalmával tartott *egyházi gyűlések*ből mint hivatásturisztikai termékekből szintén prosperál az érintett település a már fentebb ismertetett elvnek megfelelően. Debrecenben már 1817-ben, majd 1917-ben is tartottak egyházkerületi közgyűlést a reformáció emlékévfordulója alkalmából, a fennmaradt források közül először az 1967-es ünnepi zsinat kapcsán számolhatunk nagyobb létszámú,[94] turisztikai szempontból fogyasztást is indukáló résztvevőre. Feltételezhetően hasonlóan kiemelt hivatás- és vallásturisztikai attrakcióként fog működni a városban a 2017. június 24-25. között, a debreceni zsinat 450. évfordulója alkalmából tartandó jubileumi ülés, amelyen a Magyar Református Egyház Zsinata ünnepélyes keretek között fogadja majd el a II. Helvét Hitvallás új magyar fordítását.[95]

21-a-K-2-102/1968. R. Filep Imre meghívása a zürichi reformáció 450. évfordulójának ünnepségeire; XIX-A-21-a-K-2-137/1967. Pákozdy László Márton bp.-i ref. teol. prof. utazása NSZK-ba, nov.2., a reformáció emlékünnepi előadás tartására. *eleveltar.hu.* Elektronikus Levéltári Protál. Forrás: [https://lnyr.eleveltar.hu/MNLQuery/resultatliste.aspx] (Letöltés ideje: 2016. december 1.)

[94] A források alapján tudjuk, hogy a hazai gyülekezetek mellett számos külföldi testvéregyházat is meghívtak a jubileumi ünnepségre. Lásd: TtREL I.31.a.24.d. Debreceni Egyházmegye közgyűlési jegyzőkönyvei. 1963–1970. Esperesi jelentés. Előterjesztette a Debreceni Református Egyházmegye Tanácsának Debrecenben 1966. december 7-én tartott ülésén Kulcsár Dezső.

[95] *Kiss Sándor*: Debrecen, a reformáció városa. *Reformatus.hu*. A Magyarországi Református Egyház hivatalos honlapja. 2016. december 31. http://www.reformatus.hu/mutat/debrecen-a-reformacio-varosa/ letöltés: 2016. december 31.

6. kép. Reformation und Ruhrgebiet című állandó kiállítás[96]

Mivel a templomi *kiállítások* csak a legújabb kori templomi interpretációként működnek,[97] meglétüket természetesen nem feltételezhetjük az első négy jubileum alkalmával. Az 500. évforduló alkalmából viszont gyakorlatilag Wittenbergtől Minneapolisig rendeztek és rendeznek majd kiállítást az egyházak és a múzeumok is. A „REFO 500" által is összegyűjtött kiállítások témájukban és formai kivitelezésükben is igen változatosak.[98] Az interpretációk között találkozunk a reformáció történetét bemutató molinókkal, a reformációhoz kapcsolódó társadalmi, gazdasági kérdéseket, a korabeli vi-

[96] http://www.lutherforum-ruhr.de/index.php/das-konzept letöltés: 2016. június 15.

[97] Magyarországon a pártállami évtizedekben az iskolai hitoktatás megszűnése miatt nem használt, majd fokozatosan kiürült templomkarzatok új funkcióval való felruházásaként alakultak ki a '80-as évek második felétől kezdve.

[98] Lásd: www.refo500.nl

seletet, a protestáns vállalkozói etikát és életmódot is bemutató[99] vagy a festményekre, textíliákra és arany műtárgyakra, sőt a legújabb régészeti leletekre is építő kiállításokkal is.[100] Ezekben a kiállításokban gyakran az „emlékezés az emlékezésre" koncepció is helyet kap, ahogyan gyakorlatilag már 1717-ben is megemlékeztek a 100 évvel korábbi beszédek kiadásával, és az 1917-es ünnepi díszgyűlések beszédeiben is igen gyakran találkozunk az előző százados évfordulókra való visszatekintéssel.

7. kép. A protestáns gályarabok emlékoszlopa 1907-ben. DF 584. A fotót készítette: Haranghy György, 1907.

[99] „Reformation und Ruhrgebiet" Dauerausstellung. Martin Luther Forum Ruhr, Gladbeck. http://www.lutherforum-ruhr.de/index.php/das-konzept letöltés: 2016. június 15.)

[100] „Martin Luther. Art and the Reformation" Minneapolis Institute of Art, Minneapolis. http://new.artsmia.org/luther/ letöltés: 2016. június 15.

Az évfordulók kapcsán kell még szót ejteni az ünneplők által használt *emlékezetterek*ről. Debrecenben a reformáció emléknapját tekintve az egyéni és közösségi szintű, spontán és szervezett megemlékezések során a Nagytemplom mellett az Emlékkert, főként az 1895-ben felállított protestáns gályarabok emlékoszlopa tölti be ezt a funkciót. Kialakításuk és felállításuk viszonylagos megkésettsége miatt az első három százados évfordulón még természetszerűen nem játszhattak szerepet. Bár az 1917-es jegyzőkönyvekben sem találunk utalást a gályarabok emlékművének koszorúzására, egy 1907-ben készült fotón látható szalagos koszorúk bizonyítják, hogy már ekkor jellemző volt a koszorúzás szokása (12. kép). Így semmiképpen sem vethetjük el annak a lehetőségét, hogy már a 400. évforduló ünnepségének térhasználatában is szerepet játszott az emlékoszlop és az Emlékkert. Az Emlékkert proxemikai és fejlődéstörténeti vizsgálata természetesen túlmutat jelen tanulmány keretein, azt azonban mindenképpen ki kell emelni, hogy kialakítását és térhasználatát már kezdetektől fogva[101] meghatározta a reformáció, a református kollektív emlékezet, a református téralkotás, mára pedig a városi és kulturális turizmus kiemelkedő pontjaként működik.

Az emlékünnepekhez kapcsolódó debreceni térhasználatban a Nagytemplom előtti tér, a mai Kossuth tér is szerepet játszik, amely 1817-ben a Nagytemplom építési munkálatai miatt az onnan kiszorult ünneplő tömeg révén már akkor is gyakorlatilag szakrális térré emelkedett, az emlékező tér részévé vált. Ehhez hasonlóan a Magyar Református Világtalálkozó részeként szervezett 2009-es Református Egység Fesztivál során is igénybe vették az ünneplők a Kossuth teret, 2017. január 31. és február 1. között pedig itt fog állomásozni az a 2016. november 3-án Genfből induló, majd 2017. május 20-án Wittenbergbe érkező reformáció emlékút kamion (Reformationstruck) is, ami egy interaktív kiállítótérben mutatja be a reformáció történetében meghatározó szerepet betöltő európai vá-

[101] *Lakner Lajos*: Az Árkádia-pör fogságában. A debreceni Csokonai-kultusz. Debrecen. 2014. 232.

8. és 9. kép. A reformáció emlékút (vándor)kamionja (Reformationstruck)[102] *és állomásai*[103]

[102] https://www.5min.at/20161177609/28-tonnen-reformationstruck-macht-halt-in-villach/ letöltés: 2016. december 15.

[103] *Horváth-Bolla Zsuzsanna*: A reformációt népszerűsíti az országjáró kamion. Ref500. Reformáció 500. Magyarországi Evangélikus Egyház. http://www.ref500.hu/hirek/a-reformaciot-nepszerusiti-az-orszagjaro-kamion letöltés: 2016. december 15.

rosokat.[104] A kamionhoz a német szervezők elképzelése szerint egy kapu is tartozik, ami „már a kamion érkezése előtt találkozásra és a vándorkiállítás megtekintésére hívja az embereket"[105] Ezt az installációt azonban a debreceniek nem vették vagy bérelték ki, hanem „a magyar ízlés- és formavilágnak inkább megfelelő saját kaput" készíttették Égerházi László fafaragóval, amelyet a Nagytemplom előtt állítottak advent első vasárnapján.[106] Így a találkozási pontként funkcionáló kapu már a 2016-os karácsonyi vásár egyik attrakciójaként jelent meg, ezáltal pedig a reformáció és annak 500. évfordulója a karácsonyi vásári turizmusba integrálódott, amivel az emlékévforduló helyi szervezői még szélesebb fogyasztói/érdeklődő közeget tudnak megérinteni.

Az évfordulók idején jellemzően megnövekszik a *szobor- és emlékműállítás*ok száma, amelyek az adott kor történeti köztudatát is reprezentálják.[107] Budapesten egy rendhagyó köztéri installációval emlékeznek a reformációra. A Kálvin tér Baross utcai részén 95 darab betonból készült burkolatelemet helyeznek el, melyeken egy-egy a reformátoroktól és a magyar kultúra egykori, illetve mai alkotóitól származó idézetpár szerepel majd.[108] Debrecenben Győrfi Sándor és Győrfi Lajos szobrászok készítik majd el az Emlékkertben felállítandó reformáció emlékművet, amely nem konkrét sze-

---

[104] http://ttre.hu/hirek/keruleti/debrecen-a-reformacio-500-evfordulojara-keszul letöltés: 2016. november 25.

[105] http://www.reformatus.hu/mutat/debrecen-a-reformacio-varosa/ letöltés: 2016. december 31.

[106] http://www.haon.hu/a-vasarnap-reggeli-istentisztelet-utan-aldjak-meg-a-diszkaput/3279416 letöltés: 2016. november 25.

[107] *Hatos Pál*: Reformáció és történelmi hagyomány. A reformáció genfi emlékművének történelmi jelentésrétegei. Történelmi Szemle. (1998: 1-2. sz.) 127–153.

[108] *Horváth-Bolla Zsuzsanna – Adámi Mária*: „Szól néked az itt magyarul" – Reformáció 500 köztéri installáció anyagából kiállítás nyílt Győrött. Evangelikus.hu Magyarországi Evangélikus Egyház. 2016. december 12. http://www.evangelikus.hu/szol-neked-az-itt-magyarul-ref500-kozter letöltés: 2016. december 14.

mélyt, hanem „a reformáció hatástörténetét bemutató, dinamikus alkotás" lesz.[109]

Az *emléktáblák* elhelyezése szintén jellemzi az emlékévfordulókat, amivel egy-egy objektum vagy tér adott jubileum aspektusából fontos szerepére hívják fel a figyelmet, ezáltal ezeket a térbeli pontokat bevonva az ünnepi térhasználatba – egy emléktábla-avatóünnepség során rövid-, egy tematikus városnéző turisztikai program révén pedig hosszútávon is. 1917-ben a 400. évforduló és a világháború emlékére például Szentpéteren avattak emléktáblát a református templomban,[110] Kolozsváron pedig a reformáció 450. évfordulójának és a templom restaurálásának emlékére helyeztek el magyar és német nyelvű emléktáblákat az evangélikus templomban.[111]

Sopron és Sárvár mellett Debrecen városa is képviseli Magyarországot az Európai Protestáns Egyházak Közössége (GEKE) által 2012-ben a firenzei nagygyűlésén elindított „A reformáció városai" c. kezdeményezésen.[112] Debrecen jelentkezésével azt is vállalta, hogy az egyházkerületi reformációi emlékbizottság javaslata szerint egy-egy magyar–angol nyelvű emléktáblával jelöli meg a vá-

---

[109] *Horváth-Bolla Zsuzsanna*: Evangélikus és református tervek 2017-re. Reformatus.hu. A Magyarországi Református Egyház hivatalos honlapja. 2016. április 5. http://reformatus.hu/mutat/12142/ letöltés: 2016. szeptember 2.

[110] *P. Szalay Emőke*: A magyar református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv- és iratanyaga. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház. XIII. Komáromi Református Egyházmegye. II. i. m. 144.

[111] *Jakab Albert Zsolt*: Emlékkiállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron. Kolozsvár. 2012. 192.

[112] „A program célja hálózatba fogni azokat a településeket, amelyek jelentős szerepet játszottak a reformáció európai elterjedésében. Az európai protestánsok e városok történeti, kulturális és turisztikai értékeire építve történelmi kalandozásra hívják a kontinens polgárait úgy, hogy a látogatók ne csupán emlékezzenek, hanem lássák: a reformáció nemcsak az egyházra, hanem a helyi társadalomra, kultúrára és politikai életre is hatott, sőt hat a mai napig." *Kiss Sándor*: Debrecen, a reformáció városa. Reformatus.hu. A Magyarországi Református Egyház hivatalos honlapja. 2016. december 31. http://www.reformatus.hu/mutat/debrecen-a-reformacio-varosa/ letöltés: 2016. december 31.

rosban azokat a helyszíneket, ahol az elmúlt évszázadokban a reformációhoz vagy annak hatástörténetéhez köthető jelentős esemény zajlott.[113]

Az évfordulókat, más ünnepekhez hasonlóan a proxemika mellett közismerten speciális *időhasználat*, a hétköznapiból az ünnepbe való kilépés, szakralizálódás jellemzi.[114] A kiemelt időhasználat, úm. szakrális időzítés már az első százéves jubileumra vonatkozó rendelkezéseknél is megjelenik, hiszen Lányi püspök azért is rendelte november 11–12-én tartani az ünnepséget, hogy a német és magyar területeken használt különböző naptárak okozta tíz napos eltérés ellenére ünneplésük „ily módon mégis egy időre essék a németekével".[115] Bár 1667-től kezdve a reformáció emléknapját hivatalosan is október 31-re tűzte ki II. János György szász választófejedelem vezette szászországi evangélikus főegyháztanács,[116] 1717-ben Daniel Krman Miava evangélikus püspöke az évfordulóra való emlékezés napjait egy korabeli, feltételezhetően már kiforrott ünnepi időstruktúrával bíró ünnephez, Szent Márton napjához igazítva rendelte el megtartani.[117] A hétköznapiból való kilépés leghangsúlyosabban az 1817-es bécsi rendeletben jelenik meg először, melyben külön kiemelik, hogy mivel abban az évben október 31. munkanapra (Arbeitstag) esik, november 2-án, vasárnap kell megtartani az ünnepséget.[118] A hétköznapokból való kilépés képe jelenik meg egy négyszázados jubileumi emlékkötetben is, amely „a most már évek óta tartó, pusztítva viharzó népek háborújában, e nehéz ítéletidőben is egy kis megállapodásra, ünnepélyes pihenőidőre… hív és kötelez."[119] A 400. évfordulót Debrecenben az ün-

[113] Uo.
[114] *Bartha Elek*. Vallásökológia. Debrecen. 1993. 128–129.
[115] *Payr Sándor:* A reformáció évszázados ünnepei. i. m. 492.
[116] „Reformáció ünnepe" szócikk. *Pallas Nagy Lexikona*. XIV. kötet. Budapest. 1897. 443.
[117] *Fabinyi Tibor:* A reformáció évszázados ünnepei. i.m. 30.
[118] TtREL I.1.b.58.1290a. Betreffend die Fester des dritten Secular. Festes der Reformation.
[119] *Papp Lajos*: A szeghalmi református egyház története. i. m.

nep fényét emelendő nem csak hétköznap, október 31-én ünnepelték meg,[120] hanem a rá következő vasárnap is tartottak egy ún. záró istentiszteletet.[121] Ezzel szemben a vidéki egyházközségekben október 31-ét megelőző vasárnap, október 28-án tartották meg az emlékünnepet,[122] mivel ezeken a településeken feltételezhetően már nem lett volna kereslet a debreceni, polgári jellegű alkalmakra.

Ez jellemzi majd előreláthatólag az 500. évforduló ünnepi időstruktúráját is, hiszen míg a legtöbb kisgyülekezetnél október 31-re redukálódik majd időben az ünnepi istentisztelet, addig a nagyobb városokban már januártól kezdve tartanak félprofán egyházi alkalmakat az emlékévfordulóval összefüggésben. Ugyanakkor az ünnepi istentiszteleten túlmutató, profán alkalmak 2017-ben már nem csak a nagyvárosok sajátosságai lesznek, a különböző kiállítások, szoboravatások révén már a kisgyülekezetek ünnepi időstruktúrája is kiterjed gyakorlatilag az egész 2017-es évre, sőt az előkészületek révén, a tematikus évek mentén gyakorlatilag egy évtizedre nyúlik ki a reformáció 500. emlékünnepe (a Német Protestáns Egyházban Luther-évtizedként emlegetik ezt az ünnepi időszakot).[123] A kisebb gyülekezetek, ha mással nem is, annak a debreceni Alföldi Nyomdában készült egyedi kötésű bibliának köszönhetően, amely januártól decemberig a Tiszántúli Református Egyházkerületben végigjárja az egyházkerület minden gyülekezetét, az abból való ünnepi felolvasás alkalmával is megemlékeznek az 500. évfordulóra. Az ünnepi időhasználattal kapcsolatban érdemes még az 1967-es debreceni jubileumi zsinati emlékülésre visszatekinteni, melyet május 19-re, a pünkösd utáni vasárnap, Szentháromság vasárnapján tar-

[120] TtREL.I.99.c.87. Presbyteri gyűlések jegyzőkönyve. 1917. október 31.

[121] *Sz.n.*: A ref. kollégium és a D.P.I.K. vasárnapi reformációi emlékünnepélye. i. m. 4.

[122] TtREL I.52.b.3.k. A presbiteri gyűlések jegyzőkönyve.1888–1920. Bagamér.; TtREL I.166.b.24.d. A Hajdúböszörményi Egyházközség presbiteri jegyzőkönyvei. 1915–1923. 1917. október 28.

[123] www.ref500.hu/tematikus-evek-listaja-leirasai/ letöltés: 2016. december 1.

tották,[124] ami így bár ünnepnapra esett, lévén nem nagy, sátoros ünnep, nem okozott problémát a szolgáló lelkészeknek az azon való részvétel.

A reformáció 500. évfordulója alkalmából szervezett programok a *turizmus több ágához is kapcsolódnak*, a koncertek és kiállítások révén leginkább a *kulturális turizmus* körébe sorolhatóak a tervezett vagy már megkezdett programok. Az újabbak kialakítása[125] mellett a már meglévő református tematikus utaknak az évfordulóhoz illeszkedő marketingstratégiája által maga az útvonal, az adott örökséghelyszíneken pedig az új interpretáció, leginkább felújított kiállítások révén pedig az adott vallási helyszín és a település turizmusa is erősödhet.

2017-ben Debrecen ad otthont a legnagyobb magyarországi református *fesztivál*nak, a Csillagpontnak július 25–29. között. A fesztivál szervezői a helyszín mellett a témaválasztással is a reformáció évfordulójához kívánnak integrálódni.[126] Nagyváradon május 20-án tartják a fentebb említett Református Egység Fesztivált 2017-ben, kiterjesztve az egész Kárpát-medencére, mind a 60 re-

---

[124] TtREL I.1.a.79.d.13. sz. melléklet. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek. 1962–1967. Egyházkerületi Tanulmányi jelentés az 1967. évről. Elhangzott a Tiszántúli Református Egyházkerület 1967. december 19-én tartott tanácsülésen.

[125] A Magyarországi Evangélikus Egyház „2017-tel kapcsolatban evangélikus túraútvonalak kialakítását tervezi". Lásd: *Sz.n.*: Evangélikus reformációi emlékút. Ref500. Reformáció 500. Magyarországi Evangélikus Egyház. http://www.ref500.hu/reformacioi-emlekturak letöltés: 2016. december 1. é. n.; A reformáció kezdetének ötszázadik évfordulójára készülve Dunaújváros, Kisapostag és Rácalmás evangélikusai alkotott csapat 2016. július 31–augusztus 6. között „Luther 499" c zarándoklaton vett részt. Lásd: *Stermiczki András*: Luther-zarándoklat Dunaújvárosból. *Evangelikus.hu* Magyarországi Evangélikus Egyház. 2016. augusztus 11. http://www.evangelikus.hu/taxonomy/term/2263 letöltés: 2016. augusztus 11.

[126] *Farkas Zsuzsanna*: Debrecen várja a Csillagpontot 2017 júliusában. Reformatus.hu. A Magyarországi Református Egyház hivatalos honlapja. 2016. november 21. http://www.reformatus.hu/lap/ifi/mutat/13062/ letöltés: 2016. december 1.

formátus egyházmegye képviseletével.[127] A jelenlegi turisztikai trendeket követve az *egészség- és az aktív turizmus* felé tendáló programok is szárnyra szökkentek a reformáció kapcsán a már fentebb említett minták alapján.

Az egyházi ünnepek, évfordulók vagy vallási fesztiválok természetesen mind a mai napig komoly gazdasági hasznot produkálnak a városok számára közvetlen fogyasztás, szálláshelyek igénybevétele, stb. révén is. Így például amikor a Református Egység Fesztivál alkalmával a református gyülekezetek Debrecenben találkoztak, amelynek programjai alapvetően minden korosztályú és érdeklődésű résztvevő igényét kielégítették, a város adott kulturális intézményei is együttműködtek az egyházakkal, és az esemény alapvetően újabb fogyasztói réteget teremtett számukra.

Az emlékévek köztudottan pozitív hatással vannak a közösségtudat erősödésére is, így a reformáció évfordulói mindig is hozzájárultak az „én reformációm" kép megerősödéséhez. Az egyre inkább „fesztivalizálódó" évfordulók, így a mostani 500. évforduló is divatos menedzsmentjével a fiatal generáció számára közelebb hozhatja, személyesebbé teheti a reformációt, a református egyházat, a református hitet, sőt adott aspektus esetén a korabeli reformátusok hétköznapjait, ünnepnapjait. Az aktuális turisztikai irányzatokhoz való sikeres integráció révén pedig a nem vallásos turisták is szívesebben vesznek részt az emlékév kapcsán szervezett programokon.

ÖSSZEGZÉS

A vallási turizmus vizsgálata a fent említett előretörésének köszönhetően a jelenleg megvizsgált kérdéseken túlmenően számos ponton lehetőséget kínál a téma kutatásának térbeli bővítésére és a tematikai expanzióra is. Hiszen ma már vallásturisztikai attrakció-

[127] *Horváth-Bolla Zsuzsanna*: Evangélikus és református tervek 2017-re. i.m.; *Sz.n.:* Református Egység Fesztivál. Reformatus.hu. A Magyarországi Református Egyház hivatalos honlapja. 2016. május 20. http://reformatus.hu/mutat/13238/ letöltés: 2016. szeptember 2.

ként tekinthetünk a tanulmányban többször említett vallási fesztiválokra, gyülekezeti kirándulásokra vagy ifjúsági táborokra is, amelyeknek kialakulása időben jelentősen eltér. Míg a gyülekezetek kölcsönös, egymás közötti látogatásainak mondhatni évszázados múltjáról tanúskodnak a korabeli presbiteri jegyzőkönyvek, addig a vallási fesztiválok műfaja a legújabb gyülekezeti alkalmak közé tartozik.

Megállapíthatjuk, hogy a vallási turizmus fogalmi bővülése révén egy teljesen új fogyasztói réteget érintve integrálódhat más turisztikai ágazatokba, így például a vallási táborok révén az ifjúsági turizmusban, a gyülekezeti kirándulások révén pedig az időskori turizmusban rejlő lehetőségek is megnyílhatnak az egyházközségek előtt. A különböző egyházak ünnepei, évfordulói napjaink turizmusának rendszerében egyértelműen sajátos helyet foglalnak el, hiszen az örökség-, a városi, a hivatás-, illetve a vallási turizmus fogalmi expanziója révén ma már vallásturisztikai attrakcióként is értelmezhetőek.

A fentebb már említett „virágos város” és „kálvinista Róma” városimázs-elemek közül a vallási évfordulók természetszerűen az utóbbiak preferenciáját erősítik, de nem csak a protestáns, hanem a katolikus évfordulók is. Így a 2015-ben tartott katolikus megújulás 300. évfordulója szintén a „kálvinista Róma” kép felé irányította a turisztikai arculatot, hiszen úm. mégis valamivel szemben történt ez a megújulás, és a református egyház képviselői számtalan programon jelen voltak. Így a 300. katolikus évforduló után feltételezhetően az 500 éves reformáció jubileuma még tovább erősíti Debrecen kálvinista Róma imázselemét.

SZONDA ISTVÁN

FORRADALMI HANGULAT GYOMÁN ÉS ENDRŐDÖN (1918–1935) A NARRATÍVÁK TÜKRÉBEN

BEVEZETÉS

A tanulmányban két Békés megyei település Gyoma és Endrőd első világháború utáni, az 1918 és 1935 közötti évek történelmi időszakának mozaikszerű vizsgálatát végeztem el narratívák segítségével. A narratívák megjelenése az első világháború időszakában több okból is időszerű volt. A 19–20. század fordulóján a paraszti írásbeliség, a falusi ember írásban való kommunikációja jelentős fejlődési pályára állt.[1] A bevezetett kötelező elemi iskolai oktatás eredményeképpen az írás-olvasás a korábbi időszakhoz képest általánossá vált.[2] A különféle hivatalokban, a katonai szolgálat alatt az írás olvasás ismerete az új megismerésének, a ranglétrán való feljebb jutásnak volt a biztosítéka. A megváltozott élethelyzetek, a gyakoribb helyváltoztatások, az országhatáron belüli és kívüli migráció, az írásos kommunikációban, a postai szolgáltatások rohamos fejlődésével, a levélírás és levelezés egyetlen hírközlő szerepének erősödését eredményezte.[3] A 19. században a falusi társadalom migrációja elhanyagolható volt, az egyén élete legtöbbször egy falu

---

[1] *Hoppál Mihály–Küllős Imola*: Parasztönéletrajzok-paraszti írásbeliség. Ethnographia (Szerk. Földes László) LXXX. 3. évfolyam 2–3. szám. Budapest. 1972. 285.

[2] *Takács Lajos*: Népi verselők, hírversírók. Ethnographia LXII. (Szerk.: Ortutay Gyula), Budapest,1951.8.

[3] *Pozsony Ferenc*: Üzenet a frontról. In: Bereczki Ibolya–Pozsony Ferenc (szerk.). Szentendre. 2016.6.

határán belül folyt le,[4] ahol a szóbeli közlés elsődlegessége hátérbe szorította az írásbeliség tömeges megjelenését. A paraszti polgárosodás, a családi gazdaságok gyors ütemben való fejlődése, a technikai fejlődés mind megkívánta a felvilágosult gazdától, hogy írni-olvasni tudjon, esetleg még a szomszédos népek nyelvét is bírja, de legalább németül értesse meg magát.

Az első világháború időszakában a front és a hátország kapcsolatának a szóbeli üzeneteken kívül a tábori levelezőlapok[5] voltak az egyetlen csatornái. Természetesen ezek ellenőrzött, cenzúrázott postai küldemények voltak, mégis a sorok között megbúvó információkból következtetni tudunk a fronton szolgálatot teljesítő katona és családja közötti viszonyokra. A hátországnak és természetesen a frontkatonának, már az is fontos lelki megkönnyebbülés volt, ha levelet kaptak egymástól, jelezve a fronton szolgálónak, hogy itthon a nehézségek ellenére is együtt van a család, és a hátországban maradtaknak, hogy a fiú, az édesapa, a testvér életben van.

NARRATÍVÁK 1918–1919-BŐL GYOMÁRÓL ÉS ENDRŐDRŐL

A vizsgált időszak történelmünk válságokkal, paradigmaváltozásokkal, etikai és erkölcsi fordulatokkal átszőtt szelete. Az első világháború Közép-Európa átrendezését, a nemzetállamok térnyerését és a Monarchia megszűnését jelentette. A vesztes oldalhoz tartozó Magyarország területvesztése, erkölcsi lesüllyedése, a kommunista ideológiák térnyerése, a polgári átalakulás nehézsége és tévútjai terhelték a magyar társadalmat. Ebben a közegben az említett két település Gyoma és Endrőd a környező településektől eltérően reagált a változásokra. Ennek okai a két település sajátos társadalmi szerkezetében, gazdasági struktúrájában és a háborút köve-

[4] *Környeiné Gaál Edit*: Az első világháború emlékei a népi kéziratos forrásokban és a szájhagyományban. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen, 1985. 160.

[5] Uő. 169.

tő erkölcsi válságban figyelhetők meg. Endrőd nagyhatárú agrárfalu, szűk gazdaréteggel és óriási nincstelen embertömeggel, míg Gyoma mezőváros, fejlett parasztpolgári társadalommal és haladó gazdasági szemlélettel rendelkezett.[6] Az általam vizsgált időszak az 1918-as, úgynevezett „őszirózsás forradalom"-tól, az 1919-es Tanácsköztársaság proletárdiktatúrájáról, valamint a megoldatlan földkérdésről, és ebből fakadó földéhségről szól, melynek szomorú eseménye volt az 1935-ös endrődi csendőrsortűz.

A néprajzi kutatások során a leírt naplószerű narratívák és interjúkban megelevenedő élettörténetek fontos forrásokként alkalmazhatók egy-egy esemény megjelenítésében. A narratívák születhetnek közvetlenül az események után, vagy több évtized távlatából. Az események közvetlen közelében született narratív közlések a valóság minél pontosabb, megfigyelésen alapuló megfogalmazását, leíró jellegű bemutatását teszik lehetővé. Míg a több évtized távlatából készült visszaemlékezésekben megfogalmazódik a jelen emberének véleménye, az utókor számára való üzenet megfogalmazása.

„A narratív identitás az élettapasztalatok megfogalmazása az önéletrajzi narratívumban, ami az egyén múltját, jelenét, jövőbeli céljait kapcsolja össze egy történetté… A történet tehát mindig konstrukció, amely megfeleltethető valóságos történéseknek (vagy nem), de ez a megfeleltetés soha nem lehet egyértelmű: a valóságot mindig többféle történet írhatja le. Ezen túlmenően a történet lehet fiktív is, a szépirodalom, a filmművészet ilyen fiktív történetekből építkezik, és ezek a történetek eleve más értelemben vonatkoznak a valóságra, mint a non-fiction, az „igaz történetek". Ezért mondja Bruner, hogy míg a paradigmatikus gondolkodás az igazság megragadására törekszik, a narratívák jóságkritériuma a valószerűség, azaz hogy elképzelhetők-e: lehetséges-e a dolgokat az általuk kínált formában elgondolni."[7]

---

[6] *Féja Géza*: Viharsarok. Az alsó Tiszavidék földje és népe. Athenaeum. Budapest. 1937. 103–106.

[7] Paradigmatikus és narratív (tudáshttp://tanmester.tanarkepzo.hu/paradigmatikus_es_narrativ_tudas. A letöltés ideje: 2017. 06. 15.)

A vizsgálat három narratívát használt fel, melyekkel bemutathatóvá válik a 20. század elejének kaotikus helyzetei e két település történetében. A narratívák megalkotói a településeken éltek abban az időszakban, melyről a narratívák tudósítanak. Mindhárom személy képzett, jó memóriájú és megfigyelői tulajdonságokkal rendelkezett. A pap, az orvos és a tudós parasztgazda. A kutatásban felhasznált források típusát tekintve: egy levél[8], egy családtörténeti visszatekintés[9] és egy önéletrajzi leírás[10]. A levél írója Endrőd korabeli papja Zelinka János apátplébános.

„1847. február 4-én született Tr e n c s é n b e n. 1868. július 7-én szentelték pappá, Szarvason lett káplán, majd 1872-ben Szent József intézeti tanulmányi felügyelő, 1877-ben az Orsolyák káplánja Váradon. 1882-ben a Szentjobb plébánosa. 1886-ban margittai kerület esperese. 1900-tól endrődi plébános. 1912-ben már címzetes apát és az endrődi kerület esperese. 1923-ban váradi székesegyházi kanonok. 1926-ban pápai prelátus. 1928-ban tartotta gyémántmiséjét. Lazaristáknak kápolnát és rendházat építtet Váradon. 1930-ban Váradon halt meg."[11]

A rövid, vázlatszerű életútból is jól látszik, hogy egy agilis, képzett, az egyházi hierarchiában egyre feljebb jutó tudós pap a levél írója. Az endrődi História Domusban[12] az 1918–19-es időszak leírása jól tükrözi az apátplébános és az egyház álláspontját az események megítélésében. Endrőd község a 20. század elején prob-

---

[8] *Zelinka János*: Endrőd község az 1919. évi forradalom és proletárdiktatúra idején (Kelt: 1920. augusztus 27-én, levél) kéziratról készült fotó. Endrődi Tájház és Helytörténeti Gyűjtemény tulajdona.

[9] *Dr. Cs. Szabó Albert*: 1969. Emlékek a gyomai eseményekről 1918 őszétől 1920 tavaszáig. Családtörténeti visszaemlékezés. 1969. (Kézirat. Cs. Szabó István magántulajdona.)

[10] *Papp* Zsigmond: Emlékirataim. Papp Zsigmond hagyaték. Gyomaendrőd. 1950(?). (Kézirat. Munkácsy László magántulajdona).

[11] *Iványi László*: 200 éves az endrődi Szent Imre templom. Gyomaendrőd. 2004. 55.

[12] *Historia Domus*. Szent Imre plébánia. Gyomaendrőd (1918–1920. közötti időszak).

lémákkal terhelt, társadalmi feszültségekkel teli település. A faluban nagyszámú földnélküli agrármunkásréteg élt. Az 1910-es években az elkeseredettség és az óriási szegénység, a kilátástalanság miatt tömeges Amerikába való kivándorlás Endrődöt sem kerülte el. A tengerentúli mesevilág, a gazdagság reménye sok endrődi legényt, édesapát és családot hívott Amerikába, ahol csak nagyon kis százalékuk tudott érvényesülni, találta meg a szerencséjét. Sokan még szegényebben tértek haza. A háború borzalmai, valamint a háború után hazatért, megnyomorított katonák tömege hazánkban forradalmi, sőt időnként lincshangulatot eredményezett. Az elodázott polgári átalakulás, melyet követett a kommunista eszméket hirdető Tanácsköztársaság, végül a román megszállás Endrődöt is kavargó, sztrájkoktól és atrocitásoktól hangos településsé tette.

Második forrásunk szerzője Dr. Cs. Szabó Albert állatorvos, aki 1910-ben született Gyomán, megbecsült, a község ügyeiben részt vállaló gazdacsaládból. Mezőtúron érettségizett, majd állatorvosi diplomáját 1935-ben vette át. Hamar árvaságra jutott, édesapját elvesztette az első világháborúban. Gyoma a századfordulón rohamosan fejlődő mezőváros, a környező települések kereskedelmi és gazdasági központja, jelentős gazdaréteggel és városi értelmiséggel. A református öntudatú gyomai paraszt buzgó vallásos életet élt, de társas kapcsolataiban az új iránt fogékony felfogásában igazi városi hangulat volt ekkor Gyomán. A narratíva 1969-ben megírt családtörténeti visszaemlékezés, melyben az 1918–19-es időszak leírása különös részletességgel megírt. Az első világháború időszakában még 8-9 éves kisgyermek az idősek elbeszéléséből hallotta a gyomai eseményeket, ezeket jegyezte meg és rögzítette visszaemlékezésében. A pontos leírás, akár orvosi diagnózisnak is tekinthető, hiszen világos hely- és helyzetmeghatározásokkal, jellemábrázolásokkal és az események időrendiségében rögzíti az időszakot.

Harmadik forrásunk Papp Zsigmond (1888–1961) gyomai parasztpolgár életrajzi naplója. Papp Zsigmond ugyancsak köztiszteletre méltó gyomai családból származott, felmenői között bíró, egyházközségi gondnok, presbiter, mintagazda is volt. Papp Zsigmond hagyatékában található gazdasági naplók, levelek, leírások

ugyancsak bizonyítják jó megfigyelőképességét, precíz ábrázolását, szinte technológiai pontosságú írásban rögzített megfigyeléseit.

Három különböző státuszú, társadalmi osztályból származó személy, akikről nincs információnk, hogy ismerték-e egymást, esetleg kapcsolatban voltak egymással. A három forrást önálló adathordozónak kell tekintenünk és a narratívákban megjelenő eseményekről három nézőpontból (pap-orvos-parasztgazda) való leírás sajátosságait figyelembe véve jeleníthetjük meg az eseményeket. A három narratíva a tárgyszerű leírásokon túl nem nélkülözi a személyes vélemény kinyilvánítását sem. Jól körvonalazható a három személy viszonya a bemutatott időszak eseményeihez. A hasonlóságokat tekintve viszont mindhárman kívülről, mint külső szemlélők írják le a történteket.

„A harctérről hazatért katonák fékeveszett vad indulata a faluban egyszerre annyi közbotrányt okozott, hogy rémületbe ejtette a község nagyjait és apraját. Így november 1-én több részeg katona szövetkezve ordítozó kubikos asszonyokkal és éretlen suhancokkal sötét éjjel bebarangolták a falu utcáit éktelen zajjal, sivalkodás és lövöldözésekkel felverték nyugalmából a lakosságot, akkor neki estek főleg a zsidó kereskedők boltjainak az ajtót kifeszítették az árukat nagy lárma közt kihányták az utcai sárba a bolti bútorzatot s egyéb felszereléseit össze-vissza törték, akkor az ordítozó csőcselék neki rohant a kidobott holminak, vászonnak, ruhaféléknek egymást ütlegelve veszekedve. Kifosztottak négy zsidó kereskedőt a Han. fogyasztási szövetkezetet, egy korcsmárosnak összes készletét és berendezését tönkre tették több magánháznak ablakait beverték. És ezt mint büntetlenül és akadálytalanul tehette a vadállatias dühtől tajtékzó tömeg – nem akadt egy ember sem ki ezen gonosz hordának ellent állott volna hanem mind félelemtől reszketve elbújt szabad prédának engedve mindenét. A nyomorult dolog kerülő aszszonynépség egyébként már előzőleg talált bő alkalmat rablási dühének kielégítésére; mindőn Gyomán a vasúti állomásnál egy teher vonatot teljesen kifosztottak, Nagylaposon pedig egy petróleum szállító vonatot megállásra kényszerítve teljesen kiraboltak a petróleum tartályokat vedrekkel, kantákkal, sőt hordókkal vitték ka-

cagva a zsákmányt haza oly nyugodtsággal, mint ha ez magától értő dolog volna. A katonák otthon lévő nejei hozzá lévén szoktatva, hogy rendes hadi segélyt kapjanak a Községházán, azt a szó teljes értelmében szüntelenül éktelen káromkodások között ostromolták, hogy azonnal és minél előbb pénzhez jussanak. A rettenetes zaklatások miatt nem csoda, hogy az előjáróság ereje megbénult és többen elhagyták helyüket."[13] (Zelinka János apátplébános, Endrőd)

„1918 „őszirózsás napjaiban" jöttek a vonatok Gyomán keresztül napokon, heteken át. Hozták haza a frontokon szétzüllött s szétzüllesztett katonákat. A gyomai állomáson a román fronton szintén szétzüllesztett és hazafelé tartó Mackensen tábornok német hadseregének hadtáp vonatai vesztegeltek s melyeket szorgalmasan fosztogatott a helyi endrődi és gyomai lakosság. Mint kisgyerek mindennap kint voltam az állomáson és láttam hogyan érkeznek a katonák, mindennap vártam Apámat. Közben a vagonokból kiszórt holmik közül én is szereztem lámpaüveget, színes ceruzát."[14] (Dr. Cs. Szabó Albert állatorvos, Gyoma)

„A forradalom már otthon, a szabadság alatt talált.
Egyik nap, ebéd után elindultam a vasút melletti tanyára. Mikor az állomásra értem Budapest felől éppen futott egy vonat befele. Az egész vonat tele volt morzejeles papírszalaggal aggatva, és rengeteg katona volt rajta. Daloltak és lövöldöztek. Újságolták, hogy kitört a forradalom, vége a háborúnak. Egyesek elkezdték a tisztek és altisztek rangjelzéseit tépni lefele. Emiatt több incidens történt. Egy katona egy szakaszvezető csillagjait akarta leszedni, de az úgy pofon vágta, hogy elesett, emiatt lett nagy kavarodás. Voltak ott többen volt tisztek, de már rang nélkül. Köztük egy idősebb százados az odament a szakaszvezetőhöz, és azt mondta neki: "Vedd le fiam, úgy sem ér már az semmit, látod a magamét én is levettem". Ezzel elejét vette egy komolyabb összetűzésnek. Én már akkor civilben voltam.

---

[13] *Zelinka János*: i. m. (részlet)
[14] *Dr. Cs. Szabó Albert*: i. m. (részlet)

A hangulat nagyon forradalmi volt. Nem volt elég négy évig a harctéren, a katonák folyton lövöldöztek, de leginkább a fiatalok, akik még nem voltak a harctéren. A váróterem is tele volt katonákkal és ott is lövöldöztek a mennyezetbe, nem törődtek azzal, hogy ott felül az állomásfőnök és családja lakása volt. Ő napokon át nem mert a lakásába bemenni. A tehervonat forgalom teljesen leállott. Csak katonák utaztak. A vasutasokat a katonák fegyverrel irányították. Mindenki hazafele sietett. Elismerés illeti a vasutasokat, ebben a rendkívüli nehéz helyzetben kitartóan helytállottak. A gyomai állomáson vesztegelt több-200 darab tehervagon megrakva. Romániából a németek vitték volna haza Németországba.

Volt azokban minden, amit az ember el tud képzelni, élelem, ipari dolgok, még múzeumi dolgok is. Ezeket a közönség elkezdte napokon keresztül fosztogatni. Még az endrődiek is átjártak kocsival. Ez engemet meglehetős aggodalommal töltött el, mert úgy gondoltam, ha a vasútnál elfogy, majd megkezdik a községben. Nekem pedig a tanyám is szomszédos volt az állomással."[15] (Papp Zsigmond parasztgazda, Gyoma)

„Gyomán a forradalom mozgalmas és félelmes volt. Az állomáson veszteglő német szerelvényeket az átvonuló magyar katonák s utánuk a kapzsi helybéli lakosság – ebben élen jártak az endrődi agrárproletárok – rendszeresen fosztogatták. Nappal még csak tűrték a német kísérők-őrök, de éjszaka bizony lövöldöztek. Egy lovaskocsival pakoló parasztember az otthoni bádog-pléh fürdőkádba gondolt petróleumot „vételezni", de egy kósza puskagolyó kilyukasztotta a kádat s elfolyt a drága kincs, de örült, hogy ép bőrrel megúszta a kalandot. Egyre több katona érkezett haza s nagy volt az öröm, nap-mint-nap mulatozásra adott ez alkalmat, szólt a cigánymuzsika."[16] (Dr. Cs. Szabó Albert állatorvos, Gyoma)

„Nem múlt el egy vasárnap vagy csütörtöki nap midőn tömegesen található volt a nép, hogy a piacon, az utcákon Pestről lerándult

[15] *Papp Zsigmond*: i. m. (részlet)
[16] *Dr. Cs. Szabó Albert*: i. m. (részlet)

öblös torkú lázítók, politikai irányítók órákig ne tömték volna a hiszékeny és félrevezetett népet, melyet az óriási halmazokban naponként megjelent és köztük szétszórt lázító röpiratok és zsidókommunista újságok már előre kikészített és megmételyezett oly annyira, hogy egykoron endrődi jámbor becsületes és istenfélő népre alig lehetett ráismerni. Hogy mennyire ásták alá az endrődi nép vallási erkölcsi érzését és jámbor hitét a gonosz nyelvű ámítók megemlítendőnek tartom, hogy az egész falu a terror alatt szó szoros értelmében reszketett, nyilvános helyen alig mertek találkozni s egymással néhány bizalmas szót váltani mert a falu tele volt kémekkel és besúgókkal, kik titokban szőtték hálójukat, hogy a gyanúsokat meglephetnék és feljelentsék."[17] (Zelinka János apátplébános, Endrőd)

„A lakosság unta, sőt lassan meg is utálta a katonaságot, mert valami idétlen propaganda hatására az akkor még alapjában vallásos és erkölcseiben intakt lakosságot mindenféle trágár nótákkal zaklatták. Olyanokkal, ami még a nagyon élénk, „csúszós fenekű" kiéhezett menyecskéknek sem tetszett. Ilyeneket, mint: „Nyomd meg a gombot, kapsz egy libacombot,... nyomd meg a kereket, kapsz egy zabigyereket, vagy kis Juliska egy nagyot lökött, a fara nyöszörgött..." stb. Újmódi volt ez akkor mind, s sajnos a fiataloknak az újmódi, már akkor is a mocsok tetszett a legjobban."[18] (Dr. Cs. Szabó Albert állatorvos, Gyoma)

„Megalakult az őrség, cirka 30–35 emberrel, épp idejében, mert az endrődi kertekből, egy nagyobb csapat fosztogató társaság volt útban. Mire beesteledett, a befutott híreknek megfelelően haditerv lett megállapítva. Az őrség egyidőben több helyen sortüzet adott a levegőbe. A tömeg fel lett szólítva, hogy mindenki távozzon, mert agyon lesz lőve. A lövésekre nagy lett a rémület. A sok asszony és gyerek sírt, visított, menekült mindenki, ki merre tudott. Közben megérkeztek az endrődiek is. A szomszédos római katólikus teme-

[17] *Zelinka János*: i. m. (részlet)
[18] *Dr. Cs. Szabó Albert*: i. m. (részlet)

tőben foglaltak állást. Megtudtuk, hogy fegyverrel és kézigránáttal is fel vannak szerelve. A temetőből fog a támadás megindulni. Az őrség közben Csabáról erősítést kapott. Az állomás már teljesen ki volt ürítve. Az összes őrség a temető ellen fordult, de az első sortűzre, fegyvert, mindent eldobáltak az endrődiek és menekültek a vasút környékéről."[19] (Papp Zsigmond parasztgazda, Gyoma)

„A lakosság többsége a román bevonuláskor közömbös maradt. Ám a gyűlölet már az első napon fellángolt, amikor híre ment, hogy egy szerencsétlen öreg magyar az úton vonuló katonáknak mutogatta a földről felszedett kézigránátot – mert át akarta adni nekik – egy marha katona menten lelőtte. Gyomán román nótától volt hangos az utca. A kávéházban – Holler – a tiszturak telepedtek meg. Az itthon tengődő „aranyifjak" hamarosan felvették velük a kapcsolatot. Alapjában nem volt ez nehéz azokkal a tisztekkel, akik nem sokkal ezelőtt még a közös hadseregben szolgáltak. A regáti – ókirályságiak – kipucolt, kifestett babák voltak, s mélységesen megvetettek itt mindent és mindenkit. A közkatonák nagyobb része is regáti volt, de volt közöttük több erdélyi román is, s bizony elrománosodott magyar is. Így aztán nagyon jól tudtak magyarul... A tanyavilágot nem tudta az oláh katonaság ellenőrizni. Tehetetlen volt, mert a hadműveleti sávhatár egybeesett a demarkációs vonallal – ez a mezőberényi-gyomai határdűlő, de akiket az oláh ezen a tájon vagy a vasút tájékán elkapott, arra könyörtelenül rávágta a „dózecsecsincset" (huszonötöt bottal). Piszkos állatok voltak. De ha egyedül mert csellengeni a román katona a tanyák között, az nem látta többet a jó anyját. Ott szunnyadt évekig a tanyaudvaron a trágyadombban. Ez járt a tolvajoknak. A tanyaiak nagyon összetartók voltak a fiai a „vereseknél" szolgáltak, harcoltak nem is olyan messze, ha hallották az ágyúszót, csak bizony sírdogáltak, de reménykedtek, mikor a tiszai áttörésnek híre jött. A gyomai „szépjányok", csiklandósabb asszonyok nem tudtak ellenállni a szép szónak. Még az igazán jómódú családok közt is akadtak, akik ösz-

[19] *Papp Zsigmond*: i. m. (részlet)

szefogtak a románokkal, úgy mint majd 1944-ben a németekkel, majd az oroszokkal. Ez az egész románvilág nem sokáig tartott, de rengeteg keserűséget, megaláztatást hozott az embereknek."[20] (Dr. Cs. Szabó Albert állatorvos, Gyoma)

„Az oláh katonaság nagyon siralmasan nézett ki, nagyobb része bocskorban félig civil ruhában jöttek, valóságos gyülevész társaság volt. Az oláh harcokban heten estek el, magyar és oláh, kiket az öreg temetőben közös sírba temettek. Az oláh katonaság züllöttségét igazolta az is, hogy rengeteg volt a legénység között a szökevény. Ezek bandákba tömörültek és a tanyák között csavarogtak és fosztogattak. Bár az is igaz, hogy kerültek közöttük oláh katona ruhába öltözött magyar csirkefogók is. Egyik éjjel a környékünkön levő összes szomszédaimat végig fosztogatták, az embereket megverték, a nőkkel erőszakoskodtak."[21] (Papp Zsigmond parasztgazda, Gyoma)

AZ ENDRŐDI CSENDŐRSORTŰZ ESEMÉNYEI A SAJTÓKÖZLEMÉNYEK ÉS PAPP ZSIGMOND NARRATÍVÁJA TÜKRÉBEN

Az endrődi és gyomai forradalmi hangulat 1935-ben véres eseményben csúcsosodott ki. A közelgő országgyűlési választások kampányai behálózták az országot. Az elkeseredett embertömegek a jobb világ reményében keresték az érdekeiket képviselő jelölteket. Ennek a választási időszaknak felfokozott hangulatát és tragikus eseményét az endrődi csendőrsortűz mutatja. A mai napig nem született elfogadható válasz a vérengzés kiinduló pontjára. A korabeli sajtó és az 1945 után megváltozott rendszer propagandája a saját érdekei szerint magyarázták a történteket. Ebben a kaotikusnak

[20] *Dr. Cs. Szabó Albert*: i. m. (részlet)
[21] *Papp Zsigmond*: i. m. (részlet)

tűnő történelmi interpretációkban különös forrást jelent egy narratíva, mely Papp Zsigmond naplójában olvasható.

A korabeli választások felkavarták Magyarországot, a különféle pártok képviselői kortes beszédekkel buzdították választóikat. A társadalom szegényebb rétegei a jobb világ reményében hallatták hangjukat és érdeklődve, lelkesedve álltak az őket képviselő pártok jelöltjei mellé. Endrődön 1935. március 20-ra hirdették meg a Kisgazdapárt jelöltjének Andaházy-Kasnya Bélának választási beszédét. A kormánypárti korrupció és az őket kiszolgáló helyi vezetés nem tudta megakadályozni a beszéd megtartását, de olyan helyzeteket teremtettek, melyek akadályozták a rendezvények nyugodt szervezését. Andaházy szinte egy időpontra kapta meg az engedélyt a beszéde megtartására több településen. Persze várható volt, hogy nem tud időre odaérni mindenhová a képviselőjelölt. Endrődön, a piactéren több mint ezer fős tömeg gyűlt össze és nyugodtan várták a kisgazdapárt képviselőjelöltjét. A jelölt már úton volt, de az előírt időpont után 15–20 perccel érkezett meg; ezért a gyomai előjáróság nem engedélyezte a beszéd megtartását. A történetet eddig a pontig minden korabeli hírforrás és visszaemlékező hasonlóan mondja el. A jelölt sürgönyözött a miniszteri engedélyért, a tömeg pedig egyre türelmetlenebbül várta Andaházy lelkesítő beszédét. A község vezetése és a gyomai előjáróság elrendelte a tömeg feloszlatását, a rendezvény beszüntetését. Ekkor eldördültek a fegyverek. Hat ember holtan esett össze, egy a kórházban halt meg. Sebesültek a földön és a megrémült tömeg menekülése. Endrőd történelmének egyik legvitatottabb eseményéről néhány sajtóközleményt és tanulmányrészletet közlünk, melyek jól szimbolizálják, hogy a különféle hatalmi csoportok miként próbálták a tragédiát a saját ideológiájuk megerősítésére felhasználni. Másnap a Hármas-Körös helyi lap egész oldalas vezércikkben számolt be az eseményről, Magyar vér folyt Endrődön címmel.

„Megrendítő szörnyű eseménynek volt színhelye az endrődi piactér. A végletekig felizgatott tömeg nem respektálta a csendőri karhatalmat, s amikor legnagyobb részt éretlen suhancok gúnyolódása, szidalmazása és fenyegető, magatartására eldördült a csend-

őrség fegyvere, 4 férfi, 2 családanya élettelenül hevert a pár pillanat alatt szétfutó tömeg korábbi helyén. A 9 sebesült közül egy a kórházba szállítás alatt meghalt."[22]

A Gyomai Újság másnap ugyancsak vezércikkében számolt be az eseményről. Támadják a csendőröket: Sortűz

„Közben Gyomáról két lovas csendőr érkezett erősítésül, kik a kövesúton a Dombszöghöz akartak a tömeg között menni, de egyesek megfogták a lovak kantárát, sőt az egyik lovon végig is vágtak, mire a két lovas csendőr kivette revolverét, de azt nem volt kénytelen használni, így is át tudott jutni a parancsolt helyre, honnan viszszafordulva, most már kivont karddal kezdték az úton álló tömeget oszlatni, míg a községháza előtt álló csendőrök szintén megkezdték volna a tömeg oszlatását, de a tömeg is a csendőrök felé nyomult és Faragó Mátyás törzsőrmester fegyverét megfogták, mire ő azt elsütötte. Az első lövés után még gyors egymásutánban még vagy hét lövés hangzott el, erre a tömeg hanyatt-homlok menekült csak Kasnya képviselő jelölt úr állt továbbra is az autója mellett, a vastag szivarral a szájában és gúnyosan mosolygott."[23]

Az Endrődi Csendőrsortűz emlékművének megépítése és a szomorú esemény 40. évfordulójára történészekből és politikusokból álló bizottságot hoztak létre és tudományos tanácskozást rendeztek Endrődön. A tanácskozás előadásait könyv alakban is megjelentették. Ebből a kötetből származik a következő idézet:

„Miután a kisgazda képviselő-jelölt negyed órát késett, Bakos József tiszteletbeli főszolgabíró, mint kirendelt hatósági biztos betiltotta a választási gyűlést. Csakhogy amikor már megérkezett Andaházy-Kasnya, a hatósági biztos még akkor is fenntartotta utasítását. Andaházy-Kasnya ezután a Belügyminisztériumból telefonon ígéretet kapott sérelme orvoslására. Ezért kérte a tömeget, várja meg az alispánhoz küldött belügyminisztériumi utasítást. A csendőrök, kiegészülve a Gyomáról küldött két lovas és két kerékpáros csendőrrel, félkörbe fogták a piacteret. A gyorsan dördülő sortüzek Farkasinszki Lajos kosárfonó, Gellai István földmunkás, Mészáros

[22] *Hármas-Körös* (szerk.: Stefán Béla) 1935. március 22. Vezércikk.
[23] *Gyomai Újság* (szerk.: Wagner Márton) 1935. március 22. Különszám.

Gyula cipészmester, Pribovszki István, Gyuricza Bálintné és Polányi Józsefné életét azonnal kioltották. 9. D. Kovács Lajos gyomai napszámos röviddel a sortűz után, Roó Gáspárné pedig több mint két hónappal később, már a gyulai kórházban halt bele sérüléseibe."[24]

Az objektivitáshoz idézzünk egy szemtanú visszaemlékezéséből:

„Ott álltam Andaházy-Kasnya képviselő jelölt autójának első sárvédőjére támaszkodva és vártuk az engedélyt. A csendőrök a községháza falánál a gödör egyik oldalán, a tömeg velük szemben. A csendőrök puskájukat súlyba helyezve tartották és az egyik csendőr puskája elsült."[25] (Papp Zsigmond önéletrajzi írása (kézirat)

ÖSSZEGZÉS

A narratívák a történeti és néprajzi kutatásokban új oldalról világítják meg a történelmi eseményeket. A narratívák szerzői az okokról és a történelmi összefüggésekről nem tudnak, ezért a személyesen megélt történelem részletes interpretációját nyújtják naplójegyzeteikben, leveleikben és az évtizedekkel később papírra vetett visszaemlékezéseikben. A tanulmányban három személy narratíváját vetettük össze ugyanazokra az eseményekre vetítve. Az események leírásában meglepő azonosságokat fedeztünk fel, pedig a három személy nem volt kapcsolatban egymással. Mindhárman Gyomán-Endrődön éltek a vizsgált időszakokban, és mindhárom személy jól képzett, jó memóriájú volt és tárgyilagosan fogalmaztak. A narratívák a mikrotörténelem megjelenítésében fontos töltenek be, mert ezekből a leírásokból nemcsak az általános történelmi kép, hanem az egyén nézőpontjából megélt személyes történelem is kirajzolódik. Az egyén és az események viszonya, ahogyan a „bennszülött" látja saját környezetét. A forradalmi hangulat Gyomán és Endrődön az 1918–1935 közötti időszakban egy-egy személyes élményen keresztül jelenik meg a narratívákban.

---

[24] *Pölöskei Ferenc*: Endrőd 1935. In: Orbán Sándor és Szakács Kálmán (szerk.): Endrődi Csendőrsortűz 1935. A Medosz Történelmi Emlékbizottsága, Budapest, 1975. 19.

[25] Papp Zsigmond: i. m. (részlet)

Harangok elvitele Endrődről 1917. május.
Zelinka János plébános középen

Dr. Cs. Szabó Albert családjával 1955-ben

Papp Zsigmond portréja

Endrődi csendőrsortűz 1935. könyv borítója

Endrődi csendőrsortűz emlékmű.
Gyomaendrőd. Fotó Barna Zsuzsa (2015. évben)

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Dr. Cs. Szabó Albert: 1969. Emlékek a gyomai eseményekről 1918 őszétől 1920 tavaszáig. Családtörténeti visszaemlékezés. (Kézirat. Cs. Szabó István magántulajdona.)

Féja Géza: Viharsarok. Az alsó Tiszavidék földje és népe. Athenaeum. Budapest. 1937.103–106.

Gyomai Újság (Szerk. Wagner Márton). X. évfolyam 14. szám. Különszám. Gyoma. 1935. március 22.

Hármas-Körös (Szerk. Stefán Béla). II. évfolyam 4. szám. Endrőd. 1935. március 22.

Historia Domus. Szent Imre plébánia. Gyomaendrőd (1918–1920. közötti időszak).

Hoppál Mihály–Küllős Imola: Parasztönéletrajzok-paraszti írásbeliség. Ethnographia (Szerk. Földes László) LXXX. 3. évfolyam 2–3. szám. Budapest. 1972. 285.

Iványi László: 200 éves az endrődi Szent Imre templom. Gyomaendrőd. 2004. 55.

Környeiné Gaál Edit: Az első világháború emlékei a népi kéziratos forrásokban és a szájhagyományban. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen, 1985.

Papp Zsigmond: Emlékirataim. Papp Zsigmond hagyaték. Gyomaendrőd. 1950(?). (Kézirat. Munkácsy László magántulajdona).

Pozsony Ferenc: Üzenet a frontról. In: Bereczki Ibolya–Pozsony Ferenc (szerk.). Szentendre. 2016.6.

Pölöskei Ferenc: Endrőd 1935. In: Orbán Sándor és Szakács Kálmán (szerk.): Endrődi Csendőrsortűz 1935. A Medosz Történelmi Emlékbizottsága, Budapest, 1975. 19.

Takács Lajos: Népi verselők, hírversírók. Ethnographia LXII. (Szerk.: Ortutay Gyula), Budapest,1951.8.

Zelinka János: Endrőd község az 1919. évi forradalom és proletárdiktatúra idején (Kelt: 1920. augusztus 27-én, levél) kéziratról készült fotó. Endrődi Tájház és Helytörténeti Gyűjtemény tulajdona.

Internetes hivatkozás:

Paradigmatikus és narratív (tudáshttp://tanmester.tanarkepzo.hu/paradigmatikus_es_narrativ_tudas. A letöltés ideje: 2017. 06. 15.)

CSISZÁR IMRE

PROLETÁRDIKTATÚRA HAJDÚNÁNÁSON
EGY KUDARCRA ÍTÉLT FORRADALMI KÍSÉRLET ÉS A HELYI TÁRSADALOM MEGPRÓBÁLTATÁSAI[1]

ELŐZMÉNYEK. A KÖZPONTI HATALOM MEGGYENGÜLÉSE ÉS A POLGÁRI DEMOKRATIKUS FORRADALOM HAJDÚNÁNÁSON

Az első világháború végnapjaiban az államhatalom meggyengülése lehetőséget adott mindazon ellenzéki, a pacifizmust zászlajukra tűző erők számára a cselekvésre, amelyek fő célként az ország demokratizálását és nyugat-európai típusú modernizációját jelölték meg. A polgári demokratikus forradalom győzelmét követően hozzá is látott reformtörekvései megvalósításához, de közben leginkább csak az ország további gyengítésében ért el eredményeket.

Hajdúnánáson 1918. november 3-án vette kezdetét az őszirózsás forradalom, amelynek során a háborúból visszatérő katonák és a feldühödött forradalmárok a város vezetői ellen fordultak.[2] A frontról hazatérő katonák egyike volt Szabó László, géplakatos segéd, aki ekkor kapcsolódott be a helyi munkásmozgalomba. Visszaemlékezésében így jellemezte a városban tapasztalt helyzetet:

„1918. október 14-én szabadságra jöttem haza Nánásra, ekkor már olyan feszült volt a levegő, hogy csak szikra kellett hozzá és robbant. […] Városunkban az október 31-i történtek november 3-án váltak ismertté, amikoris már bizonyos katonai alakulatoktól jöttek haza katonák, ezek között volt olyan is aki a fegyverét hozta."[3]

---

[1] A tanulmány az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport támogatásával készült.

[2] Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) VI. *Fehér András*: A tőkés rendszer érdekharca, Hajdúnánás, 1973. 314.

[3] Szabó László visszaemlékezése. Hajdúnánás város munkásmozgalmának rövid összefoglalója. Galyatető, 1971. 8.

Az indulatok olyan hevesesé váltak és a fennálló rendszerrel szembeni gyűlölet olyan mértékű lett, hogy Berencsy Jánosnak, a város polgármesterének is menekülnie kellett. Az ő személyére különösen nagy nyomással nehezedett a népharag. Nyakas Lajos kőműves visszaemlékezése szerint Berencsy képtelen volt kezelni a városban egyre nagyobb méreteket öltő éhezést.

Mindezek következtében a városban megszűnt a törvényes rend és a forradalmárok, valamint a szabadon garázdálkodó kétes elemek tevékenységének köszönhetően eluralkodott az anarchia. A régi városvezetés már nem tudta ellátni feladatát, míg az új még meg sem alakult:

„A katonák vezetésével a nép egy része az urak és gazdagok lakásainak ablakait beverték, lakásaikat feltörték, amit találtak elvitték, a pincékben a bort eleresztették, az üzleteket fosztogatták. A vasútállomáson veszteglő vagonokat feltörték, lisztet, cukrot, sót, amit találtak elvitték. […] A konzvervgyárból a káposztát, almát, sárgarépát, tököt, karalábét, tarlórépát lehordták. Többen összeverték egymást."[4]

Draviczky Imre, a hajdúnánási helytörténet megkerülhetetlen kutatója így írt a polgári demokratikus forradalom napjairól:

„E megmozdulás során haszontalan, erkölcstelen emberek százai kerültek felszínre, és lettek élet-halál urai. A sokat szenvedett emberek ezáltal egy újabb rettegési hullámot éltek meg. A rengeteg gond, nélkülözés, testi-lelki kifáradás, a keleti frontról hazatért baloldali érzelmű, leszerelt katonák beszédei, ténykedései városunkban is az akkori hatalom elleni megmozduláshoz vezetett. Megtámadták a csendőr laktanyát és a város vezetőit. Berencsi polgármestert elzavarták. Üzleteket törtek fel, s az áruk egyrészét kiosztották az éhezők között. Főleg két értelmiségi, Zsuga Imre és Csiha Győző volt az, akik mindenben hangadók lettek."[5]

November első napjaiban alakult meg Hajdúnánáson a leszerelt katonák bajtársi egyesülete Bajtársak Jóléti Bizottsága néven. Noha az egyesület fő célkitűzése a hadiözvegyek, hadiárvák, hadirokkan-

[4] Nyakas Lajos visszaemlékezése. Hajdúnánás város munkásmozgalmának rövid összefoglalója. Galyatető, 1971. 3.

[5] *Draviczky Imre*: Századunkban a gyilkos láng már kétszer lobbant. Hajdúnánás népe és a nagy háborúk. Hajdúnánás, 1993. 31.

tak és a leszerelt katonák érdekeinek a képviselete, szociális támogatásuk elősegítése volt, a Draviczky Imre által említett Zsuga Imre és Csiha Győző politikai eszközként tekintett rá, s ezt szervezetet használta fel arra, hogy tudományos, marxista alapon terjessze a kommunista eszméket.[6] Zsuga Imre egyetemi hallgató volt, aki harcolt a világháborúban, majd a frontról visszatérve leszerelt és politikai izgatásával fokozta a zűrzavart.[7] Az ő és Csiha Győző tevékenysége következtében erősödött meg a városban a kommunista mozgalom, majd 1918 decemberében Debrecenbe távoztak.[8]

Az új rend letéteményese az 1918. november 3-án megalakult Nemzeti Tanács lett, amelynek elnökévé Brassay Károlyt, elnökhelyettesévé Kolozsváry Mihály református lelkészt választották. A hajdúnánási Nemzeti Tanács a következő tagokból állt: Tar Kálmán, Nyakas Miklós a leszerelt katonák részéről, Ökrös Sándor a szociáldemokraták részéről, Kállay Márton, Kiss József, Lente Balázs, Dráviczky Sándor az olvasókörök részéről, Horváth Gyula az Ipartestület részéről, Baán Géza és Mikó József a tanítótestület részéről.[9]

A Nemzeti Tanács első lépése természetesen a törvényes rend és a közbiztonság helyreállítása kellett legyen, s ennek érdekében Tarr Kálmán, Deák István és Nyakas Antal megszervezték a városban az Nemzetőrséget.[10] Ezt követte a nyomda és a sajtó kisajátítása. Az új

---

[6] Vö. Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) VI. *Fehér András*: i. m. 315–316.

[7] A bevonulást követően kezdetben egy helyre volt beszállásolva a később háborús hőssé váló Daróczy Ambrussal, de ő az I. zászlóaljhoz került, majd az ezredtörzsben gázvédelmi tisztként szolgált. A keleti frontra vezényelték, ahol szovjet érzelmű lett, s őszinte csodálójává vált a Szovjetuniónak. – Vö: *Kiss Róbert*: Hajdúvirtus az Isonzónál. [Kézirat], 3.; valamint: Özv. Gyulai Gáborné sz. Daróczi Zsófia levele a Képes Újságnak. 1984. szeptember 16.

[8] Szabó László visszaemlékezése, i. m. 9–10.

[9] Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) VI. *Fehér András*: i. m. 314.

[10] A 200 fős Nemzetőrség vezetője Pákozdy András rendőrkapitány lett. Nyakas Lajos visszaemlékezése szerint azonban a megalakuló karhatalmi testület eredetileg 52 fős volt és Sáska György tüzér százados parancsnoksága alá tartozott. – Vö. Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) VI. *Fehér András*: i. m., 314.; valamint: Nyakas Lajos visszaemlékezése, i. m. 3.

hatalomnak országosan és helyi szinten is különösen fontos volt a legfontosabb médiumnak számító nyomtatott sajtó, hiszen ezen keresztül tudta a legbiztosabb módon saját álláspontját a szélesebb tömegek felé közvetíteni. A hagyományos városi lap, a Hajdúnánási Újság megszűnt és helyette a Köztársaság című lapot adták ki, amely 1918. november 22-től Hajdúnánási Köztársasági Újság néven jelent meg.[11]

Az új helyzet kedvező alkalmat teremtett a hatalommal szimpatizáló pártok alakulásának. 1918. november 24-én a Bocskai fogadó nagytermében megalakult a hajdúnánási Szociáldemokrata Párt. A korelnök a Nemzeti Tanács elnöke, Brassay Károly, a pártelnök Ökrös Sándor mozdonyvezető, az alelnök Kolozsváry Mihály református lelkész, míg a titkár Lusztig Márton fényképész lett.[12] A kommunista szellemiségű erők is a Szociáldemokrata Pártban tömörültek és annak a balszárnyát alkották, sőt Nyakas Lajos visszaemlékezése szerint ez a radikális baloldali csoport titokban külön pártba szerveződött.[13]

A szociáldemokraták és az SZDP kommunista eszméket valló szárnya között elmélyült az ellentét, mivel a szélsőbaloldali erők elégedetlenek voltak a változások irányával és ütemével. Ők nem annyira a nyugat-európai demokratikus modellt, sokkal inkább a szovjet utat tekintették követendőnek. A legradikálisabb elemek szembefordultak a városvezetéssel és káoszt, zűrzavart okoztak az utcákon. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy a problémákon a Nemzeti Tanács sem tudott úrrá lenni. Nyakas Lajos az általános gazdasági helyzet romlásáról, a mindennapi élet, a megélhetés elle-

[11] Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) VI. *Fehér András*: i. m. 314.

[12] Uo. 316.

[13] Nyakas Lajos visszaemlékezése fontos forrása a pártalakulásnak, noha a számadatok pontossága megkérdőjelezhető. Az 1971-es memoár szerint Ökrös Sándor vezetésével alakult meg 1918. november 21-én Hajdúnánáson a Kommunisták Magyarországi Pártja 162 fős taglétszámmal. Elnöke Horváth Miklós, titkára az SZDP elnöke, Ökrös Sándor lett. A vezetőségi tagok között volt továbbá Csiha Győző, Hadas Sándor, Tarr Kálmán, Szabó László és a pénztáros, jegyző Brezina Pál is. A párttagság a visszaemlékezés szerint 1919. január 1-re elérte az 1100 főt. – Lásd: Nyakas Lajos visszaemlékezése: i. m. 4–5.

hetetlenüléséről, és a helyi társadalom szociális válságáról számolt be visszaemlékezésében:

„Az élelmiszer feleslegek az üzletekből eltűntek. Ruhaneműk beszerzése lehetetlenné vált. Az elégedetlenség óriási méreteket öltött. Az infláció nőttön nőtt. A segélyek, rekvirálások nem tudták megoldani a súlyos gazdasági problémákat. A koalíciós Nemzeti Tanács tehetetlen volt."[14]

Mivel az erőszakot az új városvezetés sem tudta megfékezni, a helyzet kezelése érdekében Brassay Károly, mint a Nemzeti Tanács elnöke, és mint polgármester a főispánhoz fordult segítségért:

„[…] a Szociáldemokrata párt vezetői a hajdúnánási békés népet naponkénti izgatásaikkal és bujtogatásaikkal mindinkább félrevezetik. Vasárnaponként a piacon a legdurvább támadásokban részesítik a városi és a megyei hatóságot […] gyalázzák és kigúnyolják a nemzeti lobogót […] kő kövön nem marad, ha az egész országban nem ők lehetnek az uralkodók, már tudniillik a szociáldemokraták […] terror alatt tartják a várost. […] Mivel a rendőrség abszolúte semmit sem ér […] s a rendőrkapitány eréllyel föllépni nem tud s nem mer […] a rend és csend minden percben fölborulhat."[15]

A tarthatatlan szociális helyzet konszolidálására, az indulatok mérséklésére, a szegények és az éhezők megsegítésére leginkább a Nemzeti Tanács vezetőinek feleségeit is tömörítő nőszövetség vállalkozott. 1918. december 13-án a Gazda Kör korábbi helyiségében (Garai u. 6–8.) alakult meg a hajdúnánási Demokratikus Nőegylet. Elnöke Deák István lett, míg vezetőségi tagjai a következők: Csontos Ágnes, Falábu Teréz, Dobos Imréné, Szilágyi Katalin, Lusztig Mártonné, Pető Juliánna, Pető Zsuzsanna, és Ökrös Sándorné.[16]

A Hajdúnánási Köztársasági Újság 1918. december 27-én adta hírül a Nőegylet megalakulását és ismertette céljait:

---

[14] Nyakas Lajos visszaemlékezése, i. m. 4.

[15] Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) VI. *Fehér András*: i. m. 317.

[16] A nőegylet tagjairól és székhelyéről a legrészletesebb beszámoló Nyakas Lajos memoárjában olvasható, noha ő a megalakulás korábbra, 1918. november18-ára teszi. – Vö. Nyakas Lajos visszaemlékezése: i. m. 7.

„Szociáldemokrata szellemű nőegylet alakult dec. 13-án városunkban. Célja az arra rászorultak anyagi és erkölcsi támogatása. Népművelés. Különös gondot fordít az egylet az elhagyatott, szegény betegek gondozás[ára] és táplálására. A keserves, szomorú lelkeket megrontó idők után visszahozni azt a hangulatot, derüt, egyetértést és szeretetet, ami eddig is ott volt minden nánási magyar ember hajlékában. Kézimunka délutánokat tart, ha lesz hozzávaló anyag. Meghonosítja a lehető legrövidebb idő alatt a kender munkát."[17]

A lap az egyletet ténylegesen irányító Csontos Ágnes tanítónőt is idézte cikkében. Az alábbi idézet szerint a Nőegylet elsősorban jótékonysági és nem politikai szervezetként kívánt működni:

„Kérésemre megjelent a 3–400 asszony, leány, de 90 százalék azok közül, akik már is anyagi, vagy erkölcsi támogatást kértek. Fájt a szívem a közönyön, meg a felháborodáson ami a megjelentek között lejátszódott. […] A megjelentek a szociáldemokrata egyesület mellett foglaltak állást. Kifejtettem már ott, hogy a nőegyletnek nem a politika, hanem a jótékonyság a célja…"[18]

Az egyesület ingyenes felolvasó délutánokat tartott, karácsonyi ünnepséget szervezett a szegény sorsú gyermekeknek, és információval, valamint segéllyel is igyekezett a társadalom segítségére lenni.[19] A Nőegyletnek is köszönhetően történtek lépések a szociális körülmények javítására, például az idősotthon lakóit és a hadiárvákat élelmiszerrel, ruhával, lábbelivel segítették.[20] Mindez azonban alig enyhített a városban uralkodó feszültségen.

Az év végére a helyzet tarthatatlanná vált, s a módosabb gazdák szervezkedni kezdtek a rend helyreállítása és a szélsőbaloldali csoportok megfékezése érdekében. 1918. december 11-én megalakult a Földműves Szövetség, ami 1919 februárjától Földműves Népszövetség néven folytatta tevékenységét. Vezetője Kállay Imre lett.[21] A Földmű-

[17] Hajdúnánási Köztársasági Újság, 1918. december 27. 3.
[18] Hajdúnánási Köztársasági Újság, 1918. december 27. 3.
[19] Uo. 4.
[20] Lásd: Nyakas Lajos visszaemlékezése: i. m. 8.
[21] Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) VI. *Fehér András*: i. m. 317–318.

ves Szövetség azokat a józan gazdákat tömörítette, akik megelégelték az áldatlan állapotokat és a politikai változás következtében eluralkodó felfordulást. A szövetség belépett a Károlyi-féle Függetlenségi Pártba, de a paraszti társadalom nemzetvédő szerepét hangsúlyozta a polgári demokratikus köztársaság rendszerén belül.

A városban pattanásig feszültek az indulatok és az ellentétek olyan mértékűvé dagadtak, hogy 1919. február 16-án erőszakos összetűzésre került sor a szövetség tagjai és a kommunisták között. Brassay Károly belátta, hogy városvezetőként nem tudja megfékezni az indulatokat és 1919. február 20-án lemondott hivataláról.[22] A város átmenetileg tényleges irányítás nélkül maradt, mivel a több pártból delegált Néptanács csak március 17-én tartotta meg alakuló ülését, hogy néhány nap múlva elsöpörje a proletárdiktatúra.[23]

TANÁCSKÖZTÁRSASÁG HAJDÚNÁNÁSON

Brassay lemondása után egy hónappal a nagypolitikában is radikális változás következett be. Az ország gazdasági helyzete és a kormány külpolitikai mozgásterének végzetes beszűkülése, ami a Vix-jegyzékben is kifejezést nyert, oda vezetett, hogy Károlyi Mihály átadta a hatalmat a szociáldemokratáknak. Mivel azonban a szociáldemokrata vezetők nem akartak egyedül kormányt alakítani, kiengedték a február 20-i lövöldözésig fajuló budapesti munkanélküli tüntetést követően letartóztatott 32 kommunista vezetőt és a közös kormányzás mellett döntöttek. 1919. március 21-én, Budapesten kikiáltották a Tanácsköztársaságot és a proletárdiktatúra hozzákezdett Magyarország szovjet típusú átalakításához, amelyről Kun Béla gyűléseiken régóta szónokolt.

---

[22] Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) VI. *Fehér András*: i. m. 318.

[23] Lásd: Pénzes Mihály ideiglenes polgármester 1919. augusztus 31-én kelt jelentését az alispánhoz. – A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban 1919. Dokumentumgyűjtemény. Kiadja a Magyar Szocialista Munkáspárt Hajdú-Bihar Megyei Bizottsága. 452. A hajdúnánási polgármester jelentése a városban történtekről. Debrecen, 1959. 499.

Hajdúnánáson a proletárdiktatúra hatalomátvétele úgy történt, hogy a helyi Szociáldemokrata Párt baloldali szárnya az állam és a párt támogatásával elfoglalta a városházát és lefegyverezte a rendőrséget. Az új hatalom 1919. március 23-án népgyűlést tartott a városban, s megalakult a hajdúnánási Munkás-, Katona- és Földművestanács. A korábbi munkástanács kiegészítette magát a Szociáldemokrata Pártból, a szakszervezetekből és a hazatért katonákból, s így jött létre az a 60 főből álló testület, amely ideiglenesen a törvényhozó hatalmat gyakorolta a városban.[24] A Munkás-, Katona- és Földművestanács ezt követően megválasztotta azt a 6 főből álló Direktóriumot, amely a végrehajtó hatalomnak felelt meg és a város tényleges irányítását végezte. A Direktórium vezetője Csiha Lajos gőzmalom tulajdonos és Ökrös Sándor nyugalmazott mozdonyvezető lett.[25] Mellettük a tagok mindegyike egy-egy konkrét területért volt felelős: Horváth Miklós földmunkáshoz a mezőgazdaság, Szalóczi Imre fuvaroshoz a közélelmezés, Hadas Sándor cipészhez a pénzügyek, végül Szabó László géplakatos segédhez a szociális ügyek tartoztak.[26]

A helyi társadalom ideológiai felkészítése a proletárdiktatúrára már korábban megkezdődött. A kommunisták felismerték, hogy a hajdúnánásiak a marxista nézetek tekintetében tájékozatlanok, ideológiai szempontból képzetlenek, ezért a népművelődési bizottsággal összefogva a marxizmus oktatása, a politikai gazdaságtan megismertetése céljából szemináriumot létesítettek. Három 25 fős csoportban, heti két órában összesen 75 fő vett részt ilyen előadásokon, amelye-

[24] Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) VI. *Fehér András*: i. m., 319.

[25] A város történetét feldolgozó kötetben Fehér András szerint és a már idézett polgármesteri jelentés alapján egyértelműen Csiha Lajos volt a direktórium elnöke, azonban Szabó László egyébként részletes és adatokban gazdag visszaemlékezése, valamint Nyakas Lajos memoárja egybehangzóan állítja, hogy Ökrös Sándor volt a direktórium elnöke, míg Csiha Lajos a testület titkáraként működött. – Vö. Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) VI. *Fehér András*: i. m., 319.; A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban: i. m., 452. A hajdúnánási polgármester jelentése a városban történtekről, Debrecen, 1959. 499. Szabó László visszaemlékezése: i. m., 14. Nyakas Lajos visszaemlékezése: i. m. 11.

[26] Szabó László visszaemlékezése: i. m. 14.

ket a helyi politikai élet meghatározó személyiségei tartottak, például Ökrös Sándor, Brassay Károly, Csontos Ágnes és Deák István.[27]

1919. április 7-én országszerte tanácsválasztásokat tartottak. Hajdúnánáson 3 szavazatszedő bizottság működött, s szavazati joga csak annak volt, akinek nem volt sem cselédje, sem alkalmazottja, vagyis dolgozónak számított. A legtöbb szavazatot (2220) Bán Géza, az elemi iskola igazgatója kapta meg. A választások eredményeként megalakult az új törvényhozó hatalom, a 36 fős Hajdúnánási Munkástanács.[28] A Tanácsköztársaság nagy lendülettel látott munkához, hogy az ország működésének minden területét átalakítsa, de elképzelései megvalósításához alig maradt ideje.

Hajdúnánáson a frissen megválasztott Munkástanács ismételten kijelölte a városi Direktórium tagjait, ugyanazt a 6 főt, aki már korábban is ellátta ezt a tisztséget. A végrehajtó testület legfontosabb intézkedései közé tartozott a rendszerhez lojális erőszakszervezet felállítása. A Tarr Kálmán parancsnoksága alatt álló Vörös Őrség megszervezésével a rendfenntartás a vörös őrök feladata lett. Ezt fejezte ki az is, hogy a Vörös Őrség két tagja, Hajdu László és Áfra Gábor első megbízatása a Rendőrség és a Csendőrség leszerelése volt.[29]

A hajdúnánási vörös őrök elsősorban a polgári demokratikus forradalom Nemzetőrségéből, illetve a helyi rendőrség állományából kerültek ki. A Lenin-fiúkhoz hasonló elvetemült különítmények azonban nem tevékenykedtek a városban. Azt, hogy a Vörös Őrség főként a Tiszántúlon verbuválódott a korábbi nemzetőrségekből Hajdu Tibor is kimutatta:

„Viszont a Tiszántúlon sok helyütt a polgári forradalom után szervezett s a csendőrségnél mindenesetre jobb összetételű nemzetőrség lett a Vörös Őrség alapja. […] Vidéken a Vörös Őrség szerepe összetételétől és a helyi viszonyoktól függött. Az alakulatok jelentős része megállta a helyét, de azt nem mondhatjuk, hogy a Vörös Őrség egé-

[27] Nyakas Lajos visszaemlékezése: i. m. 10.
[28] Szabó László visszaemlékezése: i. m. 18–19.
[29] A hatóság ellen elkövetett erőszakos fellépés miatt Áfra Gábor a Tanácsköztársaság bukása után 8 havi fogházbüntetést kapott. – Lásd: Szabó László visszaemlékezése: i. m. 15.

szében véve megfelelt volna feladatának. Sok esetben nem harcolt az ellenforradalmi mozgalmak ellen, sőt a szervezkedés nem egyszer a Vörös Őrségből indult ki. […] A nagy létszámú karhatalom átszervezésénél egyszerűbb volt kommunista vezetés alatt álló, ütőképes különítmények szervezése."[30]

A várost vezető testület a közélelmezés biztosítása érdekében búzaosztást és burgonyaosztást hajtott végre, valamint a még meglévő szalonna kiosztására is sor került.[31] Erre azért is volt szükség, mivel egyes adatok szerint a város lakosságának háromnegyede (13792 fő) gabonával és alapvető élelmiszerekkel ellátatlan volt.[32]

A vidék élelmiszertermelő képességének a fenntartása a rendszer alapvető érdeke volt, ezért a mezőgazdasági munkák elvégzése érdekében külön is intézkedni kellett. A földművelési népbiztos 78092. számú rendelete éppen arra irányult, hogy azt a birtokost, aki mulasztásból, vagy hanyagságból nem végzi el kellő időben a földműveléshez szükséges munkákat, forradalmi törvényszék elé lehessen állítani. Amennyiben megállapítást nyert, hogy a mulasztás szándékos volt és „rosszindulat" vagy „rosszhiszeműség" társult hozzá, a tulajdonost halálra kellett ítélni, családja összes vagyonát el kellett kobozni, mivel ez már „ellenforradalmi cselekménynek" minősült.[33]

A hajdúnánási birtokrendező és termelést biztosító bizottság feladata a földművelési munkák ellenőrzése mellett a földbirtoknyilvántartás elkészítése volt, amire a tervezett földreform végrehajtásához lett volna szükség. A bizottság tagja volt Csuja Miklós elnök, valamint Nyakas László és Széles Miklós. A járási termelést ellenőrző tanácsba pedig Ökrös Sándor, Baán Géza és Széles István került be Hajdúnánásról.[34]

---

[30] *Hajdu Tibor*: A Magyarországi Tanácsköztársaság. Budapest, 1969. 130.
[31] Szabó László visszaemlékezése: i. m. 15.
[32] Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) VI. *Fehér András*: i. m. 320.
[33] A rendeletről a megyei direktórium 1919. április 15-én küldött táviratot a hajdúnánási munkástanácshoz. – Lásd: A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban: i. m. 249. Intézkedések a tavaszi mezőgazdasági munkák ügyében. Debrecen, 1959. 292.
[34] A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban: i. m. 250. Házhelykiosztás ügye Hajdúnánáson. 292.

A Lakáshivatalt annak érdekében hozták létre, hogy pontos lakásnyilvántartást készítsen a politikai alapon történő rekvirálásokhoz. Az ún. „burzsuj lakásokat" osztották szét a legszegényebb, és a proletárdiktatúrához lojális nagycsaládosok között.[35] Vezetői Vitéz László és Deák István építőmesterek voltak.[36] Akárcsak országosan, helyi szinten is elterjedtek az államosítások. Síró István benzinmotoros malmát még Brassay Károly polgármester hatósági kezelésbe vette.[37] A proletárdiktatúra teljesítménye e tekintetben azonban minden korábbit felülmúlt. A pénzintézetek állami kezelésbe vétele az első között volt a sorban. Az államosított pénzintézetek vezetésével Szendrei Lászlót bízták meg, míg az ellenőrzés Hadas Sándor feladata lett. Mindemellett az olyan jól működő üzemek sem kerülhették el ezt a sorsot, mint a nevezetes Csiha-malom. Szabó László visszaemlékezése szerint a „végrehajtást a tulajdonos fia Csiha Lajos eszközölte a Direktórium ellenőrzése mellett."[38] A város egyetlen üzletét, Paulin Vilmos rőfös kereskedését is állami kezelésbe vették. Az üzlet új vezetője Steiner Antal lett, s a készletről leltárt készítettek.[39]

A hatalom birtokosai külön bírói hatalom, ún. Forradalmi Törvényszék felállítását is tervezték.[40] Átmeneti megoldásként a járásbíróságokat használták fel arra, hogy a „proletariátus érdekében" intézkedjenek, s a munkástanács feladata lett azoknak a bírósági helyiségeknek a biztosítása, amelyekre a forradalmi törvényszék számára

[35] Szabó László visszaemlékezése: i. m. 15.

[36] A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban: i. m. 452. A hajdúnánási polgármester jelentése a városban történtekről. Debrecen, 1959. 500.

[37] Uo. 500.

[38] Szabó László visszaemlékezése: i. m. 16.

[39] A leltár ellenőrzésével megbízott Szabó Lajos emlékei szerint ennek az üzletnek az államosítása és leltározása volt a Munkástanács és a Direktórium utolsó intézkedése. – Lásd: Szabó László visszaemlékezése: i. m. 17–18.

[40] A hajdúnánási Forradalmi Törvényszékről annyi ismeretünk van, hogy Brassay Károly, Baán Géza és Nyakas László lett volna a tagja, működésére vonatkozóan azonban nem maradtak fenn adatok.

lettek volna szükségesek.[41] Fontos változás volt jogi szempontból az is, hogy az 1918. évi IX. néptörvény értelmében szervezett munkaügyi bíróságok esetében a Forradalmi Kormányzótanács XXVIII. számú rendelete úgy határozott, hogy ezen testületek ezentúl két munkavállaló ülnök közreműködésével kell eljárjanak. A hajdúnánási Munkás-, Katona- és Földművestanács feladata lett, hogy minden munkavállaló szakmából (az ipari szakmák mellett a gazdasági- és a házicselédek közül is) kijelöljön 3-3, 21. életévét betöltött személyt az ülnöki feladatok ellátására.[42]

A nagy hagyományokkal rendelkező egyesületi élet felszámolása is kettős célt szolgált. Egyrészt megszüntetett minden olyan párton kívüli fórumot, ahol az emberek összegyűlhettek és kötetlenül megbeszélhették volna a város és az ország helyzetét.[43] Másrészt pedig kiváló alapot szolgáltatott a vagyonelkobzásra. Hajdúnánás összes kulturális, érdekvédelmi vagy politikai egyesülete (Kaszinó, Gazdakör, Hunyadi Olvasókör, Iparos Kör, Függetlenségi Polgári Kör, Kossuth Kör, Bocskai Kör.) áldozatul esett a tisztogatásoknak. Feloszlatásukra és vagyonuk lefoglalására kivétel nélkül sor került.[44] A készpénzvagyon végül a Tanácsköztársaság bukása után, a román megszállást követően került visszautalásra az újjászerveződő egyesületeknek.[45] A proletárdiktatúra időszakában Hajdúnánáson széleskörű államosítás történt, a mezőgazdaság szovjet mintát követő átalakítására, termelőszövetkezetek alakítására azonban már nem maradt idő.

---

[41] Erről tanúskodik Rónai igazságügyi népbiztos 1919. április 15-i távirata is. – Lásd: A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban: i. m. 165. Igazságügyi népbiztosi döntés bírósági ügyekben. 193.

[42] A hajdúnánási járásbíróság vezetőjének erről szóló beadványa a munkástanácshoz 1919. április 11-én kelt. – Lásd: A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban: i. m. 164. A munkaügyi bíróság megalakulása Hajdúnánáson. 192–193.

[43] Szintén a rendszer önvédelmi mechanizmusát szolgálta az italmérések bezárása és a rögtönítélő bíráskodás, a statárium bevezetése.

[44] Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) VI. *Fehér András*: i. m., 319.

[45] A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban: i. m., 452. A hajdúnánási polgármester jelentése a városban történtekről. Debrecen, 1959. 499.

A Direktórium irányításával történt meg a hajdúnánásiak toborzása a Vörös Hadseregbe. A helyi toborzó bizottság április elején kezdte meg a munkát, amire azért volt szükség, mivel a Tanácsköztársaság a polgári demokratikus rendszertől alig 40 ezer fős hadsereget örökölt. Az országosan március 30-án kezdődött toborzásnak köszönhetően ez a létszám két hét alatt 20 ezer fővel nőtt, de a keletről érkező román hadsereg még így is többszörös túlerőben volt. Jelentős ellenállás kifejtésére tehát 1919 tavaszán a Tiszántúlon nem volt esély.[46]

1919. április 16-án a román hadsereg kihasználva a politikai körülményeket, antibolsevistának álcázott, de valójában területszerző katonai támadást indított a Tanácsköztársaság ellen. Néhány nappal később, 1919. április 23-án a román hadsereg közeledésének hírére a hajdúnánási Direktróium és a Munkástanács tagjai elhagyták hivatalukat.[47] Szabó László másnap, április 24-én szembesült a vezetők távozásával és azzal, hogy a megyei direktórium utasítását már nem volt, aki végrehajtsa:

„Április 24-én a megyei direktóriumtól továbbított táviratot a posta mester Vida Béla személyesen kézbesítette a tartalmára való tekintettel. A táviratot én vettem át, tartalma így hangzott; a szükséghez képest szedjenek össze tuszokat és szállítsák Budapestre őket, ugyancsak a bank pénzállományát is. Ekkor indultam el a társaim keresni, de nem voltak sehol találhatók, csak annyit tudtam meg, hogy Csiha Lajos a város kocsijával elhajtatott. Igy a megyei Direktórium utolsó táviratának sem lett meg a tartalma végrehajtva, mert ilyen intézkedést csak a Direktórium 3 tagjának az aláírásával lehetett eszközölni. Igy a táviratot megsemmisítettem, elindultam társaim keresésére, de csak azt tudtam meg a családtagjaiktól; reggel elmentek nem mondták, hogy hová és azóta nem látták őket, így én is […] arra az álláspontra jutottam, hogy megyek én is […]"[48]

A hajdúnánási forradalmi tisztségviselők menekülésének híre Budapestre is eljutott és 1919. április 25-én 9 óra 30 perckor a bel-

[46] Vö. *Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2002. 129–130.
[47] Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) VI. *Fehér András*: i. m., 320.
[48] Szabó László visszaemlékezése: i. m. 18.

ügyi népbiztosság utasította a városi direktóriumot a helytállás megszilárdítására:

„A több oldalról hozzánk beérkezett jelentésekből az tűnik ki, hogy az intéző bizottságok […] helyeiket minden ok nélkül, megszállás első hírére gyáván elhagyják és a rájuk bízott ügyek intézését sem eszközlik és így szinte kényszerítik a régi hatósági közegeket, hogy helyeiket újból elfoglalják. Nyomatékosan figyelmeztetjük ismételten az intéző bizottságok tagjait, hogy helyeiket csak a legvégső esetben hagyják el és az utolsó percig tegyenek meg mindent a tanácsköztársaság intézményeinek és a proletárvagyonok megmentése és a vezetésükre bízott proletárok élet- és vagyonbiztonsága érdekében […]"[49]

Az utasítás második felében a népbiztosság már nemcsak kitartásra buzdított, hanem komoly retorziókat is kilátásba helyezett azzal, hogy a menekülést lényegében „ellenforradalmi" cselekedetnek minősítette:

„[…] Az intéző bizottság tagjai pedig öntudatos és becsületes proletárhoz illő módon az utolsó percig álljanak helyükön és a saját példájukkal igyekezzenek hatni a lakosságra és ne maguk legyenek a pánik intézői. Mindazokat, akik ezen rendelkezés ellenére helyüket gyáván elhanyagolják, forradalmi törvényszék elé állítjuk és úgy fogunk velük elbánni, mint a proletáruralom hitvány és gyáva árulóival."[50]

A fenyegetések dacára a menekülés tovább folytatódott, sőt április 23. és 28. között két nagyobb létszámú vörös katonai egység is áthaladt a városon a románok elől menekülve. Néhány ló elrekvirálásán kívül nagyobb károkat ezek a csapatok nem okoztak, mivel sietségükben meg sem álltak.[51]

A román hadsereg 1919. április 28-án vonult be Hajdúnánásra és megkezdte a proletárdiktatúra vezetőinek letartóztatását és a felelős-

[49] A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban: i.m.421. A belügyi népbiztosság utasítása Hajdúnánás városi direktóriumához a helytállás megszilárdítása érdekében. 458.

[50] Uo. 458.

[51] A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban:i. m, 452. A hajdúnánási polgármester jelentése a városban történtekről. Debrecen, 1959. 500.

ségre vonást. 1920 májusáig 465 embert vettek őrizetbe a forradalmak idején tanúsított magatartása miatt Hajdúnánáson.[52] A román megszállás időszakáról, az átélt megpróbáltatásokról és a fosztogatásról Nyakas Lajos visszaemlékezéséből alkothatunk képet:

„A románok a gyorsan összetoborzott helyi rendőrséggel közreműködve kezdt[ék] meg a búza, kukorica, árpa és másféle, élelmezéshez fontos magvas termények, szálas takarmányok, zsír és húsneműek felkutatását, összegyűjtését. A lovakat, szarvasmarhákat, sertéseket a lakosságtól összeszedték, elrabolták. Az összeszedett termények elszállításához, az állatok hajtásához szükséges emberekre hajtóvadászatot rendeztek."[53]

A visszaemlékezésből az is kiderül, hogy a hajdúnánási polgárokat még katonai célokra is igénybe vették, s a Tanácsköztársaság időszakában vezető szerepet vállaló kommunistákkal különös kegyetlenséggel bántak a román csapatok, valamint a hozzájuk csatlakozó magyar karhatalmi erők:

„A dolgozó nép bujkált, szökdösött, nem volt nyugalma, mert éjjel, nappal tartott a hajtóvadászat, különösen mikor Hajdúnánás és Polgár közötti határmentén a románok részére lövészárkokat, sáncokat, ágyu fedezékeket, géppuskafészkeket kellett ásni. Mindezeket éhen, szomjan, ingyen kellett végezni. […] A kommunisták és más haladószellemű hazafiak terrorisztikus üldözését nem[csak] a románok végzeték, hanem a burzsoázia, a helyi hatóság irányításával megerősített rendőrség, csendőrség a románok segítségével folytat[tta]."[54]

A román katonaság valóban letartóztatta többek között Brassay Károly főgimnáziumi tanárt, Csontos Gábor asztalost, Lusztig Márton fényképészt, Szél Gyula kőművest, Magi Sándor csapost, Kónya László városi hajdút, Csuja Miklós kisbirtokost, Nagy Gábor rendőrt, Kallós Izrael tanítót, Szabó Imre földművest, Hajdú László napszámost, Tar Kálmán kosárkötőt és Zsuga Imre egyetemi hallgatót.

[52] Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) VI. *Fehér András*: i. m. 320.
[53] Nyakas Lajos visszaemlékezése: i. m. 14.
[54] Uo. 14–15.

Azonban Brassayt, Csontost, Lusztigot, Kallóst, Szabó Imrét és Tar Kálmánt hamarosan szabadon is engedték.[55]

1919. március 12-én a kivonuló román csapatok nyomában érkezett meg Horthy Miklós nemzeti hadseregének egyik százada, amely egy új korszak kezdetét jelentette. Pénzes Mihály kisgazdapárti polgármester állította helyre a rendet a városban a rendőrség és a 12 fővel megalakuló csendőrség segítségével.[56] A keresztény nemzeti hatalom megszilárdulását követően sor került a Tanácsköztársaság idején szerepet vállaló személyek tevékenységének megvizsgálására is. Ennek eredményeként 1919. július 30–31-én 38 hajdúnánási kommunista internálására került sor, akiket egy Bukarest mellett fekvő vasgyűjtő telepre szállítottak. Az elhurcoltak között volt Csuja Miklós, Szilvási Imre, Szilvási Sándor, Nyakas Lajos, stb. Az érintettek augusztus 8-án szabadultak.[57] A felelősségre vonás során Zsuga Imre is sorra került. Letartóztatták és 2 és fél évi börtönbüntetést szabtak ki rá, de büntetését nem töltötte le, mivel 1922-ben egy fogolycserének köszönhetően a Szovjetunióba távozott.[58]

Draviczky Imre nagyszabású munkájában így számolt be a Tanácsköztársaság végnapjairól:

„A Direktórium ezek ellenére sem volt ura a helyzetnek. Gondjai egyre inkább szaporodtak, mert nem volt mit enni! Amíg a város ilyen gondokkal küzdött, megindult a Vöröshadseregbe való toborzás. Néhány nánási részt is vett a hadmozdulataiban. A zűrzavar 1919. április 23-ig fokozódott, ám ekkor a Direktórium és a Munkás Tanács egy része a közelgő román hadsereg hírére elmenekült, s ezzel megkezdődhetett az élet normalizálása. […] A Vörös uralom bukásának nagy előkészítője az lett, hogy ide is bejöttek a román katonai

[55] A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban: i. m. 452. A hajdúnánási polgármester jelentése a városban történtekről. Debrecen, 1959. 500.

[56] Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) VI. *Fehér András*: i. m. 321.

[57] Nyakas Lajos visszaemlékezése: i. m. 15.

[58] A sors furcsa játéka azonban, hogy Zsuga Imre éppen az általa idealizált Szovjetunióban lelte halálát, amikor a második világháború alatt áldozatául esett a párton belüli belső leszámolásoknak, egyszerűen kivégezték. – Lásd: *Draviczky Imre*: Századunkban a gyilkos láng már kétszer lobbant: i. m. 31.

alakulatok. /1919. április 28./ Ezek a régi helyi vezetőkkel együtt, rögvest megkezdték a bolsevista vezetők felelősségre vonását. Ekkor került letartóztatásra: Csontos Gábor asztalos, Lusztig Márton fényképész, Széll Gyula kőműves, Magi László csapos, Kónya László városi hajdú, Nagy Gábor rendőr, Kallós Izidór zsidó tanító, Szabó Imre földműves, Hajdú László napszámos, Tar Kálmán lakatos és Brassai Károly tanár. Zsuga Imrét csere árán Szovjet-Oroszországba engedték, Csiha Győző pedig Erdélybe menekült a rokonaihoz és maradt éveken át."[59]

ÖSSZEGZÉS

Végzetül, ha mérlegre tesszük a Tanácsköztársaság időszakát és arra fókuszálunk, hogy milyen hatással volt a hajdúnánásiak életére, akkor azt a következtetést vonhatjuk le, hogy egyértelműen tévút volt. Azokat a szép ígéreteket, amellyel széles támogatottságra tett szert, egyik rendszer sem tudta beváltani, sőt maga is súlyosbította a helyzetet és hozzájárult a későbbiek során a trianoni békében testet öltő nemzeti tragédiához.

Úgy az őszirózsás forradalom köztársasága, mint a proletárforradalom Tanácsköztársasága egy átmeneti időszak produktuma volt, amelynek hátterében a háborúból fakadó politikai válság, gazdasági és társadalmi problémák, s mindenekelőtt az egész országon eluralkodó kétségbeesés állt. Egy szerencsétlen történelmi pillanat termékei, amelyben minden feltétel adott volt ahhoz, hogy olyan erők kezébe kerüljön a kormányzás, amelyek normális körülmények között sohasem jutottak volna ilyen hatalom birtokába.

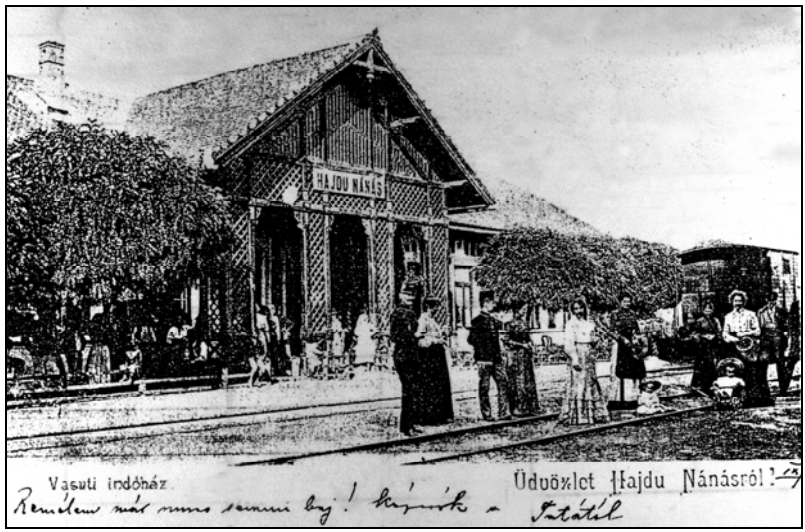
A magyar társadalom, amely kezdetben kitörő örömmel fogadta az első világháborút, érzékelve a súlyos veszteségeket és a rengeteg áldozatot, fokozatosan értelmetlen öldöklésnek kezdte látni a globális katonai küzdelmet. Eluralkodóban volt a békevágy, s a pacifizmus és a háborúellenes gondolat egy táborba tömörített minden társadal-

[59] Uo. 32–33.

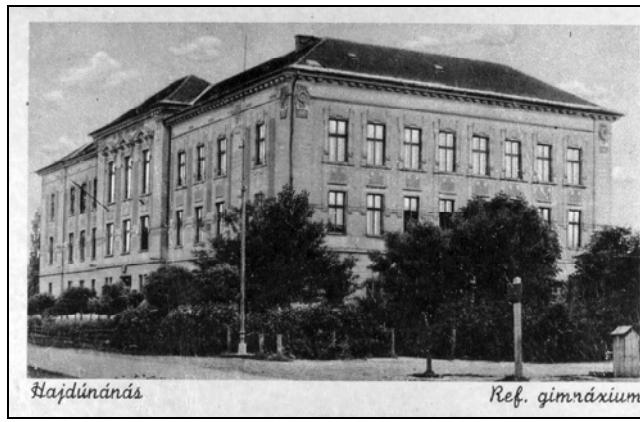
mi és politikai erőt, amely elégedetlen volt a fennálló gazdasági és társadalmi renddel.

A fronton tapasztalt szörnyűségek után sok visszatérő katona maga is pacifista lett, s elkeseredésében kiszolgáltatottá vált azon politikai törekvések számára, amelyek háborúellenes propagandát hirdettek és a régi világ felszámolását ígérték. A háború sokkja össztársadalmi szinten és a helyi közösségek szintjén is kétségbeeséshez, zűrzavarhoz és meggondolatlan kiútkereséshez vezetett. Az áldozatok nagyságát érzékelve és a háborús vereség tényét felismerve a társadalomban felgyülemlett feszültség dühvé és forradalmi hangulattá sűrűsödött, amit az oroszországi forradalom híre is erősített. A külső háborús vereség így az ország belső szétesését is eredményezte. A hazaérkező hajdúnánási katonák is csak káoszt és anarchiát találtak szülővárosukban. Közülük sokan változásokat akartak, azonnali változásokat, s ezt a háború végnapjaiban kibontakozó polgári demokratikus forradalom meg is adta nekik. Az új hatalom azonban főként a régi társadalmi keretek és a tradicionális politikai berendezkedés lebontását tekintette fő feladatának, kevésbé az ország integritásának és belső rendjének a biztosítását.

Fokozottan igaz ez a proletárdiktatúrára, amely nem válogatott az eszközökben, ha céljainak a megvalósításáról volt szó. A rombolás politikáját folytatva igyekezett felszámolni mindent, ami ellentétes volt kommunista elképzeléseivel a gazdaság, a társadalom, a politika és a kultúra szovjet mintákat követő átalakítását illetően. A megvalósítására azonban alig maradt idő, itt a Tiszántúlon különösen. Így a Tanácsköztársaság időszaka Hajdúnánáson nehezen értelmezhető másként, mint a helyiek XX. századi szenvedéstörténetének egyik állomásaként.

HAJDU NÁNÁS
Vasuti indóház.
Üdvözlet Hajdu Nánásról!

Rel. templom

Hajdúnánás
Ref. gimnázium

Vasúti állomás.
Üdvözlet Hajdúnánásról.

HAJDUNANÁS.
Fő-tér

ÜDVÖZLET HAJDÚNÁNÁSRÓL. Ev. ref. templom.

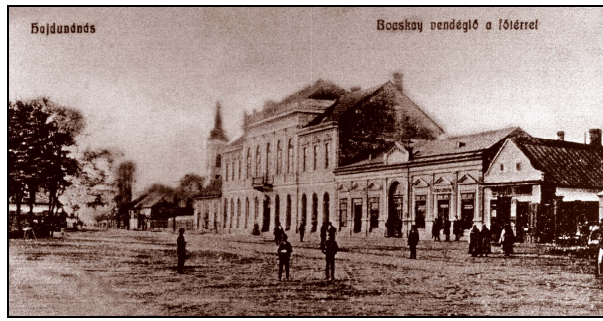
Ev. ref. templom. Üdvözlet Hajdú-Nánásról.

Hajdúnánás. Bocskai-szálloda.

Hajdunánás
Bocskay vendéglő a főtérrel

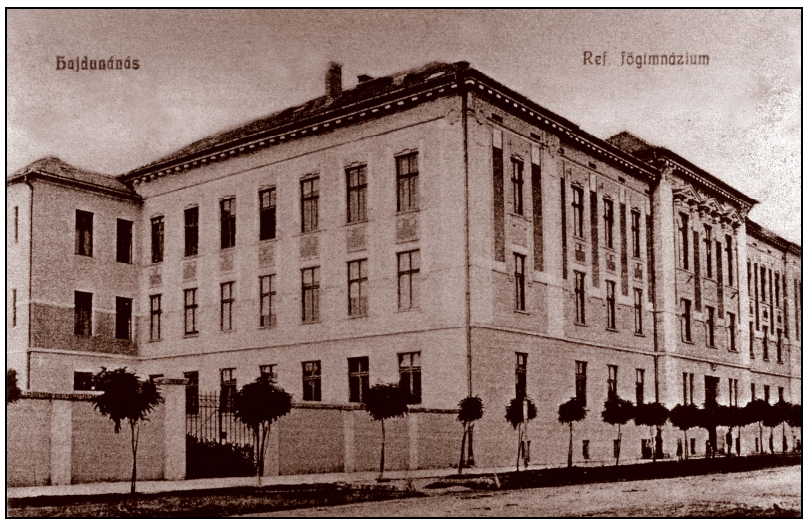

Kir. járásbíróság.
Hajdunánás.

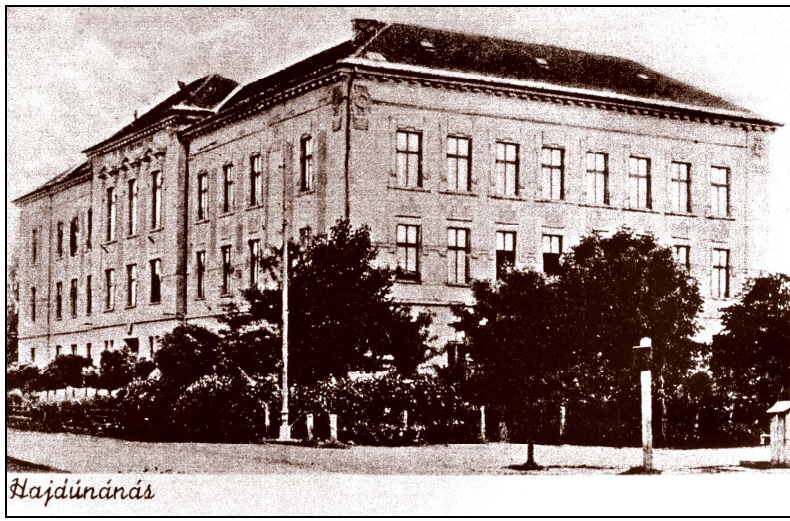

Hajdunánás
Bocskay-utcza

Bocskay tér.
Üdvözlet Hajdúnánásról.

Ev. ref. főgymnasium.
Üdvözlet Hajdú-Nánásról.

Hajdunánás ref. gimnázium

Hajdunánás
Ref. főgimnázium

Hajdúnánás. Ref. elemi iskola.

PÜSKI LEVENTE

VÁLTOZÁS ÉS FOLYTONOSSÁG – FÖLDES KÖZSÉG 1919/20-BAN

Az 1919/20 folyamán formálódó új államberendezkedés legitimációjának fontos részét képezte, hogy a Tanácsköztársaságot és a részben vele párhuzamosan zajló, részben azt követő román megszállás időszakát önmaga negatív előképeként határozta meg. A folyamat részeként számos olyan kiadvány látott napvilágot, amely azok erőszakos, elnyomó jellegét hangsúlyozta. Ismert tény, hogy ennek részeként kísérelt történt arra is, hogy statisztikailag számszerűsíthető módon felmérjék a vörösterror áldozatait, valamint a román hadsereg okozta gazdasági károkat. A II. világháborút követően különböző okok miatt, de mindkét téma kikerült a történetírás figyelméből. Az utóbbi közel egy évtizedben azonban egyre több olyan szakmunka látott napvilágot, melyek a két időszak brutalitását – Baltazár Dezső református püspök megfogalmazásában a vörös és fekete terrort – tárgyalta,[1] illetve tágabb értelemben arra fókuszált, hogyan élte meg a vidéki társadalom 1919/1920 vészterhes hónapjait.[2] Az eredmé-

[1] Bár szorosan véve nem tartozik a témához, de a teljesség kedvéért hozzá kell tenni, hogy hasonló tendencia figyelhető meg az ellenforradalmi irányzatok előretörését kísérő fehérterror vonatkozásában is.

[2] *Bödők Gergely:* Vörös és fehér – terror, retorzió és számonkérés Magyarországon 1919–1921. Kommentár, 2011/3. 15–31. *Bene János:* Nyíregyháza román megszállása 1918–19-ben. In: Vörös és fehér. A vörös és fehér uralom hátországa – 1919. vidéken. Szerk. Nagy Szabolcs. Magyar Nemzteti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Veszprém, 2013. 79–93. *Konok Péter:* Két terror Magyarországon. 1919–1920. Rubicon, 2011/2. 42–55. *Cseh Géza:* Vörös és fehérterror Szolnokon. Rubicon, 2011/2. 32–35. *Cseh Géza:* A román megszállás áldozatai Jász-Nagykun-Szolnok megyében. Rubicon, 2011/5. 50–51. *Romsics Ignác:* A Tanácsköztársaság és a Duna-melléki „parasztforradalom". Rubicon, 2011/2. 4–15.

nyek számos ponton bővítették, árnyalták a meglévő, igencsak hiányos ismereteket, egyúttal azonban megerősítették a közfelfogást, miszerint a Tanácsköztársaság és a román megszállás időszaka valóban elnyomást és súlyos megpróbáltatást jelentett a helyi közösségek számára. Bár az állítás minden bizonnyal érvényesnek tekinthető a Tiszántúlra és ezen belül a hajdúsági régióra,[3] jelen tanulmányunkban mégis olyan települést állítottunk középpontba, amely számos tekintetben rendhagyónak tekinthető.

A XX. század elején Földes nagyközség közigazgatásilag Hajdú vármegyéhez, azon belül pedig a hajdúszoboszlói járáshoz tartozott. A források hiányos volta miatt már az I. világháborús évek helyi történéseit sem könnyű feladat rekonstruálni, ami fokozottan igaz az őszirózsás forradalomtól a román megszállás végig, 1920 júniusáig tartó időszakra.[4] S itt nem pusztán arról van szó, hogy bizonyos hivatalos iratok utóbb, az első vagy a második világháború végének forgatagában eltűntek/megsemmisültek. Az 1918/20. közötti zűrzavaros, átmeneti hónapokban a földesi vagy akár a magasabb szintű közigazgatási szervek sem törekedtek arra, hogy működésüket a korábban megszokott módon dokumentálják. A községi vezetés pedig utóbb maga is inkább a tárgyalt időszak eseményeinek a felejtésére törekedett. Utóbbira jellemző példa Herpay Gábor könyve. A neves levéltáros-történész 1936-ban a település önkormányzatának felkérésére szakszerűen megírt munkát jelentetett meg Földes történetéről. A forradalmi, valamint a román érát azonban egyszerűen kihagyta, s az egyébként is vázlatosan megírt világháborús éveket követően azonnal a vitézi rend megalapításnak ismertetésére tért át,[5] ami valószínűsíthetően megbízói kívánságra történt. Utóbbit erősíti, hogy a

---

[3] *Kerepeszki Róbert:* Vörösterror a Tiszántúlon. Rubicon, 2011/2. 24–31. *Kerepeszki Róbert:* Rettenetes rablás. Román megszállás a Tiszántúlon. Rubicon, 2011/5. 36–42. *Bödők Gergely:* Tizenegy hónap. Debrecen román megszállása 1919–20-ban. Kommentár, 2016/1. 68–86.

[4] Ezúton szeretnék köszönetet mondani Brigovácz László levéltárosnak a meglehetősen szétszórt források megtalálásában és rendszerezésében nyújtott segítségéért.

[5] *Herpay Gábor*: Földes község története. Debrecen, 1936. 172–176.

főbírók felsorolásánál, Szőllősy Gábor neve 1916–1924 között folytatólagosan szerepel, kihagyva a posztot valószínűsíthetően 1918 decembere és 1920 májusa között betöltő Koroknay Gergelyt.[6]

Egyes megyei jelentések ugyan arról szólnak, hogy Földesen is sor került tömegmegmozdulásra,[7] ezek azonban nem tudtak tartós hatást kifejteni. Annyi bizonyos, hogy az 1918 őszi forradalmat követően Koroknay révén egy, mellesleg számottevő vezetési tapasztalatokkal és ismertséggel rendelkező ember került a főbírói székbe és több bizottságot új személyekkel egészítettek ki.[8] A helyi közigazgatási struktúra és ügymenet azonban gyökeresen nem változott meg, s egyértelműen túlzottnak tűnnek azok a korabeli híresztelések, amelyek az egész elöljáróság elzavarásáról szóltak.[9] Előbbit erősíti, hogy az 1919. január 14-i képviselőtestületi ülésen sor került a közélelmezési előadói poszt felállítására. Ezt a később kommunistaként ismertté váló Jenei Imre kapta meg azzal az indoklással, hogy mint volt helyi nemzetőr-parancsnok „érdemeket szerzett a hazatért katonák megnyugtatása körül", márpedig „a rend és nyugalom fenntartása" fontos szempontként kezelendő.[10] 1919. február 16-án látott napvilágot a Berinkey-kormány által kibocsátott 1919: XVIII. néptörvény „a földmívelő nép földhöz juttatásáról". A végrehajtás előkészítésére valamikor február–március folyamán a megye településein megkezdődött a földigénylések összeírása, de Földesen a hagyományos helyi vezető csoportok gyakorlatilag kontrollálni tudták a folyamatot. A bizottság helyettes elnöke egy régi nemesi családból származó gaz-

---

[6] Uo: 177. Koroknay egy konszolidált időszakban, 1910–16 között volt már főbíró, így aligha tételezhető fel, hogy pusztán személyével szembeni ellenszenvről lett volna szó.

[7] *Fehér András:* Agrárkérdés és parasztmozgalmak Hajdú megyében a polgári demokratikus köztársaság időszakában (1918–1919). A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének évkönyvei I. Debrecen, 1962. 137.

[8] Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (továbbiakban HBML) V. 625. b. 6. k. 1918. december 31. Koroknay ekkor már főbíró, megválasztásáról azonban nem maradt fenn dokumentum.

[9] *Fehér András:* Agrárkérdés i. m. 137.

[10] HBML V. 625. b. 6. k. 1919. január 14.

dálkodó, mellesleg a Horthy-korszak nagy részében a község főbírájaként tevékenykedő Bene Antal lett. A procedúra során csupán 26 személyt írtak össze, melyből hat esetben – Koroknayval az élen – a név mellett bevallottan ott szerepelt a földbirtokos meghatározás, három személy pedig közalkalmazotti státusszal bírt. (Egy nyugalmazott főjegyző, valamint az állásban lévő főjegyző, és az adóügyi jegyző.)[11]

A Tanácsköztársaság értelemszerűen Földesen is hatalomváltást eredményezett, a radikálisabb társadalmi átalakulást kívánó csoportok megerősödése nélkül. Fodor Imre, aki korábban éveken keresztül, majd 1919 nyarán ismét főjegyzőként tevékenykedett, 1919. augusztus végén – alispáni kérésre – következőképp ismertette a kommunista éra történéseit. „A községi direktórium tagjai, Balogh Mihály, Pálfi Antal és Lukács Sándor községi lakosok voltak, azonban működésük tartalma alatt megmaradtak a régi törvényes korlátok között és semmi olyan rendelkezést nem hajtottak végre, mely a közés személy-, valamint a vagyon biztonságot a legcsekélyebb mértékben is veszélyeztette volna, így többek között a túszok kiállítására távirati rendelet végrehajtását is megtagadták. ... A direktórium tagjai akadályozták meg a köz- és takarékpénztáraknak a vörösök részéről tervbe vett kiürítését is." Jellemző módon Fodor csupán egyetlen incidensről számolt be, amikor az egyik bérlőtől hét sertést „elkommunizáltak", de ezt is külső hatásnak tulajdonította.[12] Az április 8-i, községi tanácsválasztásról szóló hivatalos sajtótájékoztató szerint „Földes község kivételével mindenütt győzött a hivatalos lista. A direktórium a földesi választást, ahol szabálytalanság történt, megsemmisítette és vasárnapra új választást tűzött ki".[13] Nem ismert a történet pontos háttere, sem az új választás eredménye, de leírtak a tömör fogalmazás ellenére bizonyos fokig egybecsengenek a főjegyző által adott értékeléssel. A Tanácskormány politikájának egyik

[11] HBML IV. B. 906/b. 157. csomó, 180/1919.
[12] HBML IV.B. 906/b. 162. csomó, 1746/1920.
[13] A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban. 1919. Szerk.: Komoróczy György, Fehér András, Gazdag István, Farkas Dezső. Magyar Szocialista Munkáspárt Hajdú-Bihar Megyei Bizottsága. Debrecen, 1959. 165.

kulcselemét a magántulajdon-ellenesség, illetve regionális viszonylatban az agrárviszonyok átalakítása jelentette (volna). A nagybirtokrendszer felszámolásának és a helyükön termelőszövetkezetek létesítésének feladata a birtokrendező bizottságokra várt. A megyei testület április 10-én alakult meg, majd számos helyi testület is megkezdte működését. Utóbbiak tevékenysége azonban csak nagyon vontatottan haladt, s egyedül Balmazújvároson jöttek létre ténylegesen termelőszövetkezetek.[14] (Igaz a román támadás következtében idő sem nagyon volt az új gazdasági üzemek létrehozására.) Így nem meglepő, hogy Földesen semmiféle érdemi előrelépés nem történt a földtulajdonviszonyok átalakítása terén, amit erősített a nagybirtokok már jelzett hiánya is.[15]

A szokatlannak tűnő földesi eseményekre a források behatárolt volta miatt egyelőre nem lehet alaposabb értelmezést nyújtani, néhány következtetés azonban így is levonható. Bár az 1905/06-os időszakra visszanyúlóan a településen volt szociáldemokrata jellegű agrármunkás szervezkedés, majd később 1919 elején a kommunista párt is megvetette a lábát,[16] ezek a radikális mozgalmak nem tudtak számottevő bázist kialakítani a maguk számára. Vélhetően összefüggésben azzal a ténnyel, hogy Földesen nem voltak hagyományos értelemben vett nagybirtokok, s a határban lévő földek több kézen osztódtak meg. Pontosabban eredetét tekintve itt egy kuriális nemesi községről beszélhetünk, melynek élén egy, a helyi társadalomba erősen beágyazódott, a közéleti szerepvállalástól nem idegenkedő, s több család összefonódására épülő gazdálkodó réteg állt. S úgy tűnik, alapjaiban ennek a rétegnek a befolyása, tekintélye a nagypolitikában bekövetkező radikális változások hatására sem kérdőjeleződött meg.

---

[14] Hajdú-Bihar megye és Debrecen munkásmozgalmának története. Szerk.: Tokody Gyula. Debrecen, 1970. 120.

[15] A szocializálás alsó határát 100 holdnál húzták meg, de Földesen csak néhány személy került be ebbe a kategóriába, mivel a legnagyobb birtokosok nem magánszemélyek voltak. Ellenben jelentősebb földterülettel rendelkezett maga a község, a földesi közbirtokosság, valamint a legelőbirtokosság, és a Kállay-Alapítvány.

[16] Hajdú-Bihar megye és Debrecen i. m. 48. 59. és 98.

A katonai helyzet gyors változása következtében a kommunista uralom hamar véget a vármegyében. A román csapatok támadását követően Debrecen április 23-án esett el, majd a hónap végéig a megye többi települése is a román haderő ellenőrzése alá került. A gyors előrenyomulás ellenére több helyen került sor összecsapásra a vörös egységekkel, Földes határában azonban harcok nem folytak.[17] Bár egyes társadalmi csoportok kezdetben örömmel fogadták a tanácsrendszer megszűnését, hamar kiderült, az uralom jellege megváltozott ugyan, ám annak elnyomó volta nem. Kerepeszki Róbert szerint az 1919 márciusától kezdődően egy év alatt a térségben „annyi nélkülözés, anyagi és emberi veszteség, fizikai és lelki terror érte a helyi lakosságot, hogy az utókor emlékezete ezt az évet a nagy magyar történelmi tragédiákhoz hasonlította.”.[18] Jóllehet új vezetőket állítottak a vármegye élére, a román katonai uralom helyi szinten lényegében véve a Tanácsköztársaság előtti, hagyományos közigazgatási struktúra restaurálásával járt együtt. Földes esetében ez a korábbi elöljáróságot jelentette Koroknay főbíróval és Fodor főjegyzővel az élen. A megyei vezetés már május folyamán sebtiben tájékozódni kívánt a helyi viszonyokról. A vármegyei tiszti főügyész május 22-re készített is egy beszámolót, melyben – addigi tapasztalatait összegezve – úgy nyilatkozott, hogy „Földes községben hasonló helyzetet találtam, mint Hajdúszováton, ez a község úgy a vörös terrortól, mint a román megszállástól keveset szenvedett”.[19] Az állapotfelmérés azonban nem állt meg itt. Már korábban szó volt róla, hogy a helyi hivatalnokoknak jelentést kellett készíteniük arról, hogy mi történt a településükön a tanácsrendszer alatt, a megyénél viszont egy füst alatt a román hadsereg jelenlétének következményeiről is tá-

[17] A község ilyen értelemben szerencsésnek mondhatta magát, mert a szomszédos Tetétlennél már jelentősebb összecsapásra került sor a románok és a vöröskatonák között, melynek részeként mindkét fél gyakorlatilag kifosztotta a települést.

[18] *Kerepeszki Róbert:* Rettenetes rablás i. m. 36. Kevésbé plasztikusan, de Veress Géza is a megszállás elnyomó jellegét hangsúlyozta. Hajdú-Bihar megye és Debrecen i. m. 143–146.

[19] HBML IV. B. 906/b. 159. csomó, 3901/1919.

jékozódni kívántak. Fodor Imre korábban már idézett jelentésében azonban semmiféle nagyobb negatív esetről nem írt. Állítása szerint a kommunizmus miatt utóbb csupán egy incidens történt. A korábban más összefüggésben már említett Jenei Imrét tartóztatták le a románok, miután az illető egy vörös hadsereg szervezése érdekében felajánlotta szolgálatait a budapesti kormánynak, „levele azonban az előrenyomuló román katonaság kezére került". A rekvirálások következtében számottevő veszteség érte az állatállományt, de más negatívumról nem számolt be. „Épületben, emberéletben kár nem esett", s bizonyos gazdasági eszközöket elvittek ugyan, de azokat a község később visszakapta – írta a főjegyző.[20] Véleménye tehát alapvetően összhangban volt a főügyész értékelésével. A közvetlen megszállást persze nem lehetett elkerülni, s Földesen végül egy gyalogos század, valamint kisebb egységek kerültek elszállásolásra. Erőszakos cselekmények azonban nem került sor, az egyetlen atrocitást az jelentette, hogy 1920 márciusában a románok kivonulásuk során magukkal vitték a főjegyzőt, aki azonban nyolc nappal később sértetlenül kiszabadult.

A fentiekből könnyen lehetne azt a konklúziót levonni, hogy a település békésen, különösebb gond és incidens nélkül vészelte át ezeket a hónapokat. Bár az állítás részben kétségtelenül igaz, az a fajta stabilitás, ami a tárgyalt időszakban a helyi társadalmi és politikai viszonyokat alapvetően jellemezte, természetesen nem jelentett teljes állandóságot, mozdulatlanságot. A megye más térségeihez hasonlóan a község számára is komoly kihívást és idővel növekvő feszültségforrást jelentett a román katonai vezetés követeléseinek teljesítése. Később, 1920 közepén készült egy hivatalos, viszonylag részletező felmérés, melynek elkészítése aligha felelhetett meg mindenben a szakszerűség követelményének, mégis a leginkább használható anyag a gazdasági károk mértékének meghatározására. Az adatok szerint a román katonaság érdeklődése számos területre kiterjedt. Ide sorolható a különféle gépek és gazdasági eszközök elhurcolása, a térítés nélküli napszámok és fuvarok, az elszállásolás következtében a

[20] HBML IV.B. 906/b. 162. csomó, 1746/1920.

köz- és magánépületekben esett károk, a legsúlyosabb terhet azonban – várható módon – az élelmiszerszállítások jelentették, különösen a szemes termények és állatok formájában. Előbbi értelemszerűen főleg kenyérgabonát takart, az állatállományon belül pedig mindenekelőtt a ló és szarvasmarha állomány szenvedett el nagyobb veszteséget. A főjegyző megpróbálta pénzre is átváltani a községet ért károkat. A kimutatás a gépek és eszközök értékét 100 380 koronára, a fuvart és napszámot 268 760 koronára, a köz és magánépületekben esett károkat 97 104 koronára, az elszállásolás közvetlen költségeit pedig 137 135 koronára tette. A felsoroltak 603 379 koronára rúgtak a mindent egybevéve 2097688 koronás összegből.[21] Ez azt jelenti, hogy az előzetesen várható módon a veszteségek meghatározó részét, mintegy 71%-át (1 494 309 korona) az élelmiszerszállítások/rekvirálások jelentették. Természetesen ezek az adatok, bár önmagukban is informatív jellegűek, érdemi következtetések levonására csak a megye többi településével történő összehasonlításban nyújtanak lehetőséget.

A fenti tételek úgy alakultak ki, hogy a község vezetése rendszeres küzdelmet folytatott a terhek csökkentése érdekében. 1919. szeptemberi és októberi keltezésű iratok szerint Földesnek eredetileg 20 vagon szemes terményt kellett volna leszállítania a románok részére, ám sikerült 10 vagonra lecsökkenteni és ezt ténylegesen teljesítették is. Valójában pürroszi győzelemről volt szó, ami egy másik eset kapcsán derült ki. Ugyanezen év őszén Debrecen városa a lakosság ellátása végett gabonát kért a vármegye településeitől. A teljesítés elmaradását követően a városi vezetés a román hatóságok segítségét kérte, mire utóbbiak összesen 760 vagonnyi gabona leszállítását írták elő. A földesiek azonban egyéb kötelezettségeik miatt megpróbálták kivonni magukat az akcióból. A főjegyző kimutatása szerint ugyanis jelzett időszakban ténylegesen 17 vagon lett leszállítva a románoknak (lásd a fenti adatot), ami azonban újabb – később teljesítendő – 7 vagonnal egészült ki. A megyei vezetőket azonban nem győzte meg

[21] HBML IV. B. 906/b. 162. csomó, 1211/1920.

az érvelés és végül 40 vagont írtak elő a községnek.[22] Sajnos a források nem szólnak arról, hogy utóbbi előírásból végül ténylegesen mennyi realizálódott. A felsorolt esetek is jelzik, hogy a viszonylagos nyugalom komoly ellátási gondokkal és élelemhiánnyal társult. Még 1919 júniusában a községben – felsőbb utasításra – számba vették az ellátatlan lakosokat. Ennek során 554 személyt és 2364 családtagot írtak össze, miközben a település népessége az 1920. évi népszámlálás szerint 5425 főt tett ki, tehát a lakosság mintegy 54%-át ellátatlannak tartották. Mellesleg ide került besorolásra a helyi gyógyszerész és a két orvos is, ami arra utal, hogy az önkormányzat nem tudta folyósítani a fizetésüket.[23] A krónikus gondok következtében a képviselőtestület 1919 szeptemberében 260 mázsa kenyérgabona vásárlásáról hozott döntés, aminek realizálása azonban – a körülmények ismeretében – eléggé kilátástalan vállalkozásnak tűnt.[24] Végeredményben 1919 nyarától mintegy egy éven át a községi vezetés legfontosabb feladatai közé tartozott a kenyérgabona, vetőmag, só, zsír és tűzifaszükséglet biztosítása.

Az antant hatalmak és a bukaresti kormány megállapodása következtében a román csapatok egészen 1920 márciusáig maradhattak a Tiszántúlon. Távozásuk megkönnyebbülést jelentett a földesi lakosság számára is és lehetőséget arra, hogy a közigazgatási viszonyok és általában véve a közállapotok visszatérjenek a normális mederbe. A folyamat természetesen nem ment egyik napról a másikra, és a helyi vezetésnek számos olyan üggyel kellett szembenéznie, melyek gyökerei a román érára nyúltak vissza, de lezárásuk hosszabb időt vett igénybe.

A román megszállás alá került területeken értelemszerűen semmilyen magyar reguláris haderő nem működhetett, a pacifikáció hatékonyabb biztosítása érdekében azonban a román hatóságok engedélyezték az addigi rendfenntartó szervek – rendőrség, csendőrség –

[22] HBML IV. B. 906/b. 161. csomó, 1379/1919. 53/1920. és 11/1920. Meg kell jegyezni, hogy az egyes iratok nem feltétlenül a keletkezési idejük szerinti sorrendben találhatóak meg.

[23] HBML IV. B. 901/f. 2. doboz. 164. sz. irat.

[24] HBML V. 625. b. 6. k. 1919. szeptember 20.

korlátozott hatókörű működését. Még így is szokatlan döntésnek tekinthető, hogy röviddel a román megszállás bekövetkezte után Földesen egy csendőrőrs felállítására került sor.[25] A háborús vereség, a fokozódó nélkülözések, valamint a forradalmi közhangulat hatására a községben, ha nagyobb kilengésekre nem is került sor, de egyértelműen meggyengült a közbiztonság. Erre utal, hogy a lépést ilyen irányú helyi kérelmek támogatták meg.[26] A csendőrség jelenlétét a főjegyző már tárgyalt beszámolója pozitívan értékelte, ami a községi vezetés egyetértésével is találkozott. Olyannyira, hogy a csendőrőrshöz a románok távozása után is ragaszkodtak.[27] Az egység fenntartásához persze kezdettől fogva a községnek is hozzá kellett járulnia, a főgondot azonban az elszállásolásukhoz szükséges megfelelő lakóépület biztosítása jelentette. Eredetileg a 48-as olvasókör helyiségét kapták meg, ez azonban csak átmeneti lehetőségként jöhetett szóba. A későbbiekben többféle megoldás is felmerült, így 1920 második felében a községi vezetés az egyik óvodát(!) kívánta átadni a részükre.[28] A javaslatot a vármegye jóváhagyta, ám a vallás és közoktatásügyi minisztérium nemes egyszerűséggel megvétózta. A hosszadalmas hercehurca végül csak 1921 áprilisában rendeződött, méghozzá úgy, hogy a csendőrség az időközben nyugdíjba ment főjegyző szolgálati lakásába költözhetett be.[29]

Elvileg feltételezhető lenne, hogy a román uralommal járó sokféle teher és teendő nem hagyott időt a közigazgatási testületeknek az egyéb reformtörekvések előhozatalára, de a gyakorlat mást mutatott. A hajdúszoboszlói járás helyettes főszolgabírója 1919. augusztus 20-án felhívást bocsátott ki, hogy az érintett képviselőtestületek tárgyal-

[25] HBML V. 625. b. 6. k. 1919. június 4. A képviselőtestületi jegyzőkönyv csak közvetett módon utalt az őrs létrehozására.

[26] Sajnos az iratoknak csak a jegyzéke maradt fenn. HBML IV. B. 906/b. 557. k. 1473. és 2700. számú irat.

[27] HBML V. 625. b. 7. k. 1920. május 17.

[28] A csendőrség egyúttal az óvónői lakást is megkapta volna. HBML V. 625. b. 7. k. 1920. szeptember 29.

[29] HBML V. 625. b. 6. k. 1919. június 4. 1920. május 17. 1920. november 12. 1921. március 12. és 1921. április 1.

ják meg a járási székhelynek Hajdúszoboszlóról történő áthelyezését. Az akció valójában komoly előzményekkel bírt és nem is alaptalanul.[30] A székhelyet Hajdú vármegye törvényhatósági bizottsága még 1901-ben helyezte át Hajdúszoboszlóra, tehát a járás területén kívülre. A határozat megváltoztatásért több település – Püspökladány, Kaba, és éppen Földes – 1906-ban akciót indított, de csupán részleges eredményt ért el.[31] Az hogy, pont 1919 nyarának szokatlan körülményei között vált aktuálissá az ügy ismételt előhozatala, valószínűleg személyi tényezőkkel magyarázható. Ercsey Lajos főszolgabíró ugyanis 1919. június 30-ával nyugdíjba került, és munkáját a továbbiakban Weszprémy Barna látta el, helyettes főszolgabíróként.[32] A mostani felhívás nyomán előbb úgy tűnt, hogy Püspökladány és Földes az előbbire, a többi község pedig a Kabára történő áthelyezést pártolja, de Püspökladány gyorsan más településeket is megnyert a maga számára. Döntés az adott körülmények között – érthető módon – nem született. A törvényhatósági bizottság azonban a román csapatok távozása után visszatért a kérdésre, és 1920. szeptember 30-án olyan állásfoglalás született, hogy a székhely marad Szoboszlón.[33] Bár emögött racionális megfontolások is meghúzódtak – a járási adóhivatal ugyancsak Szoboszlón működött –, az ügy változatlanul nem kerül nyugvópontra. Olyannyira nem, hogy utóbb többek között az érintett földesi elöljáróság is több ízben protestált a határozat megváltoztatásáért.[34] S a történet csattanója, hogy 1929-ben valóban bekövetkezett a járási székhely Püspökladányba történő áthelyezése.[35]

Az ellátási nehézségek, az ismétlődő rekvirálások felszínre hozták a földesi vezetés belső ellentéteit is. Legnagyobb ügy 1919 őszén

---

[30] A jogalapot a vármegyék háztartásáról szóló, 1883: XV. tc. 16.§-a jelentette.

[31] A belügyminisztérium úgy döntött, hogy a járási központ marad Szoboszlón, ellenben a járásbíróságot megosztották közte és Püspökladány között.

[32] HBML IV. B. 902/a. Vármegyei közgyűlések jegyzőkönyvei. 20. könyv. 1920. május 20. 18.o.

[33] HBM IV. B. 905/b. 161. csomó, 252/1920.

[34] HBML V. 625. b 8. k. 1924. december 23. és 1925. január 22.

[35] Hajdú vármegye és Debrecen szabad királyi város adattára. Szerk.: Csobán Endre. Bp. 1940. 114.

kezdődött és csak 1920 szeptemberében ért véget. 1919 októberében egy marharekviráláskor Domokos Géza adóügyi jegyző arra biztatta az érintetteket, hogy az elöljáróság segítségével próbálják meg elérni az elrekvirált állatok visszaszerzését. Ezt a vezetők közül többen rossz néven vették és izgatással vádolták Domokost, melynek következtében heves vita alakult ki a segédjegyző és Fodor Imre főjegyző között. A történet eddig egyszerű perpatvarnak tekinthető, ha nem lett volna komoly folytatása. Az ügy ugyanis a főszolgabírói hivatal elé került, melynek vezetője kettős vizsgálatot rendelt el.[36] Egyrészt megpróbálta kideríteni, mi történt valójában, másrészt az adóügyi jegyző ellen egy külön eljárást is kezdeményezett. Utóbbi során számos mulasztást állapítottak meg. Így kiderült, hogy 1918-ban volt utoljára adóösszeírás, az adókivetés nem történt meg időben, a befizetési jegyzékek nincsenek helyesen kitöltve, de az ügyvitel más területein is hiányosságokat fedeztek fel. A döntés gyorsan megszületett: az előbbi vizsgálatra – a „végelgyengülésben sínylődő adóügy"-re – hivatkozva a helyettes főszolgabíró 1919. október végén Domokos Lajost fegyelmi úton felmentette állásából és a munkakör ellátásával ideiglenesen az adóügyi segédjegyző lett megbízva. Az eljárás hátterében nem nehéz felfedezni azt a törekvést, hogy a járási közigazgatás vezetője így kívánt kiállni a főjegyző mellett. Lépésével azonban alaposan melléfogott, amit a két földesi jegyző konfliktusának kivizsgálása látványosan bizonyított. Az október 29-én Földesen felvett jegyzőkönyv szerint a két tisztviselő még hevesen támadta egymást. Az eljárás további szakaszában azután minden érintett viselkedése megváltozott. A tanúként kihallgatott személyek ugyanis egyértelműen bagatellizálni próbálták a történteket, ami ködösítéshez, sőt egyértelmű ellentmondásokhoz vezetett. Az első jegyzőkönyvben még az volt a fő vád Domokos ellen, hogy tettével „megint izgatja a népet" a vezetők ellen. Most hirtelen nem lett gazdája az előbbi mondatnak. Az egyik tanú szerint Fodor mondta, Fodor szerint a helyettes bíró, Szőllősy Gábor, Szőllősy szerint meg Nagy Lajos törvénybíró, s a sort folytatni lehetne. Már a két jegyző is békülékeny

[36] Mindkét vizsgálat anyaga, ha hiányosan is, de fennmaradt az alispáni közigazgatási iratok között. HBML IV. B. 906/b. 160. csomó, 6070/1920.

hangot ütött, sőt Domokos bocsánatkérésre is hajlandó volt, amit Fodor azonnal elfogadott. Szinte kézenfekvően kínálkozik a már-már komédiává fajuló eset magyarázatául, hogy valamikor november folyamán az ügy helyi érintettjei megegyezhettek abban, hogy bármi áron elsimítják az ügyet. Nem meglepő, hogy a viszály végül úgy zárult le, hogy senkit nem marasztaltak el. Az egyik ügy persze a másikra is kihatott. Domokos fellebbezett elmozdítása ellen, s a kihallgatott földesiek sorban kiálltak az adóügyi jegyző mellett, s még a főjegyző is hasonló magatartást tanúsított. A procedúrát azonban nem sikerült hasonló az előbbihez hasonlóan gyorsan és egyszerűen lezárni. Egyelőre csak annyit sikerült elérni, hogy Domokosnak nem kellett átadnia hivatalát, de a végső felmentő határozatra csak 1920. november 17-én került sor.

A későbbi események azonban azt mutatták, hogy a földesi elöljáróságon belüli ellentéteket és konfliktusokat, ami a két ügynél a felszínre került, mégsem sikerült teljesen elsimítani. A főjegyző ugyanis nem sokkal később, 1920. október 1-ével nyugdíjba vonult. Az akkor 47 éves Fodor nyugdíjazása saját kérésre és egészségügyi indokokkal történt meg, de joggal feltételezhető, hogy pozíciójának és tekintélyének a meggyengülése is szerepet játszott. Úgy tűnik, hogy bizonyos fokig „konfliktusos ember" volt, akinek működése, illetve magatartása számos esetben került támadások kereszttüzébe. 1919 folyamán több ízben érkezett ellene panasz a megyei közigazgatási szervekhez, de az elöljáróság számos tagjával is vitába keveredett, olyannyira, hogy 1920 szeptemberében nyilvános bocsánatkérésre kényszerült Koroknay Géza főbíróval szemben.[37] Ezt a következtetést erősíti, hogy helyére a földesi képviselőtestület egyhangúan Domokost választotta, s az érintett bemutatkozó beszédében egyik legfőbb feladatának „a jelenleg sajnos nélkülözött belbéke és egyetértés helyreállítását" jelölte meg. Ugyanakkor az egyik befolyásos képviselőtestületi tag, Kállay Ignácz kiállása a volt főjegyző mellett a de-

[37] Sajnos csak az iratok beérkezését rögzítő mutatókönyv maradt fenn. HBML IV. B. 906/b. 557. k. 655., 3830., 4524., 5066., 5118., 6062. és 7075. sz. irat. Lásd még: HBML V. 625. b. 7. k. 1920. szeptember 19. és november 30.

cember 13-i közgyűlésen, azt jelezte, hogy nem kikényszerített távozásról volt szó, a döntést végeredményben Fodor hozta meg.[38]

Valójában már a világháború végére egyre nehezebbé vált a pénzügyi gazdálkodásnak a hagyományos struktúra szerinti fenntartása, ami a Tanácsköztársaság, majd a román éra alatt teljesen szétzilálódott. A Domokos elleni főszolgabírói vizsgálat már jelezte, hogy komoly gondok vannak, hiszen adóösszeírás utoljára 1918-ban volt. Különös a román megszállás volt az, amely a növekvő terhekkel arányosan gyengítette a lakosság adófizető képességét. 1920-ban a községi elöljáróság jelentős erőfeszítéseket tett a teljesen zűrzavarosság vált viszonyok tisztázása érdekében, de mint az várható volt, utólag nem lehetett sem a hiányosságokat számon kérni, sem érdemi korrekciókat végrehajtani. A háborús kiadások megvizsgálására kiküldött bizottság érdemi eredmény nélkül fejezte be működését. Apró, de jellemző adalék a fentiekhez Koroknay Gergely esete. A képviselőtestület 1920. május 31-i ülésén megállapította, hogy a volt főbíró 1919 júliusában jogellenesen utalt ki 5000 koronát lóvásárlásra a román hadsereg részére, majd a rendkívüli körülményekre hivatkozva fel is mentette őt az összeg visszafizetése alól.[39] A történet végkifejlete egyúttal jól jelzi azt a szándékot, hogy lehetőleg ne éleződjenek tovább a vezetésen belüli feszültségek. A román megszállás időszakáról csak utólag készült költségvetés, amely – 1458 korona bevétellel és 85 204 korona kiadással számolva – a pénzügyi helyzet katasztrofális megromlását jelezte.[40] Az egyensúly azonban a megszállás utáni időszakról szóló, 1920-as költségvetésben sem állt helyre, amely eredetileg hatalmas méretű, 400%-os pótadóval számolt.[41] Bár az adózó képesség fokozatos helyreállása érzékelhető volt, és immár számolni lehetett a községi ingatlanok bérbeadásból származó díjak tényleges befizetésével is, a múltbeli terhek fennmaradása változatlanul nyomasztó terhet jelentettek. A községi vezetés a ro-

[38] HBML V. 625. b. 7. k. 1920. december 13.
[39] A főbíró ugyanis saját hatáskörben nem volt jogosult ekkora összegnek a pénztárból történő kiutalására. HBML V. 625. b. 7. k. 1920. május 31.
[40] HBML V. 625. b. 7. k. 1920. június 7.
[41] HBML V. 625. b. 7. k. 1920. november 12.

mánok által okozott károknak legalább részbeni megtérítésére törekedett, de mellette ott voltak a háború alatt rendezetlen adósságok, valamint a román hadisarcok teljesítésére felvett kölcsönök visszafizetésének, valamint a községet ért egyéb károk pótlásának kötelezettségei.[42] Az elöljáróság az terhek átcsoportosításával, a különféle helyi adók és illeték felemelésével is próbálkozott, de érdemi eredmény nélkül. Hamar nyilvánvaló lett, hogy a lakossági terheket nem lehet hirtelen és drasztikusan megemelni, a horribilis pótadót teljes egészében nem lehet behajtani, a költségvetés végrehajtását pedig fel kell függeszteni. Az egyetlen járható utat az jelentette, ha a község – tekintettel a viszonylag magas árakra – ingatlanjai egy részének eladásával próbálja meg, legalább részben finanszírozni a hiányt. Az ötlet már az 1920. november 12-i képviselőtestületi ülésen felmerült, ami a későbbiekben realizálódott. Bár a folyamat részelemeit nem lehet pontosan rekonstruálni, annyi bizonyos, hogy az 1921. évi költségvetésnél már 12 hold szántóföld értékesítésével számoltak.[43] A feladat nehézségét azonban jól mutatja, hogy csak 1923-ra sikerült a költségvetés nagyjából egyensúlyba hozni.

Földesnek az 1918/1920 között története sajátos, kétarcú jelleget mutatott. Egyik oldalról a települést elkerülték a fegyveres harcok és a belső lázongások is. A rend és nyugalom viszonylagos biztosítása mellett azonban a források nélkülözésekről, rekvirálásokról, gazdasági gondok és a vezetésen belüli feszültségek kiéleződéséről szóltak. A legtöbb nehézségen, így a személyi ellentéteken utóbb sikerült úrrá lenni. A helyi közigazgatás viszonylag hamar visszatért a megszokott keretek közzé, s a legnagyobb kihívást a helyi pénzügyi szanáció keresztül vitele jelentette.

[42] Így például új kincstári mén beszerzése, vagy a téglaégető felújítása. HBML V. 625. b. 7. k. 1920. november 12. és 1921. január 18.

[43] HBML V. 625. b. 7. k. 1921. január 18.

BOTOS MÁTÉ

MAGYARORSZÁGI ÖRMÉNYEK TRIANON ELŐTT ÉS UTÁN

Az örmények – és ezen belül a magyarországi örmények – történetének kutatása a bíztató XX. század eleji kezdetek után meggyengült, s a század második felében voltaképp csak Schütz Ödön munkásságának köszönhetően maradt mégis jelen a hazai szakmai környezetben. Mindennek egyik legfontosabb oka, hogy az örmények asszimilációja egyre kevésbé szolgálta az identitás megőrzését, de szerepet játszik benne természetesen az is, hogy a szovjet tagköztársasággá vált örmény állammal a kapcsolattartás ellentmondásos és nehézkes lett, mivel a vallási kapcsolatokat a szovjet állam ellenségesen kezelte. Az üldöztetést szenvedett és ezáltal diaszpórában szétszóródott örménység nyugati csoportjainak kutatása a második világháború után lehetetlenné vált. A magyarországi armenológia kutatása tehát, noha hosszú múltra tekinthet vissza,[1] csak a rendszerváltozást követően, főképp a második ezredforduló után örvendetesen

[1] „A magyarországi örményekről elsőként megjelent munkát az örmény katolikus mechitarista szerzetesek készítették, akik a nyugati világba szakadt örmény diaszpóra kultúrájának őrzését tűzték ki célul. Az örmények első magyar nyelven megjelent ismertetése Decsy Sámueltől (1742–1816) származik, az első magyar armenistának Lukácsy Kristófot (1804–1876) tekinthetjük, aki örmény katolikus pap és szamosújvári tanár, gimnáziumi igazgató volt. Összefoglalta az örmények őstörténetét, majd az erdélyi örmények őseinek a Kaukázustól Erdélyig tartó útját, illetve az erdélyi telepek történetét a XIX. századig. Említést érdemel még Gábrus Zachar (1794–1870), a nagy tekintélyű szamosújvári tanár és polihisztor, aki nyelvkönyveket, útleírásokat, szépirodalmi műveket írt elsősorban. A későbbi Arménia folyóiratszerzői között több tanítványa megtalálható.” Tóth K. József: Örmények Magyarországon. Hálózati dokumentum, 2016. május 8-i letöltés.

indult gyarapodásnak.[2] A Pázmány Péter Katolikus Egyetem ennek a hiányterületnek a feldolgozása céljából tudományos alapokon indított kutatási projekteket.

A magyarországi örmény történeti vizsgálata során fontos és értelmezési szempontból vízválasztó a trianoni szerződés. Az addig – 1867 és 1918 között – békés, polgári keretek között, az erdélyi területek elkülönülését intézményesen megszüntető keretek között éltek a hazai örmények. Ez a – nemzeti fejlődés szempontjából meghatározó – keret azonban megszűnik és egy új korszak kezdődik majd el: az új kettéválasztottság és a kényszerű együttélés korszaka.

Már az elején érdemes tisztázni, hogy noha a mai Magyarországon is hivatalosan nemzeti kisebbségként tartják számon az örményeket, a hazai örmény etnikai alapú meghatározása problematikus. Az örmények száma a 18. sz. elején az összeírások szerint legfeljebb 1500-ra tehető. Ez a 18. század közepéig folyamatosan gyarapodott, utána a folyamat lelassult.[3] Ez részben magyarázható a magyar hatóságok megközelítésével is, akik a 19. század végén már nem a nemzetiségi, hanem az anyanyelv szerinti hovatartozást regisztrálták. Ennél a kis létszámú közösségnél pedig – a jóval nagyobb, ekkoriban érkező galíciai zsidósághoz hasonlóan – a nyelv-

[2] Lásd átfogóbban a Kárpát-medencei örmény vizsgálatához Őze Sándor-Kovács Bálint (szerk.): Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006. és annak második kötetét, Őze Sándor, Kovács Bálint (szerk.): Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében. II. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2007. Az identitás-vizsgálatok terén Pál Judit tanulmányai, illetve Nagy Pál, valamint – és kiemelkedően – Kovács Bálint munkái jelentik a kutatási terület megújulásának lehetőségét.

[3] „Az 1850. évi népszámlálás alkalmával 7687 örmény írtak össze Erdélyben, ez a népesség 0,4%-a volt. A későbbiekben számuk egyre fogyott, illetve bizonytalan a besorolásuk, mert 1880-tól kezdődően a népszámlálások az anyanyelvre, és nem a nemzetiségre kérdeztek rá. 1880-ban 3523 fő vallotta magát örmény anyanyelvűnek Magyarországon, az örmény katolikusok száma 3223 volt, de nyilván ennél jóval többen voltak örmény származásúak, akik túlnyomó többségükben magyarnak vallották magukat.” *Pál Judit*: Magyar-Örmény identitás, http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk.php?id=74 2010.10.08-i közzététel, 2016. május 3-i letöltés.

vesztés folyamata rendkívül gyors volt. Azaz örménység asszimilációja a polgárosodás gyorsuló folyamatával egyenesen arányos volt. Azaz „örménynek lenni" távolról sem csak nemzetiségi alapú meghatározottságot jelentett, illetve jelent ma is. Az örmények identitását – mint azt az elmúlt száz év bizonyítja – nem az etnikai közösség eszméje, még csak nem is az anyanyelv határozta meg, hanem a felekezeti hovatartozás.

A felekezeti viszonyok szempontjából azonban ismételten meg kell állapítsuk, hogy kétfajta örmény vallás létezik Közép-Európában: az örmény egyesült és az örmény nem egyesült, azaz a katolikus egyházba betagozódott és az ősi örmény monofizita. Utóbbiak a kései bevándorlók, akik az 1843-as Fényes Elek-féle Statistik des Königreichs Ungarn szerint összesen 40 főt tesznek ki.[4]

Az 1686-ban,[5] illetve 1672-ben betelepülő örmények[6] már 1690-ben áttérnek az örmény rítus megőrzése mellett a katolikus hitre.

---

[4] Ez természetesen csak a közigazgatási Magyarországot jelenti, az akkor külön kezelt Erdély nélkül.

[5] A nagyobb arányú betelepülésre – Moldvából – a 18. század második felében került sor. Korábban keresztény vallásuk és a magas adóterhek miatt kerültek nehéz helyzetbe, de emiatt nem hagyták volna el a lakóhelyüket. 1671-ben a Gheorge Duca fejedelem elleni felkelésben örmény vezetők is részt vettek. A megtorlástól és a töröktől való félelem késztette őket, hogy Erdélybe településenek át. Az örmény hagyomány szerint az Erdélybe települt örmények, mintegy hatszáz család, a Bagratida királyok fővárosából, Aniból menekültek el (ez nyilvánvalóan megalapozatlan). Az örmények 1672-ben Apafi Mihály fejedelemtől letelepedési engedélyt és kiváltságokat nyertek. A hagyományok úgy tartják, hogy a bosszúállás elől mintegy 3000 család menekült a Keleti-Kárpátok hegyei közé. Ehhez képest a következő évszázadban sokkal kevesebb (mintegy feleannyi) örményt tartanak majd nyilván Erdélyben és a Részeken.

[6] „Az örmények egy nagyobb csoportja azonban valószínűleg 1672 körül menekült el Moldvából az általuk jól ismert szorosokon, és telepedett le kezdetben ezek közelében: Besztercén, Gyergyószentmiklóson, Csíkszépvizen, Görgényszentimrén, Petelén, Marosfelfaluban és az Apafi-birtokon, Ebesfalván. (…)Az erdélyi örmények a 18. században nagyobb számban négy településen éltek Erdélyben. Szamosújvár városát az örmények alapították Gerla falu

A lembergi uniáltakhoz igazodó Verzár Oxendius sem Bécsből, sem Rómából hivatalosan nem támogatott elképzelése végül döntőnek bizonyult a magyarországi örménység jövője szempontjából. Verzár Oxendius ugyanis az örmények megmaradásának lehetőségét inkább látta a soknemzetiségű, és sokféle felekezet által lakott erdélyi fejedelemségben, mintsem az Oszmán Birodalomnak alárendelt moldvai területeken. Jellemző módon tartott még attól is, hogy a nem uniált papok majd Moldvából átjárnak a Kárpátokon és visszatérítik az általa mintegy 30 000 főre becsült közösséget az ősi örmény egyházba. Ez azonban nem történt meg, az erdélyi – s így a későbbi magyar – örmények katolikusok lettek. A Moldvában maradtak azonban megőrizték monofizita vallásukat, s ennek a ténynek a későbbiekben lesz különös jelentősége.

Az erdélyi örmények kezdetben igényt formáltak az elkülönülésre. ezért 1696-ban kibérelték a szamosújvári uradalmat, és a Küküllő mentén elterülő – korábbi fejedelmi birtokot – Ebesfalvát, ahol korábban az utolsó erdélyi fejedelemtől letelepedési engedélyt kaptak. I. Lipót császár 1700-ban adott engedélyt Szamosújvárott egy önálló város alapítására, illetve Ebesfalván is megindult a városiasodás, amelyet III. Károly 1733-as kiváltságlevele óta a katolikus település plébániatemplomának védőszentje nyomán Erzsébetvárosnak (Elisabetopolisnak) hívnak. A két örménylakta város 1791-ben nyert szabad királyi városi státust. Az uniált erdélyi örmények 1748-1759 között felépítik Erdély legnagyobb barokk templomát Szamosújvárott,

---

mellett, a vár szomszédságában. A területet a kincstártól bérelték. Szintén kincstári birtokon, az egykori Apafi-birtok, Ebesfalu mellett épült fel Erzsébetváros. Mindkét település várossá fejlődött, és Erdélyben egyedülálló módon a 18. század végén elnyerték a szabad királyi városi rangot. Ezt azonban az erdélyi rendek csak jóval később ismerték el, így a szabad királyi városok egyik kiváltságával, az országgyűlésen való képviselettel először csak 1841-ben élhettek. A két említett város mellett a székelyföldi Gyergyószentmiklóson és Csíkszépvizen volt nagyobb, önkormányzattal bíró örmény közösség." *PÁL Judit*: Magyar-Ömény identitás (Közzététel: 2010-10-08) (http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk. php?id=74, 2016.március 25-i letöltés)

amely főplébániatemplomuk, később székesegyházuk is lesz.[7] A fellengzősen „Armenopolis"-nak[8] nevezett, többségében valóban örmények lakta város temploma később székesegyház rangjára is emelkedik.[9] A 19. században a magyar és székely közösségekkel való együttélés pozitívan hatott az erdélyi területeken élő örményekre, akik a modernizáció nyugati típusát választották, annak minden külsődleges jelével együtt: katolizálás, asszimiláció, polgárosodás. Pál Judit így fogalmaz: „Erdélyben – csekély létszámuk ellenére – a kereskedelem és ipar egynegyede örmény kézen van. Foglalkozásukat tekintve iparosok: szűcsök, tímárok és kereskedők. A bőrfeldolgozásban olyan szakmai tudásuk volt, hogy szinte az egész magyarországi piacot a kezükben tartották. Majdnem minden jelentősebb erdélyi városban lett boltjuk, vásárok idején sátorállítási joguk. A betelepedés után hat osztályát tartották számon az örmény kereskedőknek. A hierarchia csúcsán a gazdag marhakereskedők, a legalsó fokán a ládás kereskedők (kikidsárok) álltak. Az örmények felismerték a török kiűzése utáni nagy, üres alföldi puszták jelentőségét. Ezeket kibérelték, a Moldvában vásárolt olcsóbb jószágot itt feljavították,

---

[7] 1748. szeptember 18-án kezdik meg az alapozást, október 9-én pedig Kastal János általános helynök negyprépost elhelyezi az alapkövet. 1759-ben volt az első szentmise a templomban. Az építkezést csak 1803-ban fejezték be. Az 1792-ben felépített torony is ledőlt és újra emelték. A templomot 1804. július 17-én Mártonffy József erdélyi püspök szentelte fel. 1811-ben villám sújtotta, de 1812 -ben helyrehozták az épületet.

[8] Sőt, örmény körökben eleinte örményül, Hayakaghak (Հայաքաղաք) néven is emlegetik.

[9] Ebből az alkalomból Herczeg Ferenc marosvásárhelyi iparművész a mennyezetet új freskókkal látta el (a szentek között az újonnan szenté avatott Kis Szent Teréz is szerepel, mint a missziók védőszentje). 1960-ban tűzvészben leég a templom tornya és fedélzete. A legutóbbi külső nagy felújítási munkálatokat 1998-ban fejezték be Sáska Jenő plébános vezetésével. A székesegyház tulajdonába van egy Rubens festmény (XIII. stáció: levétel a keresztről), amelyet csak 1999 karácsonyára sikerült visszaszerezni a kolozsvári Szépművészeti Múzeumból.

majd lábon hajtották Pestig, Bécsig, Varsóig, Gdańskig. Eljutottak Nürnberg és Augsburg piacaira is."[10]

Az örmények betagozódása nem csak a társadalom középső rétegeinél mutatható ki. 1760–60 között 13, 1760–63 között 38 örmény család vásárolt nemességet. Később ez a folyamat folytatódott, 1780–1840 között 33 örmény lett nemessé. Ezek a családok magyar neveket vettek fel, fiaik jogi, katonai (Kiss, Lázár, Czetz) vagy hivatali pályára (Jakabffy, Gorove) mentek. Hamarosan jelentős vármegyei tisztségekhez is juthattak. Torontálban a Gyertyánffyak, Dánielek, Krassó-Szörényben a Jakabffyak, Bács-Bodrog megyében a Karátsonyiak vezető pozíciókat töltöttek be.[11] Sőt: „A 18. század végén Karátsony Deodatus és Jakabffy Kristóf a bécsi udvartól kérelmezte, hogy Arad közelében hozhasson létre egy Erzsébetváros mintájára működő örményvárost, de ebből semmi nem lett."[12]

A 19. SZÁZAD MAGYAR–ÖRMÉNY TÖRTÉNETE

A 19. század közepén mintegy 12–15 ezerre tehetjük azoknak a számát, akik örmény identitással – anyanyelv, vallás, származás – rendelkeztek. Az 1848-as forradalmat megelőzően 57 örmény család kapott illetve vásárolt nemességet, akik a 19. század közepére gyakorlatilag integrálódtak a magyar nemességbe. Az 1848/49-es harcokban hetvennél több örmény származású tiszt és mintegy kétszáz fő közkatonaként vett részt a magyarok oldalán. Köztük volt Kiss Ernő és Lázár Vilmos, akik Aradon vértanúhalált haltak. A szabadságharc leverését követő megtorlást és a Bach-rendszert hasonlóan

[10] *PÁL Judit*: Magyar-Ömény identitás (Közzététel: 2010-10-08) (http:// lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk.php?id=74, 2016.március 25-i letöltés)

[11] A bánáti örményekkel kapcsolatban bővebben lásd: *Németh Ferenc*: Magyar-örmények Bánát közéletében a 19. században. Hálózati dokumentum (http:// www.southeast-europe.org/pdf/13/DKE_13_M_DKH_Nemeth-Ferenc.pdf), 2016. november 29-i letöltés.

[12] *Tóth K. József* (2006): Örmények a Kárpát-medencében. (http://www.magyarormeny.hu/index.php?apps=ormenyek), 2016. november 29-i letöltés.

élték meg, mint a kor tősgyökeres magyar nemessége. A kiegyezés után aztán az állami tisztségek betöltésére ugyanúgy lehetőséget kaptak. Talán származásuk miatt általában a mindenkori kormánypárt támogatói voltak. A 19. század utolsó harmadában, ahogy a magyarosodás útján is egyre előbbre haladtak, az örmény származású parlamenti képviselők és más befolyásos politikusok száma egyre nőtt.[13]

A nemzetté válás folyamatában az identitásukat átalakító örmények, miközben megőrizték vallási önazonosságukat, nemzetiségként azonosultak a magyarság modernizációs programjával (az aradi vértanúk között ezért is vannak ott Lázár Vilmos és Kiss Ernő). Az 1867-tel – és főleg az 1876-os közigazgatási reformmal – megvalósuló egységes, modern, polgárosodó magyar állam, mely korlátozottan ugyan, de toleráns volt a nemzeti és felekezeti kisebbségek irányában, nem csak az asszimilációra adott lehetőséget, hanem az önazonosság megőrzésére is. [14] Ezzel megszűnt az erdélyi és a magyar

[13] „Az integrálódás lassan asszimilációhoz vezetett, ez a folyamat a 19. század végére véglegessé vált. Ekkora az erdélyi örmények körében kialakult a magyar nemzeti érzés, és ezzel párhuzamosan végleg megszűntek irányukban az előítéletek is. Az integráció sikerét kétségkívül jelzi a dualizmus korának számos örmény származású politikusa, gazdasági szakembere, művésze, akik jelentős karriert futottak be. (Erre néhány példa: Lukács László pénzügyminiszter, majd miniszterelnök, Dániel Ernő, Gorove István, Lukács Béla miniszterek, Hollósy Simon festőművész, Hollósy Kornélia operaénekesnő, Csiky Gergely és Petelei István írók stb.)" *PÁL Judit*: Magyar-Ömény identitás (Közzététel: 2010-10-08) (http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk.php?id=74, 2016.március 25-i letöltés)

[14] Az „Arménia – Magyar-örmény havi szemle" című folyóirat 1887 és 1907 között jelent meg Szongott Kristóf (1843–1907) szerkesztésében. Szamosújvári gimnáziumi tanárként ő volt a lap és körül kialakult társaság fő szervezője és legaktívabb tagja. Az Arménia anyagának mintegy kétharmadát ő írta, s anyagilag is támogatta a lap megjelenését. Ilyen utód sajnos nem akadt, és halála után már csak néhány összevont szám jelent meg Herrmann Antal néprajztudós szerkesztésében. Fennállása során több mint 150 munkatársa volt a lapnak, melyben 1829 cikk, 2090 közlemény és 396 illusztráció jelent meg. A század kilencvenes éviben mintegy 85 hazai és 20 külföldi helységbe járatták a lapot. A fent említetteken kívül jelentősebb munkatársai voltak a lapnak: Molnár Antal (1847–1902) szamosújvári levéltáros, országgyűlési képviselő;

területek külön fejlődési útja. „A kiegyezés után békésebb időszak köszöntött be a hazai örménység életében is. A már magyar anyanyelvű örmények asszimilációja felgyorsult, az 1850-ben még relatív örmény többséggel bíró Szamosújvár és Erzsébetváros élen járt a magyarosodási folyamatokban. Szamosújvárott például 1850-ben még 2299 lakos vallotta magát örménynek, 1910-ben már csak 169. A város lakossága közben 5200-ról 8200-ra, a magyarok száma 947-ről 4920-ra (!) emelkedett. (Összehasonlításképpen: A románoké 1600-ról 2800-ra nőtt, a németek száma 100–200 körül stagnált.)”[15]

A fejlődés és a prosperitás időszaka tehát egyértelműen pozitívan hatott a beolvadási folyamatra. Ám míg a fejlődést a kirobbanó világháború állította meg, az asszimiláció töretlenül folytatódott. A világháborús szövetségesként fellépő Oszmán Birodalomból az 1915-ös törökországi örmény genocídiumot követően mintegy hetven keleti örmény menekültnek adott hazánk menedéket. Kezdetben nagy volt a kulturális különbség köztük és a magyar-örmények között, de a további generációk alatt már elhalványult mindez. Az ide menekültek alacsony száma részben természetesen a szövetségesi viszonnyal is magyarázható.

Az első világháború megrázkódtatásai a többi magyarországi kisebbséggel ellentétben – ideértve a rendkívül rövid idő alatt, rendkívül gyorsan asszimilálódó hazai zsidóságot is –, amelyek a történelmi állam formájának és belső struktúráinak megőrzésében nem voltak egységesen érdekeltek, az örményeket teljesen összekovácsolta a magyar nemzetiséggel. A trianoni békediktátum tehát az ör-

---

Markovics Jakab (1820–1891) pap, Merza Gyula (1861–1943) író, Ávedik Lukács (1847–1909) erzsébetvárosi plébános, Bányai Elemér (Zuboly, 1875–1915) író; Temesvári János történész. Az Arménia publikációi jórészt az örmények történelmével foglalkoztak, különös tekintettel a hazai eseményekre. Emellett aktuális híradások jelentek meg a magyar-örmény személyek tevékenységéről, mely forrásul szolgál a dualizmus kori történésekhez.” *Tóth K. József:* Örmények Magyarországon. Hálózati dokumentum, 2016. május 8-i letöltés.

[15] https://aktakaland.wordpress.com/2015/05/06/egy-elfeledett-kozosseg-nyomaban-leveltari-dokumentumok-az-ormenyekrol/ (2016. május 22-i letöltés)

mény közösség számára pontosan ugyanolyan traumát jelentett, mint a magyarság számára. Ugyanakkor a magyarországi örmény közösség számára a trianoni határok meghúzása olyan problémát jelentett, amely talán csak a magyar unitárius egyházéval vonható párhuzamba: elzáródott egymástól a fővárosba költözött gazdasági-politikai-kulturális elit – és/vagy az intézményi központ – és a tömegbázis. A 20. század elején mintegy 12 000 örmény nemzetiségű él a történelmi Magyarországon. Ebből összesen 2000 fő élt 1920 után a trianoni Magyarországon, döntő részben Budapesten. A történelmi Magyarország területén élő örmény identitású közösség döntő része tehát Erdélyben (és kisebb részt a Partiumban) maradt, vezetőség és intézményrendszer nélkül; a csonka országban pedig egy, a politikai, kulturális és gazdasági elittel összekapcsolódott vezetőréteg maradt, támogatók híján. Ez a megkettőzött lefejezettség még tovább erősítette az asszimilációt, azonban, mint később látni fogjuk, sajátos módon.

A magyar nemzettel való sorsközösség vállalása az örmények számára súlyos következményekkel járt. Ennek ellenére a tragikus történelmi fordulat még tovább erősítette a katolikus örménység asszimilációs törekvéseit. „Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés az örményeket drasztikusan érintette. A földtulajdonosok birtokai jórészt a Romániához és Jugoszláviához csatolt területeken feküdtek, azonban sokukat társadalmi pozíciójuk, állásuk a fővároshoz kötötte, a határokon túlra került középosztálybeli családok a magyar államigazgatás megszűnése miatt munkanélkülivé váltak. E két réteg tagjai jellemzően a megmaradt magyarországi területekre (elsősorban Budapestre) költöztek, s jelentős lecsúszást szenvedtek el a társadalmi ranglétrán. Nem jártak jobban az Erdélyben maradók sem: egyrészt az 1921-es romániai birtokreform alkalmával földterületeket vettek el tőlük, másrészt a városszerkezet átalakulásával (modernizáció, románok tömeges betelepítése) négy településük végképp elveszítette örmény jellegét. A két világháború között Budapest vált a magyarországi örmények fő gyűjtőhelyévé…”[16]

[16] https://aktakaland.wordpress.com/2015/05/06/egy-elfeledett-kozosseg-nyomaban-leveltari-dokumentumok-az-ormenyekrol/ (2016. május 22-i letöltés)

A magyarországi örménység története 1920-tól tehát kettévált: újra külön utakon járt a magyarországi közösség és az Erdélyben maradt. A budapesti közösség tovább erősítette a polgárosodás és az anyanemzettel való összeolvadás programját – az örmény gyökerek megőrzése mellett. A nyelv feladását a kulturális identitás erősítésével kívánták ellensúlyozni.

1919-ben alakult meg a rövid életű „Masis" Egylet, majd 1920 április 18-án jött létre a Magyarországi Örmények Egyesülete Ávedik Félix, Simay Gyula, Hovhannesian Eghia és Gopcsa László aktív közreműködésével a Budapesten élő mintegy 2000 örmény összefogásának céljából. Népszerűsítő kiadványokat jelentettek meg, de a harmincas évekre egyre kisebb lett az aktivitás. Az egyesület 1946 (más források szerint 1952) végéig működött.[17]

1924-ben pedig a Ráday utca 11-13. szám alatt alakult meg az Örmény-magyar Kereskedelmi Részvénytársaság. Foglalkozásukat tekintve sok volt köztük az értelmiségi: jogász, mérnök, orvos, tisztviselő, illetve kiskereskedő vagy iparos, jellemző örmény foglalkozás például a szőnyegkészítő. Ők alkották azt a réteget, amely ennek a kis, kétezer-egynéhány fős közösségnek a szellemi-gazdasági elitje lehetett. Ez a réteg az asszimilációs program további folytatása mellett foglalt állást. A beolvadási folyamat tovább erősödött: két évtized múltán a „Zeitung Gross-Budapest" 1940-ben közölt egy listát a

[17] A bizonytalanság oka lehet, hogy az alapítót, Hovhannesian Eghiát 1945-ben háborús bűncselekmények vádjával letartóztatták (a börtönben is halt meg 1948-ban). „A totális diktatúra felszámolt minden nem az állam által alapított egyesületet, társadalmi szervezetet. Az államhatalom így atomjaira bomlasztotta a társadalmat, nem kellett számolnia többé a civil társadalom szervezeteivel. Az egyesülési szabadság jogi korlátait jelzi, hogy a „dolgozók" érdekében létrejövő egyesületekről az alkotmányon kívül az 1955:18. tvr. rendelkezett, amely szerint az egyesületek alapításához állami engedély volt szükséges, s a „népi demokrácia célkitűzéseit" kellett szolgálniuk." *Mezey Barna*: Magyar alkotmánytörténet. (http://www.tankonyvtar.hu/hu/ tartalom/tamop 425/2011_0001_520_mezey_magyar_alkotmanytort/ch06s03. html, 2016. május 3-i letöltés)

fővárosban élő örményekről. Ebben mindösszesen 363 nevet említenek meg,[18] és ezek mindegyike erdélyi származású.

Az örménység identitás-megőrzésének másik eszköze az egyházi infrastruktúra. Azonban az egyházi központ – a szamosújvári – az elcsatolt területre kerültek. A terület egyházkormányzása szempontjából kiemelkedő jelentőségűvé válik, hogy erdélyi központtal végül mégsem jön létre a Magyar Királyság keretein belül önálló örmény katolikus adminisztratúra.

„Az örmények egy fő dolgot szerettek volna a politikában elérni, mégpedig azt, hogy az örmény katolikus egyház visszanyerje autonómiáját. Ennek érdekében Simai Gergely, Szamosújvár képviselőjeként a parlamentben felszólalt, 1870-ben évi 12 000 forint, majd ennek elutasítását követően 1871-ben évi 5000 forint támogatást kérve."[19] Tisza Kálmán azonban Simai mindkét javaslatát elutasította.

Amikor 1909-ben Ávedik Lukács halálával az erzsébetvárosi örmény katolikus lelkészi állás betöltetlenül maradt, az egyházközség megalapítása óta először merült fel komolyan a vallás elvesztésének lehetősége. Szamosújváron az Örmény Múzeum megnyitása alkalmából összegyűlt örmények értekezletet tartottak, melyen elhatározták, hogy felújítják az örmény katolikus püspökség felállításának igényét. Ennek érdekében küldöttséget menesztettek gr. Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszterhez és gr. Majláth Gusztáv erdélyi római katolikus püspökhöz. A püspök hosszas gondolkodás után támogatta a kérést, így a parlament ismét tárgyalta a témát 1913-ban, és december 13-án gr. Zichy János a parlamentben kijelentette, hogy „az örmény katolikus vikáriátus fölállítása érdekében az illetékes fő-

[18] Zeitung Gross-Budapest: Eine Liste von Armenier in der Haupstadt. 1940. 03. 22. A 363 fő mellett megemlítik még azt a 15 keleti rítusú örményt is, akik a székesfővárosban éltek.

[19] *Tóth K. József* (2006): Örmények a Kárpát-medencében. (http://www.magyarormeny.hu/index.php?apps=ormenyek) 2016. november 29-i letöltés.

egyházi hatóságnál a tárgyalásokat már megindította".[20] Az első világháború kitörése miatt azonban a kérdés lekerült a napirendről.[21]

„Bár az 1890-es népszámlálástól kezdve az eredmények publikációjakor nem tüntették fel külön az örmény katolikus és keleti örmény vallást, mégis egyedül Szamosújváron 1100 híve volt 1910-ben az örmény katolikus egyháznak[…]. Összesen tehát több ezerre tehető azon magyar állampolgárok (döntően magyar nemzetiségűek) a száma, akiket örmény katolikusnak kereszteltek. Több példa akadt arra is, hogy örmény születésű személy latin rítusú római katolikus pappá lett. Ennek oka talán az, hogy a korszakban jóval több örmény katolikus pap volt, mint ahánynak a meglevő 4 egyházközség munkát, és megélhetést adhatott, így kézenfekvő volt a római rítusú gyülekezetek plébánosává válva szolgálni. Az örménység vallásához erősen ragaszkodott, és a XX. századra döntően a vallás jelentette az örmény etnikai tudatot."[22]

1985-ben a budapesti örmény-katolikus egyházközséghez az egyházi felmérések szerint mintegy 380 család tartozott.

AZ ERDÉLYI ÖRMÉNYSÉG SORSA

A trianoni békeszerződés értelmében Romániához került területeken az egyházjogi rendezés hosszú időt vett igénybe (a partiumi és erdélyi egyházmegyék határait a Szentszék csak 1992-ben igazította az államhatárokhoz. A folyamat egyik első állomása volt az, hogy a rendezetlen helyzetű erdélyi örmény katolikusok lelki gondozása érdekében a román állam lépéseket kezdeményezett a Szentszéknél. Ennek az lett az eredménye, hogy 1930-ban felállították a Romániai

[20] *Merza Gyula*: Az örmény betelepülés története Magyarországon és a szamosújvári örmény katolikus püspöki illetőleg vikáriusi szék. Vác 1913. 13. o.

[21] Bővebben lásd: *Tóth K. József* (2006): Örmények a Kárpát-medencében. (http://www.magyarormeny.hu/index.php?apps=ormenyek) 2016. november 29-i letöltés.

[22] *Tóth K. József* (2006): Örmények a Kárpát-medencében. (http://www.magyarormeny.hu/index.php?apps=ormenyek) 2016. november 29-i letöltés.

Örmény Katolikus Ordinariátust, melynek a szamosújvári templom lett a székesegyháza.

Puskás Attila így fogalmaz: „Jóllehet a Szentszék és Románia közötti konkordátum értelmében 1930. június 5-án megszületett az önálló Katolikus Örmények Ordinariátusa egy apostoli kormányzó vezetése alatt, akinek joghatósága kiterjedt a bukaresti mechitarista misszióra és a csernovici plébániára is, a Román Népköztársaság kikiáltása után (1947. december 30) az örmények attól való félelmükben, hogy a görög katolikusok mintájára őket is beolvasztják a keleti (örmény) egyházba, inkább római katolikusokká váltak. A komunista Kultuszminisztérium 1951. december 27-én az Ordinariatust a gyulafehérvári püspök alá rendelte, de Lengyel Zoltán apostoli kormányzó (1939–1964) fentartotta „a joghatóságból folyó és lelki jogokat az örmény szertartású katolikus papokra és hívekre vonatkozólag".[…] Ezzel részben visszaállott a konkordátum előtti állapot."[23]

Az elcsatolt területeken maradt örménység, mely már több generáció során teljesen asszimilálódott – vallásának köszönhetően – az egyetlen erdélyi katolikus nemzetiségbe, a magyarságba, most osztozott a befogadó nemzet kisebbségi sorsában is. Sajátos helyzet állt elő ugyanakkor, amikor a történelem során először kerültek egy országba a Moldvában maradt örményekkel: nemzetiségi szempontból elvileg nagyobb közösség jött így létre. A gyakorlatban azonban a moldvai örménység és az erdélyi örménység között áthidalhatatlan különbségeket hozott létre az Oxendius-féle döntés. A román fejedelemségben ugyanis az évszázadok során az ott élt örmények az ottani többséghez alkalmazkodtak, és nyelvükben elrománosodtak. A két identitás tehát az egyesült román államban párhuzamosan létezett-létezik 1920 után. Ugyanakkor az ortodox közegben élt örmények asszimilációja – nyilvánvalóan a nemzeti identitás korabeli fejletlenségének köszönhetően – nem volt visszafordíthatatlan, s innen a kivándorlás nem az új ország új központja, hanem távolabbi tájak irányába mutatott.

[23] *Dr. Puskás Attila*: Az örmény egyház szerkezeti felépítésének teológiai és történelmi kérdése (http://www.magyarormeny.hu/index.php?apps=ormenyek&article=17), 2016. november 29-i letöltés.

A regáti – és besszarábiai – románok között élő örmények főleg Moldvában[24] sikeresesen megőrizték nemzeti-nyelvi identitásukat. A bukaresti központ mellett számos – moldvai – nagyvárosban éltek közösségeik (Jászvásáron, Szucsávában, Bákóban, Románvásárban, Botosányban és máshol. Nem meglepő tehát, hogy a fiatal Román Királyságban a moldvai örmények fontosabb szerepet játszanak az örmény nemzetiségi mozgalomban, mint a bukovinai, havasalföldi vagy más (olténiai, dobrudzsai vagy az akkor nem is ide tartozó besszarábiai) örmények. Szimbolikus jelentőségű, hogy amikor létrehozzák 1868-ban az „Azkasiraţ" nevű szövetséget („Hazafiak Egylete"), ez Jászvásárott történik. Az egyletnek szervezetei alakulnak Botosányban, Bákóban, Románvásárban, Tekucson, Szépvásárott (Tîrgu-Frumos), de számos örmény egyesület alakult Bukarestben is. A legkorábbi a „Ser hanun Isusi" („Jézus nevének tisztelete" – 1833), „Hairenasiraţ ingherutyun" („Hazafiak Szövetsége" – 1837), „Ararat" (1838) „Usum-nasiraţ ingherutyun Ararat" („Ararat" Tanulmányi Egyesület – 1843), „Usumnasiraţ ingherutyun" („Tanulmányi Egyesület" – 1871), „Armenia" (1879), „Ararat" (1886), „Arax" (1901), „Arevdragan ingherutyun" („Kereskedelmi Egylet" – 1903), a „Sokhag" színtársulat („Fülemüle" társulat, 1911-ből). A sort még folytathatnánk, de ez is sokat elmond arról, hogy a moldvai örménység milyen sokat tett azért, hogy megőrizze különálló identitását.

Ezzel szemben a magyarrá vált keleti népek sorában egyik utolsó közösség, a katolikus örmények teljesen a magyar, illetve hangsúlyosan erdélyi magyar, mi több, esetenként székely identitásúakká váltak. Az ő exodusuk a magyar nemzetiségű közösség többi tagjainak stratégiáját követve főként Magyarországra irányult, ezzel növelve a magyarországi örmény identitású közösség lélekszámát.

[24] Holott a moldvai örménység történet nem mentes az üldöztetésektől: 1551 augusztus 16-án Ştefan Rareş fejedelem kötelezi őket az ortodox vallásba való betérésre, fő- és jószágvesztés terhe mellett. 1671-ben Gheorge Duca fejedelem másodszori trónszerzése költségeit jelentős részben az örményekkel akarta megfizettetni, ezért népfelkelés tört ki ellene, emiatt menekültek aztán el a moldvai örmények Erdélybe.

A magyarországi örmények között az exodusnak köszönhetően sajátos módon többes identitás alakult ki. Az „Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület" léte jól példázza ezt: az örmény eredet, és magyar nemzettudat mellett az erdélyi földrajzi-kulturális térség hagyományainak megőrzését is feladatuknak tekintik. Kialakult tehát az a magyarul beszélő, magát örmény származású, erdélyi magyarnak tartó közösség, amely a hazai környezetben hármas identitása alapján határozza meg önmagát.

A 21. századi magyarsággal és a románsággal együtt élő örmények társadalomfejlődésének további állomását a különböző csoportok szembenállása jellemzi. Trianon tehát az örmények esetében erősebb impulzussá vált, mint a genocídium, melynek tragikuma mindegyik csoportnak közös jellemzője és modernkori identitásának – bármilyen legyen is ez dominánsan – elsődleges meghatározója.

„Magyarországon az erdélyi örmények leszármazottai – akik már nem beszélik őseik nyelvét – kerültek konfliktusba a nagyrészt az egykori Szovjetunióból (Örményországból) bevándorolt örményekkel, míg Romániában az örmény népirtás elől menekültek leszármazottai, akik román-örmény identitással rendelkeznek, viszonyultak nemegyszer kritikusan a magyar anyanyelvű erdélyi 'magyar-örményekhez'. Mindkét országban több örmény egyesület alakult, folyóiratokat adnak ki, amelyek mind a már elveszni látszó örmény identitást próbálják erősíteni. Bár nincs önálló örmény katolikus egyház, de Szamosújváron és Gyergyószentmiklóson tartanak örmény rítusú miséket, valamint működnek különböző vallásos egyesületek is."[25]

[25] *PÁL Judit*: Magyar-Ömény identitás (Közzététel: 2010-10-08) (http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk.php?id=74, 2016.március 25-i letöltés)

BRENNER KOLOMAN

A MAGYAR NYELV- ÉS NEMZETISÉGPOLITIKA AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁN A HAZAI NÉMETSÉG SZEMSZÖGÉBŐL

PREMISSZÁK ÉS ELŐZMÉNYEK

Az első világháború végével a magyar nemzetiségpolitika is tektonikus változásokat próbált meg lekövetni, alapvetően azonban éppen abban a csapdahelyzetben van, amit a korábbi nemzetfogalmi rendszere és az ahhoz kapcsolódó elképzelések a szélesebb közvéleményben is elkerülhetetlen revíziós törekvések jelenítenek meg.[1] Véleményem szerint fontos a dualizmus korában gyökerező, a politikai és közvélekedés alapvetően meghatározó premisszákat és faktorokat tisztázni, hiszen az első világháborút és a monarchia és ezzel Magyarország felbomlását követő határkérdések ügyében, mind a nemzetiségek, mind a győztes hatalmak is ezekre reflektálnak, illetve használják érvkészletükben. Sőt, a békekötések előkészítése során is, a nemzeti önrendelkezés mellett, a dualizmus korának elnyomónak minősített nemzetiségpolitikájára[2] hivatkoztak az utódállamok és a békekötést levezénylők egyaránt. [3]

---

[1] *Zeidler Miklós:* A revíziós gondolat. Budapest. 2001; *Eiler Ferenc:* Kisebbségvédelem és revízió. In: Magyar törekvések az Európai Nemzetiségi Kongresszuson (1925–1939). Budapest. 2007. 24–33; *Szarka László:* Revízió és kisebbségvédelem. In: Szerk. Szarka László. Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában. Budapest. 1998. 162–169.

[2] *Nagy Noémi:* Linguistic Legislation in Hungary during the Era of Dualism. In: Wakounig, Marija – Kühnel, Ferdinand (eds.): Central Europe (Re-)visited – A Multi-Perspective Approach to a Region. Berlin – Wien. 2015. 229–245.

[3] *Egry Gábor:* Nemzetiségpolitikák Magyarországon, 1919–1944. In: Limes (2010.2.). 5.

Az 1868-as nemzetiségi törvény és hatásai a nemzetiségekre részletesen elemzett témának számít, azonban a mélyebbre hatoló elemzések a mai napig javíthatják a későbbi eredmények és következmények szempontjából a megítélését ennek a kérdésnek. Az európai összevetés is fontos, hiszen a törvény gyakran nevezik „példamutatónak" és európai összehasonlításban modernnek. Ez egyrészt alapvetően igaz, másrészt mélységében nem igaz, ahogy azt *Nagy* részletes, jogi központú friss munkájában is elemzi.[4] Igaz természetesen azért, mert a francia, angol vagy spanyol asszimilációs nyelvpolitikai modelljéhez képest a Habsburg Birodalom és a Magyar Királyság „behatároltan pluralista"[5] hozzáállása mindenképpen hozott a nemzetiségek szempontjából előnyösebb szabályozásokat és gyakorlatokat. *Nagy* pluralista nyelvi jogi modelljét azért nevezem „behatároltan pluralistának", mert a valódi és teljes nyelvi sokszínűséget az alább is említett végrehajtási nehézségek és keretek között kell és lehet értelmezni.

Fontos kiemelni, hogy a törvény semmilyen utalást sem tartalmaz a nemzetiségek „önkormányzatára", vagy részvételére a politikai döntéshozatalban, kivéve az erdélyi szászokat és a horvátokat, akiknek a feudális viszonyokból örökségül maradt meg ilyen jellegű ki-

---

[4] *Nagy Noémi:* A hatalom nyelve – a nyelv hatalma. Nyelvi jog és nyelvpolitika Európa történetében. Ph.D-disszertáció. Pécsi Tudományegyetem 2015.

[5] „Az Egyesült Királyság, Franciaország és Spanyolország szabályozása alapján felállított asszimilációs nyelvi jogi modellben a nyelvi homogenizáció – azaz az államnyelv kizárólagos használatát előíró, valamint a kisebbségi nyelvek használatát tiltó, olykor büntető rendelkezések sorozata – a birodalmi törekvések eszközeként legalább az abszolutizmus korától megfigyelhető volt, majd a 18–19. századi nemzetállami ideológiához jól illeszkedő, az „egy nemzet – egy nyelv" koncepciójára építő restriktív szabályozásban csúcsosodott ki. Ezzel szemben a Habsburg Birodalom és a Magyar Királyság szabályozására irányadó pluralista nyelvi jogi modellben a nyelvi homogenizáció igénye csak a 19. században jelentkezett, és akkor is mind eszközeiben, mind hatásában messze elmaradt az asszimilációs modellbe tartozó államok gyakorlatától. A pluralista modellben az állam a nyelvi sokféleséget nem tekinti eleve kiküszöbölendő problémának vagy az effektív hatalomgyakorlás akadályának, ehelyett nyelvi jogok biztosításával próbálja meg kezelni azt." *Nagy N.:* A hatalom nyelve i. m. 4.

váltságuk. Márpedig az adott népesség részarányához képest különösen a helyi és regionális döntéshozatalba jogos igénynek tekinthető az „önkormányzatiság" valamilyen válfaja. Másodsorban fontos jellemzője mind a törvénynek, mind a létrehozásában résztvevő magyar politikusoknak, hogy a nemzetiségi kérdést kizárólag nyelvi jogi szemléletből közelítik meg. Ugyanakkor az 1868-as XLIV. törvény expressis verbis rögzíti a magyart, mint államnyelvet, mindezt egy olyan területen, ahol mind tömbben, mind elszórva százalékos arányukat tekintve komoly nemzetiségi, nem magyar anyanyelvű lakosság élt és ez a későbbiek során is meghatározó szerepet játszik. Hasonlóan komoly vitát okozott annak megítélése, hogy a törvény nyelvhasználatra vonatkozó kétségtelenül pozitív rendelkezéseit menynyiben hajtották végre, a nemzetiségi politikusok és szerzők gyakorta illették kritikával az alsóbb közigazgatási szintek magyarosító törekvését is, sőt egyes szerzők szerint a törvény egyszerűen nem hajtották végre ezen a szinten.[6] De az a tény is sokatmondó, hogy a végrehajtó hatalom területén már a vármegyék szintjén is kizárólag a magyart használják, mint hivatali és hivatalos nyelvet.

Deák és *Eötvös* is leszögezte, hogy a „politikai nemzet" fogalmának és elvének alapján kifejtett ajánlat a nemzetiségek számára annyit jelentett, hogy nemzetiségi különbség nélkül, egyenlő tagja lehetett ennek a nemzetnek. *Szekfű* ezt az ajánlatot nagyon pozitívan látja és értelmezi.[7] Ez a felfogás a nemzetiségek szempontjából, figyelembe véve – természetesen az adott nemzetiség nemzetté és nemzetiséggé válása éppen aktuális helyzetét és tendenciáit is ideértve – messze nem jelentettek vonzó alternatívát a saját nemzeti fejlődésükkel egybevetve. A hazai németség szempontjából is változó a kép, hiszen elsősorban a városi német származású polgárság (Erdély kivételével) már az 1848–1849-es szabadságharc idején is szimpatizál a „magyar üggyel", mint a polgári fejlődést megjelenítő modern

[6] *Csernicskó István:* Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010). Budapest. 2013. 61.

[7] „A magyarság itt tényleg ugyanazt a szabadságot adta meg a nem magyaroknak, mellyel önmaga is rendelkezett, többet nem lehetett adnia, s hogy amit adott, azt komolyan gondolta és adta…" *Szekfű Gyula:* Nép, nemzet, állam. Budapest. 2002. 534.

törekvéssel, ráadásul a középkori „hungarus" tudat is megágyazott ennek a fejlődésnek. Ez a tendencia folytatódott a kiegyezés utáni korszakban is, sőt, az 1867-et követő évtizedekben zajlik le a legnagyobb mértékű asszimilációja a városi német polgárságnak, illetve ehhez már a gazdagabb paraszti rétegekből is csatlakoznak. A tehetősebb gazdák ugyanis már nem maguk művelték meg a földet, hanem zsellérekkel megműveltették, és az öröklési jog miatt a nem öröklő utódok számára fontos kiutat jelentett az ipari foglalkoztatottság vagy a magasabb tanulmányok elkezdése, amivel már a magyar nyelv dominanciája jár együtt. Mivel ezzel együtt általában elhagyták szülőfalujukat is, és esetleg vegyes házasságot kötöttek, felgyorsult a nyelvi és kulturális asszimilációjuk.[8] Ez azért is érdekes, mert az úgy nevezett „Gründerjahre" időszakában ismét nagylétszámban érkeznek az ipari és egyéb fejlesztésekhez szükséges szaktudás és munkaerő birtokában német nemzetiségű iparosok és munkások, akiknek a magyar nyelvhez nem volt kötődésük addig. Ezen kívül a magyarországi németség középrétegei felismerték, hogy a dualizmuskori Magyarországon a magyar nyelv ismerete biztosítja hosszabb távon a társadalmi felemelkedést és ennek lehetőségét.

Mivel 1919-et követően a magyarországi németség maradt a mind létszámában és társadalmi súlyában, mind külpolitikai szempontból lényeges szerepet játszó nemzeti kisebbség,[9] érthető tehát jelen tanulmány kérdésfeltevéseinek alapja. A többi nemzetiség a dualizmus korához képest elhanyagolható méretűre zsugorodott.[10] Ez azt is je-

---

[8] 1880 és 1910 között közel 400.000 magyarországi német lép az asszimiláció útjára, vö. *Karl Manherz – Katharina Wild:* Zur Sprache und Volkskultur der Ungarndeutschen. (= Ungarndeutsches Archiv Bd. 3. Budapest. 2002. 34.

[9] „Míg az 1910-es népszámlálás szerint a Horvátország nélküli Magyarország lakóinak mintegy 54%-a volt magyar anyanyelvű, addig 1920-ban a lakosság közel 90%-a számított magyarnak. Míg 1918-at megelőzően a legnagyobb nemzeti kisebbség, a románok lélekszáma meghaladta a 2,9 millió főt (a sorban következő szlovákoké és németeké az 1,9 milliót), addig 1920-ban az 551 ezer német anyanyelvű a lakosság 6,9%-át, a 142 ezer szlovák anyanyelvű 1,8%-át tette ki." *Egry G.:* Nemzetiségpolitikák i. m. 6.

[10] „Az 1920. évi népszámlálás adatai szerint 1910-hez képest a románok aránya 16,1%-ról 0,3%-ra, a szlovákoké 10,7%-ról 1,8%-ra, a szerbeké 2,5%-

lentette, hogy az első világháború utáni helyzetben a békediktátumok létrejöttével és a Népszövetség által felügyelt kisebbségi jogvédelmi rendszert elsősorban a hazai németség szemszögéből érdemes vizsgálni, ugyanakkor a fent ismertetett tendenciákat nem szabad figyelmen kívül hagyni. Elsősorban azért nem, mert a magyar nemzetiségpolitika hazai és külföldi megítélése, valamint a politikai szereplők véleménye jó ideig a korábbi felfogásokban gyökerezik, már csak a revíziós törekvések jelentett gondolati keretrendszer miatt is. Másrészt a nemzetiségek sem létszámarányukban és társadalmi súlyukban nem jelentettek igazi kihívást a magyar politikai elitnek, míg a dualizmus korában a fent említett tömegek álltak a nemzetiségi politikusok mögött, a két világháború között a domináns kormánypárttól függött még parlamenti képviseletük is.[11] A falusi németség és szlovákság pedig a nemzeti eszmékre kevésbé volt (ekkor még) fogékony, bár említésre méltó, hogy éppen az első világháború lövészárkaiban jön létre a hazai németség katonaviselt részeiben annak a tudata, hogy egy nagyobb egységet képviselő német körhöz (is) tartoznak nyelvileg és kulturálisan.[12]

Jelen tanulmány célkitűzését és fontosságát az adja, hogy a vizsgált időszak nemzetiségpolitikáját a nemzeti történetírás keretein túlról, a magyarországi német kisebbség saját történelmi narratívájának kialakítása céljából elemezze. *Seewann* szerint[13] az ilyen megközelítés nemcsak azért hasznos, mert a nemzeti történetírást fontos véleményekkel és meglátásokkal egészítheti ki, hanem mert az adott nemzetiségi közösségnek is szükségük van a saját történelmi narratívájuk megírására, a saját identitásuk fejlesztésében ugyanis alapvetően szükséges az ilyen történeti-történelmi jellegű alapozás.

---

ról 0,2%-ra, a horvátoké 1,1%-ról 0,5%-ra csökkent." *Pritz Pál:* Nemzetiségek és külpolitika Magyarországon a harmincas években. In: Szerk. Pritz Pál. Magyar diplomácia a két háború között. Budapest. 1995. 206.

[11] vö. *Egry G.:* Nemzetiségpolitikák i.m. 6.

[12] vö. *Norbert Spannenberger:* Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler. München. 2002.

[13] vö. *Gerhard Seewann:* A magyarországi németek története 1. A kora középkortól 1860-ig. Budapest. 2015. IX.

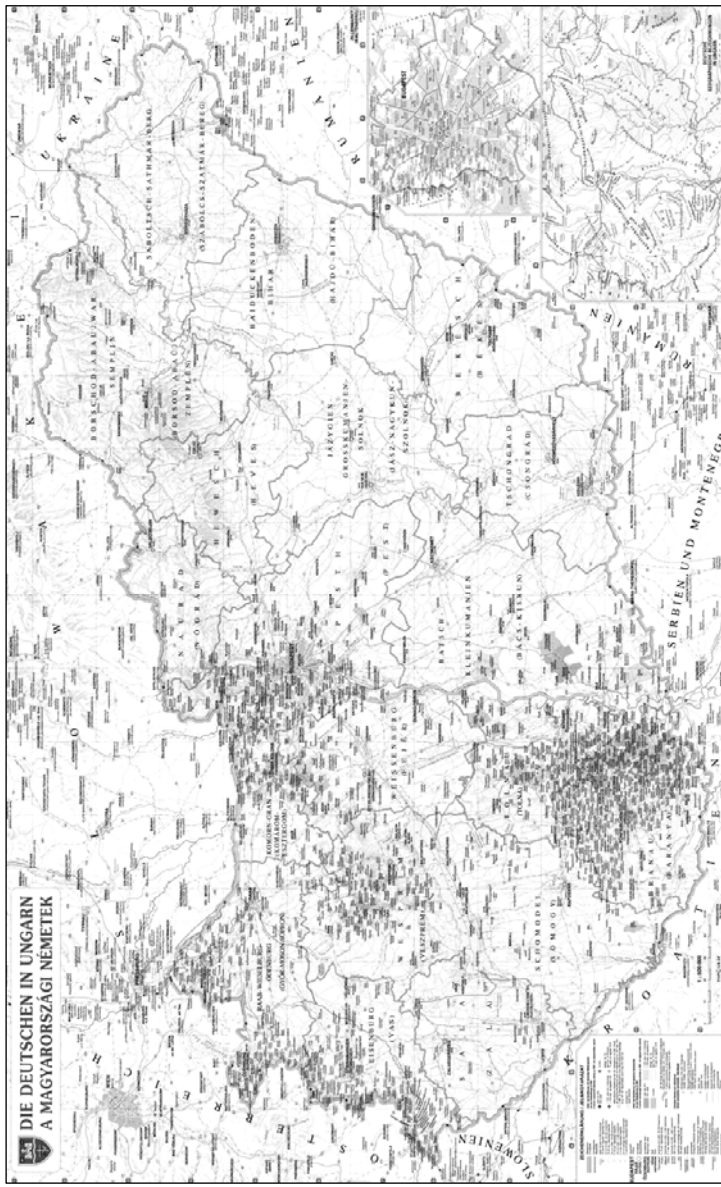
A MAGYAR NYELV- ÉS NEMZETISÉGPOLITIKA A MONARCHIA ÉS MAGYARORSZÁG FELBOMLÁSA UTÁN KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A NÉMET KISEBBSÉG HELYZETÉRE

A Trianon utáni Magyarországon három nagyobb terület van, ahol nagyobb számban élnek a hazai német kisebbséghez tartozó személyek (lásd 1. ábra), ezeken a területeken egyébként az 1946 és 1948 között végbement „kitelepítés" időpontjáig, azaz a hazai németség felének elűzéséig,[14] gyakorlatilag zárt német faluközösségben, vagy jelentős számban éltek az adott településen németek:

- Nyugat-Magyarországon, az osztrák határ mentén,
- a Dunántúli-középhegységben (a Budai hegyektől a Balaton-felvidékig) és
- a Dunántúl délkeleti részén (Baranya, Tolna, Somogy megye).

A magyarországi németek nyelve alapvetően egy részben történelmileg, részben keveredés által létrejött német nyelvjárás volt. A német nyelvben a dialektusok szerepe, mint történelmileg kialakult nyelvformáké, nagyon jelentős, sokkal nagyobb, mint a magyar nyelv esetében. Egy német nyelvjárás tehát nem a német valamely eltorzított formája, hanem ellenkezőleg, ez az „igazi" német nyelv, hiszen az egységes német írott, irodalmi nyelv csak nagyon későn alakult ki, és a mai napig nincs igazán egységes kiejtése sem – nem csoda, hiszen a német anyanyelvű emberek alapvetően a 19. századig valamely dialektust használtak a kommunikációra. Ennek a ténynek a függvényében, valamint annak, hogy a magyarországi németek szinte soha nem rendelkeztek az anyanyelvükön oktató, tehát a németet,

[14] A téma a rendszerváltozás időszaka előtti rendkívül ideologikus bemutatása után megindult a történészi diskurzus az objektívabb elemzések felé, lásd pl. *Tóth Ágnes*: Migrationen in Ungarn 1945–1948. Vertreibung der Ungarndeutschen, Binnenwanderungen und slowakisch-ungarischer Bevölkerungsaustausch. (= Schriften des Bundesinstitutes für ostdeutsche Kultur und Geschichte, Bd. 12) München. 2001.; Krisch András: A soproni németek kitelepítése. Sopron. 2005.

1. ábra. A magyarországi németek aktuális térképe

Forrás: Die Deutschen in Ungarn – eine Landkarte mit den deutschen Ortsnamen (© Neue-Zeitung-Stiftung)

mint az oktatás nyelvét használó iskolákkal – ellentétben például a romániai németeket – nem csoda, hogy 1945-ig csak kevesen tudták a sztenderd német nyelvet aktívan is elsajátítani. A különböző korokban Magyarországra érkező németek a nyelv sokszínűségének megfelelően német nyelvjárások sokaságát beszélték. Ezeket Nyugat-Magyarországon egyébként soha nem mondták svábnak, ami a másik két területen gyakran előfordult.[15]

A magyar közvélemény és közbeszéd a hazai németség esetén gyakran használja összefoglalóan a sváb kifejezést, valójában a nyugat-magyarországi németek a zárt német nyelvterület részét képezve már a 13–14. századtól több hullámban, folyamatosan érkeztek a szomszédos ausztriai és dél-német területekről erre a vidékre. Megtelepedésük a török kiűzése utáni ún. „sváb" betelepítéssel nincsen összefüggésben, így ez a kifejezés ezen a vidéken nem is használatos, ennek megfelelően az elnevezés a német nemzetiséget illetően a kisebbséghez tartozókban ellenszenvet vált ki. Egyébként is kerülendő a sváb elnevezés a magyarországi németekkel kapcsolatban, nem csupán a kifejezéshez tapadó pejoratív felhangok miatt.[16] A magyarországi németek csak pár százaléka valóban sváb származású, tehát a német nyelvterület sváb részével rokon, mint például Hajós község német nemzetiségű lakosai. Jóllehet a kisebbség országszerte használatos elnevezése ezt sugallja, itt kétségtelenül egy „pars pro toto" fejlődésről van szó, tehát a németség egy részének (a svábknak) az elnevezéséből általánosítottak az egész helyi német lakosságra a magyar és más nemzetiségű, szintén abban a régióban élő emberek.[17] Mivel a török uralom utáni betelepülések során először

[15] *Karl Manherz:* Sprachgeographie und Sprachsoziologie der deutschen Mundarten in Westungarn. Budapest. 1977. 32.

[16] A történelmi Magyarország területén élő németség meghonosodó különböző elnevezéseiről, „szászok, cipszerek, dunai svábok" stb. jó áttekintést ad pl. *Gerhard Seewann:* Siebenbürger Sachse, Ungarndeutscher, Donauschwabe? Überlegungen zur Identitätsproblematik des Deutschtums in Südosteuropa. In: Minderheitenfragen in Südosteuropa (Hg. Seewann, Gerhard), München. 1992. 139–155.

[17] *Claus Jürgen Hutterer:* Aufsätze zur deutschen Dialektologie. (= Ungarndeutsche Studien 6) Budapest. 1991.

valóban főleg svábok érkeztek a felszabadított területekre, de aztán ez a népesség nagyrészt tovább vándorolt, érthető az elnevezés elterjedése – csak éppen nem igaz, s történelmi, valamint nyelvészeti munkákban jobb az egyértelmű terminológia használata, de a magyar köznyelvben is jobb lenne átállni a megfelelőbb és a nyelvi-kulturális meghatározottságot pontosabban jelző kifejezésre.[18]

A vizsgált időszak elején az 1918 és 1920 közötti szakasz nagyon képlékeny, mind politikailag, mind nemzetközi szempontból, de még él a remény, hogy Magyarország a megfelelő nemzetiségpolitika felmutatása révén elkerüli a nagyobb területvesztést. A realitás azonban már (a magyar állam által ellenőrzött területeket és az antant hatalmak politikáját is figyelembe véve) szinte csak a német és ruszin nemzetiségre vonatkozó lépések relevánsok, a többi nemzetiség már 1918-ban (illetve korábban) egyértelműen dönt (románok, szlovákok, szerbek stb.). Hogy a többi nemzetiség esetében hol következett be azon cezúra, amely után már nem voltak hajlandóak a magyar kormány képviselőivel érdemben egyezkedni, vitatott kérdés. *Szarka* még az első világháború utolsó hónapjaiban is lát erre lehetőséget[19], az azonban véleményem szerint legalábbis feltételezhető, hogy a századforduló után és az 1868-as nemzetiségi törvény végrehajtása során szerzett tapasztalatok birtokában a nemzetiségi elitekben leg-

[18] A Kárpát-medencében élő németek betelepítését jól foglalja össze *Konrad G. Gündisch:* Die deutsche Siedlung in Südosteuropa. Ein Überblick. In: Die Donauschwaben. Sigmaringen. 1989. 11–22; a magyarországi németek teljes történetéről pedig a nemrég megjelent kétkötetes mű *Seewann* tollából rendkívül fontos (magyar nyelven is elérhető: *Gerhard Seewann:* A magyarországi németek története 1. A kora középkortól 1860-ig; A magyarországi németek története 2. 1860-tól 2006-ig. Budapest. 2015.), átfogó, értékes és új forrásokon nyugvó részletes bemutatása a hazai németség történelmének.

[19] „a nemzetiségi mozgalmak vezetőinek többsége az első világháború kirobbanásáig, sőt néhány kivételtől eltekintve egészen a világháború utolsó hónapjáig bizonyos feltételek teljesülése esetén készek lettek volna a magyar kormány képviselőivel tárgyalni és közös megoldásokat keresni.” *Szarka László:* A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága. In: Szerk. Sisák Gábor: Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén. Budapest. 2001.

alábbis komolyan felvetődött az ettől eltérő jövőképek szerepe már korábban is.

1918. november 17-én az osztrák államtanács etnográfiai elvekre hivatkozva bejelentette igényét Nyugat-Magyarországra ("Deutsch-Westungarn"), érdekes részlet, hogy a töredékesen fennmaradt, egyes településeken megalakult Német Nemzeti Tanács jegyzőkönyveinek tanúsága szerint a lakosok néha nagy arányban nem arra szavaztak ezekben a hónapokban, hogy Ausztriához, vagy Magyarországhoz tartozzanak, hanem „Deutsch-Westungarn"-hoz. *Jászi* majd *Bleyer* miniszterségének hónapjaiban ezeket az erőfeszítéseket lehet észlelni, de az előbbi „helvét" modellje természetesen kudarcra volt ítélve. A *Bleyer* minisztersége alatt előkészített 4044/1919. sz. miniszterelnöki rendelet a területi integritás alapján álló koncepciót követett, tehát a nemzetiségi lakosság megnyerését tartotta szem előtt[20] és nem véletlen, hogy a zavaros időszak után visszavonják. 1919 márciusától a Tanácsköztársaság intermezzója alatt és azt követően anarchisztikus állapotok jellemzik a nemzetiségpolitikai körülményeket, s ez a Horthy-rendszer konszolidációjáig alapvetően nem változik. Jellemző körülmény ugyanakkor, hogy az 1920 júliusában megalakuló első Teleki-kormány numerus clausus rendelkezésében „nemzetiségek és népfajok szerinti arányról" van szó. A soproni népszavazás témakörét jelen tanulmány keretében nem kívánom vizsgálni, de megerősítem *Mollay* javaslatát[21] a rendszerváltozás utáni időszakból: Érdemes volna egy osztrák–magyar történészekből álló bizottságot felállítani, amely részletesen is elemezné a különböző szempontokat.

1921 áprilisában a megalakuló *Bethlen*-kormány a hazai németségnek különböző ígéreteket tett, amelyeket azután kevéssé tartott be.[22] Az előbb említett soproni népszavazás alkalmával például „a

[20] *Egry G.:* Nemzetiségpolitikák i. m. 9.

[21] „ Azt hiszem, ideje volna, hogy magyar–osztrák vegyesbizottság tisztázza a két ország közös történettudományi kérdéseit, hogy a történettudomány egyik országban sem váljék a másikat sértő propaganda eszközévé." *Mollay Károly:* A soproni népszavazás tanulságai (1921. dec. 14–1991. dec. 14.). *Soproni Szemle* 1992/2. 7.–8.

[22] *Tilkovszky Lóránt:* Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Debrecen. 1998. 43.

soproni németség jelentős része Magyarországra szavazott, ám ennek ellenére további, diszkriminatív intézkedéseket említhetünk meg, mint a névmagyarosítás gyakorlata, a kisebbségi nyelvhasználat korlátozása, engedélyek felülvizsgálata és jutalmak odaítélése 'politikai megbízhatóság' alapján, stb."[23] A népszavazás magyar sikere és a trianoni békediktátum aláírása után országos szinten is romlott a nemzetiségek helyzete, 1922 februárjában magát a nemzetiségi minisztériumot is megszüntették. A továbbiakban szerepet játszó német kormánybiztosság programja beszédes módon a magyarországi németek magyar hazafiságának erősítését és az saját érdekek artikulációjára képes értelmiség kialakulásának megakadályozását tűzte ki célul.[24] Ezen kívül a nemzetközi kapcsolatokban sem követik a kisebbségi jogi keretrendszer adta lehetőségeket, ennek jó példája, hogy 1922-ben elutasítják azt az osztrák ajánlatot, hogy a két kormány kössön bilaterális szerződést a magyarországi németek és a burgenlandi magyarok kisebbségi jogairól. Természetesen annak kapcsán, amit általában hangsúlyoznak, miszerint Trianon után „a soknemzetiségű Magyarország lényegében homogén nemzetállam lett",[25] első olvasatban lehetett volna olyan következménye, hogy a megmaradt nemzetiségi közösségekkel szemben nincs szükség a korábbi beidegződések és nemzetiségpolitikai elvek felülvizsgálatára. Ha azonban a két világháború közötti időszak alapvető politikai célkitűzését, a területi revíziót vesszük alapul, úgy ez a fajta gondolkodásmód nem tekinthető logikusnak.

Teleki még 1934-ben is elviekben az teljes revíziót hangsúlyozta a Szent Istváni állameszme alapján, bár reálisan elfogadta azt, hogy bizonyos kompromisszumokat az etnikai revízió oltárán fel kell áldozni.[26]

---

[23] *Krisch A.:* A soproni németek i. m. 13.–15.

[24] *Egry G.:* Nemzetiségpolitikák i. m. 8.

[25] *Egry G.:* Nemzetiségpolitikák i. m. 5.

[26] „A mi nemzeti álláspontunk csak a teljes, integer, Szent István-i revízió lehet […]. Tudjuk azonban, hogy Európa rekonstrukciójában nekünk is áldozatokat kell hozni – és le fog kelleni mondani egy és másról, területekről is, amelyekről még önként soha le nem mondottunk. Ezt mondja nekünk politikai józanságunk, mint ősi politikai nemzeté" – állította már 1934-ben. Tehát miközben az etnikai alapú revíziót több helyütt is a „mi felfogásunkkal nem egyezőnek" mondotta, reálpolitikusként hajlandó volt

Azok a törekvések tehát, amelyek az etnikai alapú pártokat is háttérbe szorították és a bevezetőben is kifejtett régi beidegződések alapján kizárólag oktatási és részben nyelvhasználati kérdésként közelítették meg a hazai nemzetiségek helyzetét, olyan sínekre helyezte a hazai németség szempontjából a további lehetőségeket, amelyek aztán logikusan vezettek a német nemzetiségű lakosság és vezetés egy részének későbbi radikalizálódásához. Jellemző erre, hogy az első Tanácsköztársaság utáni nemzetiségi rendelet (4044/1919.M.E.sz.r.) a nemzeti kisebbségek egyenjogúságáról) az 1868-as nemzetiségi törvényt veszi alapul, mind frazeológiájában, mind pedig a juttatott jogokat tekintve. A béke előírásai szerinti kisebbségvédelmet az 1923–24-es rendeletekkel vélték megvalósítani, elsősorban az 4800/1923-as miniszterelnöki rendeletre alapozva. Az ismert három iskolatípust a 110.478/1923.VIII. VKM.sz. rendelete szabályozta, az mindenképpen hozzátartozik a teljes képhez, hogy ez a rendszer csak 1935-ig áll fenn, és ezután szinte csak a B típusú (tehát vegyes rendszerű és nyelvű) nemzetiségi iskolára van lehetőség. Ebben az időszakban a német kisebbség iskoláinak 75 százalékában kizárólag heti néhány óra anyanyelvi oktatást nyújtottak, az oktatás nyelve dominánsan magyar. A helyi hatóságok és politika gyakran igyekezett nyomást gyakorolni a német nemzetiségű lakosságra és a döntéshozókra annak érdekében, hogy minél kevesebb A és B típusú iskola jöjjön létre. Ez különösen a régióban élő többi német kisebbségeket tekintve mutat közel sem hízelgő képet, azt leszögezve, hogy az érintett utódállamok gyakran a magyar nemzeti közösségekkel szemben fellépve adtak komoly iskolai és politikai engedményeket a német kisebbségeknek, azt is megakadályozandó, hogy a magyar nemzeti közösségekkel szövetségre lépjenek.[27]

---

számot vetni azzal, hogy az integer revízió nem valósítható meg. Számára feltehetően egy természetföldrajzi és gazdasági érvekkel, szempontokkal korrigált határmódosítás volt a kitűzött minimum: ez a felfogása nyilvános megnyilatkozásainak tanúsága szerint a harmincas évek első felében tisztult le benne, s ezt képviselte második miniszterelnöksége alatt is." *Ablonczy Balázs:* Revízió és nemzetiségpolitika. *Rubicon* 2006/5–6.

[27] *Koloman Brenner:* Sprachpolitik gegenüber der deutschsprachigen Bevölkerung in Ungarn und in Südtirol im Vergleich. In: Südtirol. Vergangenheit – Gegenwart – Zukunft. (Hg.) Melanie Barlai – Christina Griessler –

Mivel a magyarországi németség zöme katolikus vallású volt, ezért – ellentétben Romániával, ahol az evangélikus egyház komoly támaszát képezte a német nemzetiségű lakosság nyelvi kötődésének, iskolarendszerének és kulturális német identitásának fenntartásában – a falusi, vallásos német nemzetiségű lakosság a magyar katolikus egyház inkább az asszimilációt pártoló nyelv- és nemzetiségpolitikai tevékenységét élte meg. Az egyház vezetésében ugyan ebben az időben származását tekintve komoly arányban vannak a valamely nemzetiséghez tartozó személyek,[28] de ez a magát államegyháznak is tekintő katolikus egyház hitéleti nyelvhasználatot és iskolai nemzetiségi oktatást is érintő tevékenységét nem befolyásolta a nemzetiségek szempontjából pozitív módon. Gyakran előfordult, hogy a nyelvi asszimiláció előrehaladott voltára és a szülők akaratára hivatkozva vezették be az egyházi iskolákban a magyar oktatási nyelvet. A hazai németség köréből kikerülő papok a magasabb iskolák elvégzése során nagyrészt dominánsan magyar nyelvű és ideológiájú képzés után ugyan kerülnek német nemzetiségű településekre, de ritkán használják a prédikáció és a misézés nyelveként a németet.[29]

Ami a magyarországi németség önszerveződését illeti az első világháború után, úgy fontos leszögezni, hogy éppen a legfontosabb években, amikor a fent ismertetett rendeletek és szabályozások kialakulnak, nincs „hivatalos" szervezete ennek a több mint félmillió magyar állampolgárnak. Későn, csak 1924-ben alakul meg a *Magyarországi Német Népművelődési Egyesület* (Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein), *Gratz Gusztáv* (*Gustav Gratz*), korábbi bécsi nagykövet és külügyminiszter és *Bleyer Jakab* (*Jakob Bleyer*) ko-

---

Richard Lein (= Andrássystudien zur Europaforschung Bd. 17) Baden-Baden. 192.

[28] „Az egyház szupranacionális jellegéből következően Magyarországon ebben az időben az egyházi elitnek őseit tekintve kb. a fele volt magyar, a többiek német és szlovák nemzetiségűek voltak." *Péterfi Gábor:* Szabó Dezső és a nemzetiségi kérdés. In: *Limes* 2010.2. 57.

[29] A hazai németség és a katolikus egyház viszonyát az adott időszakban részletesen elemzi: *Grósz András:* A Deutschungar Bleyer Jakab – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára. (1920–1933). ELTE BTK doktori disszertáció. Budapest. 2014.

rábbi nemzetiségi miniszter volt a két meghatározó személyiség az egyesületben. A szervezet működése során erős kormánypárti befolyást érzékelhetünk, amely néha közvetlen módon megjelent az egyesület vezetőségének döntéseiben és különösen *Gratz* bizonyult olyan politikusnak, aki ebben az időszakban a hazai németség és a többségi nemzet közötti harmóniát még annak az árán is meg akarta tartani, hogy néha legitim felvetéseket sem támogatott a kormány ellenében. Fokozatosan kialakult azonban az MNNE vezetésében egy olyan új vezetői kör és értelmiségi réteg (például *Franz Basch*, *Franz Kußbach* és *Franz Rothen*), akik részben Németországban végezték tanulmányaikat és ennek megfelelően sokkal keményebb fellépést propagáltak a magyar kormánnyal szemben, a valós német nemzetiségi érdekeket erőteljesen képviselve. A magyar szervek részben megnehezítették munkájukat, a *Suevia Pannonica* nevű egyetemista egyletük működését pedig hivatalosan nem engedélyezték.

Mindeközben éppen a 20. század első évtizedeiben megy végbe a magyarországi németek körében a saját csoporthoz tartozást érintő nemzeti identitás kérdése[30] kapcsán egy alapvető változás, amire a vizsgált időszak nyelv- és nemzetiségpolitikája nem reagál megfelelően, előkészítve az utat a későbbi komolyabb konfliktusoknak. Az első világháború kitöréséig ugyanis az erdélyi szászokat és a bánáti német nemzetiségi értelmiség egyes részeit kivéve a magyarországi németek etnikai-nyelvi és nemzetiségi önazonosságtudatukat leginkább az ún. „Deutschungar"-koncepció határozta meg elsősorban, amelyben komoly szerepet játszott a szülőföldjükhöz, a magyar államhoz fűződő patrióta elem. A korábban a bevezetőben már említett gyors ütemű asszimilációt támogatta az iparosítás, az urbanizáció csakúgy, mint az erősödő nyelvi és politikai magyar nacionalizmus. Ez a fajta identitás könnyen belátható módon elősegítette a korszak relatíve gyors nyelvi és identitásbéli asszimilációját, különösen a nagyobb városokban és Budapesten. Mivel a névmagyarosításokat alapvetően az asszi-

[30] *Flóra Gábor:* A nemzeti identitás és ideológia kérdése történeti-szociológiai megközelítésben. In: Európai, nemzeti és regionális identitás. Elmélet és gyakorlat. Szerk. Balogh Brigitta et al. Debrecen. 2011. 111–138.

milációs folyamat egyfajta aktusaként határozhatjuk meg,[31] és leginkább a német nemzetiségű lakosságot érintette a 19. század második felétől, érdemes ezt a kérdéskört is röviden érintenünk.[32] „A puszta számadatokat tekintve azt látjuk, hogy míg a 19. század első felében még csak elvétve került sor névváltoztatásokra, addig az 1867 és 1918 közt eltelt mintegy ötven esztendő során már körülbelül 74 500 családnév-változtatási kérelmet hagytak jóvá Magyarországon."[33] A névmagyarosítások értékelése olyan kérdés, amely egyrészt komplex és interdiszciplináris elemzést kíván, másrészt a nemzetiségek szempontjából az egyéni identitás egyik hangsúlyos jegyét érintő kérdés,[34] amely érzékeny témának számít. Megítélése a vizsgált időszakban rendkívül eltérő, itt idézném fel azt a tényt, hogy *Basch*-sal szemben azért folytattak le egy „nemzetgyalázási" pert, mert nyilvánosan arra buzdította a hazai németséget, hogy ne magyarosítsa nevét. Különösen a 30-as évektől kezdődik az az időszak, amely során komoly állami nyomást észlelhetünk az állami alkalmazottak, katonatisztek, vitézek esetében a német hangzású nevek megváltoztatására.[35] *Gömbös* miniszterségе idején (1930–1932) például a magyar hadsereg 1426 tisztje és hivatalnoka változtatta meg német hangzású nevét a

[31] *Farkas Tamás – Maitz Péter:* Nyelvi nacionalizmus és német családnevek a 19. századi Magyarországon. A névmagyarosítások nyelvi-ideológiai hátteréről. *Századok* 143. 2009. 572.

[32] Átfogó elemzések a témával kapcsolatban pl. *Kozma István:* Családnév-változtatás és történelem (1894–1956). *Századok* 131. (1997: 2. sz.) 383–452.*; Karády Viktor – Kozma István:* Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig. Bp. 2002.

[33] *Farkas T. – Maitz P.:* Nyelvi nacionalizmus i. m. 570.

[34] *Farkas Tamás:* Changing Names as Abolishing the Difference: Personal Names as Ethnic Symbols, Characteristics of Surname Changes and the Magyarization of Surnames in Hungary. *Létünk* 45/3. 2015. 27–39.

[35] *Szávai Ferenc:* Die Rolle der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (MTA) bei der deutschen Namenmagyarisierung in der Zwischenkriegszeit. [The Role of the Hungarian Academy of Sciences in the German Name Magyarization in the Interwar Period.] In: Andreas Bock, Nelu Bradean-Ebinger (eds.). Akten der Historikerkonferenz zum Volksbund der Deutschen in Ungarn (1938–45). (Sonntagsblatt – Bücherei Nr. 4.) Budapest. 2007. 18–42.

hivatalos statisztika szerint, 1933-ban pedig 5465 német nemzetiségű állampolgár névváltoztatását regisztrálták.[36]

Ugyanakkor a 20. század első évtizedeiben alakul ki az a nemzetiségi önazonosságtudat a magyarországi németségben[37], amely alapján a politikai öntudatra ébredésük is bekövetkezik, komoly késésben ugyan a többi magyarországi nemzetiséghez képest és az ismert nemzetközi helyzet kapcsán. Erre utaltunk korábban is, kiegészítve azzal a ténnyel, hogy az új értelmiségi kör számára a német „Volksgemeinschaft", tehát népi közösség az a kiindulási pont, amelynek alapján a hazai németség asszimilációját megkívánják akadályozni. Megállapítható tehát, hogy a magyarországi németség szempontjából a tapasztalatok nem támasztják alá a magyar nemzetiségpolitika hármas stratégiai célkitűzését, legalábbis annak mindhárom célt kiegyensúlyozottan követő jellegét. Az első célkitűzés kiemelten domináns, tehát a Trianon utáni Magyarországon maradt kisebbségek asszimilációjának meggyorsítását követi a nyelv- és nemzetiségpolitika. Ami a második kiemelt célkitűzést illeti, tehát a Népszövetség égisze alatt meglévő kisebbségvédelmi rendszernek történő megfelelést, a bethleni konszolidáció végére megszilárdulni látszott az a közvélekedés, hogy a magyarországi nemzetiségek kérdése nem a nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer szerint megoldandó, hanem inkább magyar belügyként kezelendő. Ezt jól illusztrálja *Teleki* Szent István-i állameszméje, amely leváltotta volna dualizmus korában meglévő nemzetiségpolitikai elveket és gyakorlatokat.[38] De még ez

[36] *Zielbauer György:* Adatok és tények a magyarországi németek történelméből. 1945–1949. Budapest. 1989. 13.

[37] *Seewann, Gerhard:* Zur Identität der Ungarndeutschen in Geschichte und Gegenwart. In: Almai, Frank – Ulrich Fröschle (Hg.): Deutsche in Ungarn, Ungarn und Deutsche. Interdisziplinäre Zugänge. Dresden. 2004. 141.

[38] „Teleki szemében ez a Szent István-i állameszme volt alkalmas arra, hogy leváltsa a dualizmusban megbukott, a magyar liberálisok által követett nemzetiségpolitikai gyakorlatot, s a konstruált, premodern ideológia révén a politikus új „szerződést" kínált fel a volt nemzetiségeknek. Türelmes nemzetiségpolitikáért, valamint a vallási és kulturális önazonosság szabad ápolásáért cserébe a hagyományos magyar szupremácia elismerését. Sőt, elképzelésébe még bizonyos területi elkülönülés is belefért: ez a majdani autonómia nem jelenthette azonban az ország föderatív átalakítá-

az első olvasatban pozitív elemeket (türelmes nemzetiségpolitika, vallási és kulturális önazonosság szabad ápolása) is tartalmazó elképzelés megítélését is árnyalja az a tény, hogy Teleki szemében a magyarországi németek (és románok) jelentős része „önkéntes kisebbségnek" számított, amelyekre a két világháború közötti kisebbségvédelmi rendszer nem kell hogy vonatkozzék. Itt érdemes megjegyezni, hogy ezzel ellentétben *Bleyer*, aki 1925 után a genfi európai nemzetiségi kongresszusokon a magyarországi németeket képviselte, felemelte szavát a weimari Németországban élő dán és lengyel, illetve az Ausztriában élő szlovén nemzetiség érdekében. Tehát ilyen európai összefüggésben látta a magyarországi nemzetiségi kérdést és következményeit. A harmadik stratégiai célkitűzést pedig, tehát hogy pozitív kisebbségpolitika révén[39] vonzóvá tenni az elcsatolt területek lakossága számára is a visszatérést, megítélésünk szerint sem az elvi célkitűzések szintjén, sem a gyakorlati végrehajtás szintjén nem teljesíti a vizsgált korszak nyelv- és nemzetiségpolitikája.

Nem véletlen, hogy az 1930-as népszámlálás adatai a haza németség szemszögéből drámainak tekinthető változásokat hozott. 1920 óta, csupán egy évtized múltán több mint 70 000 személlyel kevesebben vallották magukat németnek, tehát 6,9%-ról 5,5%-ra esett vissza az ország összlakosságához képest arányuk.[40] Ez a helyzet késztette *Bleyer*t arra, hogy 1933. május 9-én elmondja parlamenti beszédét, amelyben számon kérte a német nemzetiségű lakosság több mint 10 százalékának elvesztését és a megfelelő ellenintézkedések elmaradása esetén kilátásba helyezte, hogy a kisebbség „centripetális" mozgásba kezdhet. Fontos megjegyezni, hogy ennek az iránynak a vészterhességét maga is előrelátta, hiszen még 1933-ban bekövetkezett halála előtt vetette papírra a következő sorokat: „úgy gondolom, világosan látom, hogy a magyarországi németség előtt csupán két út van: vagy megadja magát a magyar asszimilációs

sát. A magyarság első helyét semmi nem veszélyeztethette. Ezt a törekvését illusztrálták a kárpátaljai autonómia irányába tett lépései második miniszterelnöksége idején." *Ablonczy B.:* Revízió i. m.

[39] *Egry G.:* Nemzetiségpolitikák i. m. 10.

[40] *Norbert Spannenberger:* Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler. München. 2002. 67.

törekvéseknek, vagy a nagy németséghez apellál. Hogy eme utóbbi út bizonytalan és mindkét fél számára károkat fog okozni, nem kétséges."[41] Mivel 1933 után új korszak kezdődik mind a magyar belpolitikában, mind a nemzetközi és német helyzetben, mind a magyarországi német közösség belső fejlődése tekintetében, az időszak vizsgálatot itt zárjuk le, azzal a megjegyzéssel, hogy 1933 után a német nemzetiszocialisták hatalomra kerülése semmilyen pozitív változást nem hoz a hazai németség szempontjából, még a weimari köztársaság óvatos támogatása *Stresemann* külügyminiszter vezérletével is a múlté lesz. 1936-tól pedig a Német Birodalom és Horthy-Magyarország megegyezéseinek alapján születnek döntések a hazai németségről, amely sem a magyar, sem a német kormány szemében nem számít politikai szereplőnek, valós alternatíva nélkül sodródik az eseményekkel és szenvedi majd el a kollektív bűnösség elvén alapuló elűzetést 1946–1948-ban.[42]

ÖSSZEGZÉS

Jelen tanulmány megállapításai egyrészt a bevezetőben említett, a magyarországi németség saját történelmi narratívájának kialakítása szempontjából fontosak, de a magyar nemzeti történetírás részére is az általánosan meglévő szemlélettől eltérő impulzusokat adhatnak. A fő megállapítások arra vonatkoznak, hogy a magyar hármas stratégiai célkitűzés esetében (megmaradt nemzetiségek pacifikálása, nemzetközi kisebbségvédelmi keretek betartása, illetve az elszakadt nemzetiségeknek vonzó alternatíva felmutatása) a bethleni konszolidáció alatt nem sikerült a megfelelő egyensúlyát kialakítani. Elsősorban azért nem, mert a magyar nemzetiségpolitika hazai és külföldi megítélése, valamint a politikai szereplők véleménye jó ideig a

[41] magyar fordítás a szerzőtől B.K.; *Koloman Brenner:* Sprachpolitik gegenüber der deutschsprachigen Bevölkerung in Ungarn und in Südtirol im Vergleich. In: Südtirol. Vergangenheit – Gegenwart – Zukunft. (Hg.) Melanie Barlai – Christina Griessler – Richard Lein (= Andrássystudien zur Europaforschung Bd. 17), Baden-Baden. 2014. 188–207.

[42] *Norbert Spannenberger:* Der Volksbund i. m. 404.

korábbi felfogásokban gyökerezik, már csak a revíziós törekvések jelentett gondolati keretrendszer miatt is. A magyarországi németek pedig az 1933-ig terjedő időszakban a magyar patrióta magatartás ellenére nem kapták meg azt a támogatást jogos nyelvi és kulturális, oktatáspolitikai elvárásaikra, amelyet elvártak volna. A későbbi időszak radikalizálódása elsősorban erre, és nem a nemzetközi politika változásaira vezethető vissza.

A második világháború kapcsán és következményeképpen a legtöbb német nemzetiségi közösség Közép-Kelet-Európában nagyon kisméretűre zsugorodott, ebben a helyzetben a lengyelországi és korábban a romániai németséggel hasonló nagyságrendű német kötődésű népcsoportról beszélhetünk a hazai németség esetében. Egyébként éppen ezért érdemes összehasonlító elemzéseket végezni, más német nyelvű kisebbségekkel,[43] amelyek a Dunai Monarchia területén az első világháború után teljesen új szituációba kerültek (Dél-Tirol, Románia, Csehszlovákia, Jugoszlávia. A dél-tiroli és a magyarországi német kisebbségek helyzetének összehasonlítása tanulságos eredményeket hozott például,[44] mivel relatív hasonló helyzetből indultak az osztrák–magyar monarchia felbomlása után. Természetesen politikai, jogi és társadalmi szempontból van különbség abban, hogy az osztrák–magyar monarchia mely részéből kialakult államban élt ezt követően a német nemzetiségű lakosság, ugyanakkor a territoriális autonómia egyik példaértékű megvalósulásának kikiáltott Dél-Tirol (itt érdemes megjegyezni, hogy a magyar közgondolkodásban rendkívül klisészerűen él ennek a képe, s létrejötte erősen

[43] lásd a hasonló elemzéseket pl. *Hermann Scheuringer*: Auf dem Schachbrett der Nationen und Nationalitäten. Die höchst unterschiedlichen Geschichten der und des Deutschen in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. In: Zur Rolle und Positionierung des Deutschen in den Ländern Mittelosteuropas. Sprachpolitische Überlegungen. (Hg. Rita Brdar-Szabó – Elisabeth Knipf-Komlósi – Roberta V. Rada) Budapest. 2015. 29–44; *Koloman Brenner:* Deutsch(e) in Mittel-Ost-Europa. In: Deutsch als Identitätssprache der deutschen Minderheiten. (Hg.) Christoph Bergner – Hans Zehetmair (= Argumente und Materialien zum Zeitgeschehen, Bd. 92.). München. 2014. 71–74.

[44] *Koloman Brenner:* Sprachpolitik i. m.

speciálisnak tekintendő, hiszen a nemzetközi helyzet előnyös mivolta miatt – Ausztria hivatalosan is védhatalom – illetve a német nemzetiségi közösség határozott fellépése következtében a második világháború utáni évtizedekben csak 1992-re alakul ki a jelenlegi helyzet[45]) és a hazai németség későbbi sorsa éles kontrasztot alkot. Ennek ellenére léteztek bizonyos párhuzamosságok, mint például az a tény, hogy 1918–22 között rövid, „liberálisabb" időszak regisztrálható mindkét országban, illetve mindkét országban autoriter és korporatív vonásokat mutató rendszer épül ki az első világháború után, minden különbözőségük ellenére. A Német Birodalom 1936-ig csak gyengén támogatja a német kisebbségeket, ezután pedig mindkét német nemzetiségi közösség az adott többségnek és a hitleri Németországnak kiszolgáltatott („opció" Dél-Tirol esetében és a háborús céloknak kiszolgáltatás Magyarországon).

A téma fontosságát az is adja, hogy – ugyan a már említett kitelepítés és az úgy nevezett „nehéz évtizedek"[46] után megfogyatkozva –, de a legújabb népszámlálási adatok alapján növekvő számú (2011-

[45] A Dél-Tirolt érintő publikációk sorából néhány frissebb és részletesebb elemzést idézünk, pl. *Christoph Pan:* Südtirols Regionalentwicklung als Erfolgsbilanz. Vom Konfliktfall durch Minderheitenschutz zum Mehrwert. In: Vogt, Matthias Theodor et al. (Hrsg): Minderheiten als Mehrwert (= Schriften des Collegium PONTES, Band 6), Frankfurt a.M. 2010. 187–204; *Oskar Peterlini:* Südtirols Autonomie und die Verfassungsreformen Italiens. Vom Zentralstaat zu föderalen Ansätzen: Die Auswirkungen und ungeschriebenen Änderungen im Südtiroler Autonomiestatut. Wien. 2012; *Beate Sibylle Pfeil:* Die Südtiroler Leitbildfunktion Minderheitenpolitik in Europa. In: Südtirolismen. Erinnerungskulturen – Gegenwartsreflexionen – Zukunftsvisionen. Georg Grote – Barbara Siller (Hg.). Innsbruck. 2011. 41–53. A legtöbb dokumentumot és részletet tartalmazó áttekintést pedig *Rolf Steininger:* Südtirol. Vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Innsbruck – Wien – Bozen. 2003. adja.

[46] Az 1945 utáni első három évtizedet, tehát az 50-es, 60-as és 70-es éveket nevezzük a magyarországi németség szempontjából „nehéz évtizedeknek", amelyet aztán a 80-as évektől kezdve egy kedvezőbb folyamatokat reprezentáló szakasz követ, vö. *Elisabeth Knipf – Maria Erb:* Sprachgewohnheiten bei den Ungarndeutschen. In: Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen. Budapest. 1998. 138–146.

ben összesen 185 ezren vallották magukat a német nemzetiséghez kötődőnek) német nemzetiségi közösség létezik a mai Magyarországon. Az 1994 óta felállt kisebbségi-nemzetiségi önkormányzati rendszer, amelynek működése sokszínű tapasztalatokat hozott[47] a németség esetében egyértelműen a közösség egyfajta revitalizációjával járt. A magyarországi német közösség – *Bellér Béla* szavaival élve: ez a „jobb sorsra érdemes"[48] nemzetiség – az előzetés után meggyengülve, a kommunista Magyarországon szinte teljesen asszimilálva küzd a jövőjéért és a német nyelv és kultúra továbbéléséért illetve részleges újjáélesztéséért.

Az első világháború végével a magyar nemzetiségpolitika is tektonikus változásokat próbált meg lekövetni, alapvetően azonban éppen abban a csapdahelyzetben van, amit a korábbi nemzetfogalmi rendszere és az ahhoz kapcsolódó elképzelések a szélesebb közvéleményben is elkerülhetetlen revíziós törekvések jelenítenek meg. A tanulmány a Trianon utáni Magyarország legnagyobb nemzetiségi közössége, a hazai németség szemszögéből elemzi az 1919 utáni időszak nyelv- és nemzetiségpolitikáját. A fő megállapítások arra vonatkoznak, hogy a magyar hármas stratégiai célkitűzésből (megmaradt nemzetiségek pacifikálása, nemzetközi kisebbségvédelmi ke-

[47] Az 1989-et követő korszak nemzetiségpolitikájának megítéléséről és eredményeiről lásd például *Demeter Zyzon Mária (Szerk.):* Kisebbségek Magyarországon. Budapest. 1999; *Dobos Balázs:* Hiányosságok és korrekciók a magyarországi kisebbségpolitikában. In: *Barátság* XVI./3. 2009. jún. 15. 6095–6098; *Dobos Balázs:* Nemzetiségi nyelvhasználat Magyarországon: Jogok és tapasztalatok. In: *Létünk*/különszám. 2013. 26–43, a hazai németség vonatkozásában pedig *Norbert Spannenberger:* Die Lage der deutschen Minderheit in Ungarn im Spiegel des Minderheitengesetzes. In: Deutsche in Ungarn. Ungarn und Deutsche. Interdisziplinäre Zugänge. (Hg.) Frank Almai – Ulrich Fröschle. Dresden. 2004 és *Koloman Brenner:* Das Autonomiemodell der deutschen Minderheit in Ungarn – eine Zwischenbilanz. In: Repräsentativität und kulturelle Autonomie. Aktuelle Probleme der autochthonen Völker und der nationalen Minderheiten. (Hg. Daniel Thürer – Romedi Arquint). Basel – Genf. 2014. 91–101.

[48] *Bellér Béla:* Vom Volksbildungsverein zum Volksbund. Geschichte der Deutschen in Ungarn 1933–1938. Speyer. 2000. 180.

retek betartása, illetve az elszakadt nemzetiségeknek vonzó alternatíva felmutatása) a bethleni konszolidáció alatt nem sikerült a megfelelő egyensúlyát kialakítani Elsősorban azért nem, mert a magyar nemzetiségpolitika hazai és külföldi megítélése, valamint a politikai szereplők véleménye jó ideig a korábbi felfogásokban gyökerezik, már csak a revíziós törekvések jelentett gondolati keretrendszer miatt is. A magyarországi németek pedig az 1933-ig terjedő időszakban a magyar patrióta magatartás ellenére nem kapták meg azt a támogatást jogos nyelvi és kulturális, oktatáspolitikai elvárásaikra, amelyet elvártak volna. A későbbi időszak radikalizálódása elsősorban erre, és nem a nemzetközi politika változásaira vezethető vissza.

KEREPESZKI RÓBERT

MAGYAR MEZŐGAZDASÁGI IDÉNYMUNKÁSOK A NÁCI NÉMETORSZÁGBAN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ELŐTT

ELŐZMÉNYEK ÉS KONTEXTUS

A történelem folyamán végbement népmozgásokat számos esemény kiválthatta, ami a 19. és a 20. században is jellemző jelenségnek számított. Elsősorban a világháborúk, az azokat lezáró, a vesztesek szempontjából igazságtalan békék és ezek nyomában járó politikai változások, a természeti csapások, járványok, valamint sokszor az egzisztenciális és gazdasági körülmények is arra kényszeríthették az egyes társadalmak bizonyos csoportjait, rétegeit, hogy a békésebb élet vagy a jobb megélhetési lehetőségek reményében más lakóhelyet keressenek. Ez gyakran tartós áttelepülést jelentett (emigráció, disszidálás), ám sok esetben csak ideiglenes vagy időszaki „megoldásként" alkalmazták.

Nem volt ez másképp a modernkori magyar történelemben sem. Már a sok szempontból prosperáló, „boldog békeidőknek" nevezett dualizmus korában is számottevő társadalmi tényező volt az egzisztenciális okokból történő elvándorlás. A jelenséggel kapcsolatban a századforduló időszakát ilyen szempontból vizsgáló korabeli statisztikai kiadvány a következőkre mutatott rá: „Régebben politikai és vallási okok szerepeltek a kivándorlások főindokai gyanánt; ma a vezérszerep a gazdasági okoké s a magyarországi kivándorlás mozgató erejéül szintén a gazdasági élet rugóit tekintik. Általában a súlyos anyagi helyzet, a nehéz megélhetési viszonyok és a keresethiány (különböző gazdasági okok által előidézve, úgy mint: rossz termések, elemi csapások, köztük a szőlőmíveléssel foglalkozó vármegyékben a filoxera pusztításai, a gazdasági gépek terjedése, szilárd

talapzatú gyáripar hiánya, a telkek túlságos eldarabolása, drága élelmi viszonyok, eladósodás, magas kamatlábak, uzsorások zsarolása, kapcsolatban gyakran a rossz közigazgatás hibáival stb.), sokszor azonban a puszta pénzszerzési, hirtelen meggazdagodási vágy – párosulva az élelmes ügynöki rendszer csábításával – vonulnak fel abban az oksorozatban, mely a kivándorlókat kezdetben útra ösztökélte." Ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy „Magyarország talaja kétségtelenül fogékony volt arra, hogy a kivándorlási szellem mély nyomokat hagyjon a lakosság lelkületében", mivel „Magyarország, mint elsőrangúan mezőgazdasági állam, szintén megérezte azt, hogy a gazdálkodási rendszerek fejlődésével a mezőgazdáknak és a mezőgazdasági munkásoknak keresetmódjai megfogytak és megnehezültek s míg egyrészt a nagy elterjedésnek örvendő s tényleg jobb és gyorsabb munkát végző gazdasági gépek az eddig foglalkoztatott kézi erőtől vonták el a kereseti forrásokat, a földmívelőnek egyéb keresetág nem kínálkozott". „Azt mondhatnánk" – tette hozzá a kiadvány szerzője –, „hogy hazánkban az őstermeléssel foglalkozó népesség körében már a [18]80-as évek körül bizonyos túlnépesedés állott be. A föld nehezebben tudta eltartani művelőjét s minthogy az ipar még nem volt olyan erős, hogy bőséges új kereseti ágakat teremtsen a földmíveléstől felszabadult munkaerő-feleslegnek, ez a felesleg néhány szerencsés példa által buzdítva kapva-kapott a lehetőségen, mely biztosabb megélhetést ígért számára. Ez a lehetőség a kivándorlás volt." Ilyen háttér ismeretében már nem meglepő, hogy „másfélmillió főnyi volt tehát az 1910. évi népszámlálás idején a külföldön szétszóródott magyarság, a háború [értsd az első világháború – K. R.] kitörése előtt pedig már ennél is mintegy negyedmillióval több; ha pedig az amerikai magyarok gyermekeit is idevesszük, kerekszámban 2 000 000 főre becsülhetjük azt a népességet, mely hazáján kívül idegen államok lakosságát gyarapítja."[1]

[1] A Magyar Szent Korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1899–1913. Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat 67. kötet. Bp., 1918. 8. és 136. – A témát (elsősorban a tengerentúli kivándorlás kapcsán) az első világháború előtt és azt követően is többen vizsgálták. A teljesség igénye nélkül lásd *Hegedűs Loránt:* A magyarok kivándorlása Amerikába. Az amerikai

A „Nagy Háborúban" elszenvedett vereség, az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása és a történelmi Magyarország felbomlása újabb jelentős magyar elvándorlási hullámot indított el. Az impériumváltás következtében az utódállamokhoz került területekről tömegével menekült a magyar lakosság elsősorban közalkalmazotti és hivatalnok réteghez tartozó része a csonka országba, akik érthető módon jelentős beilleszkedési nehézségekkel küzdöttek.[2]

A háború és Trianon gazdasági következménye volt az is, hogy az agrárszférából élők életkörülményei sem javultak. Noha már a dualizmus korában is a magyar társadalom és a közélet egyik legfontosabb problémája a földkérdés volt, ez azonban az első világháború után még inkább kiéleződött. Az összeomlást követően a frontról hazatérő, döntően paraszti származású katonák tömegei egy morális mélyponton lévő, gazdaságilag teljesen kimerült és ebből adódóan az egyén számára is egzisztenciálisan kilátástalan országot találtak. Ilyen körülmények között ismét sokakban felmerült a rendkívül nehéz szociális állapotok földosztással történő enyhítése, azonban sem az őszirózsás forradalommal hatalomra kerülő, Károlyi Mihály vezette rendszer, sem a tanácsköztársaság nem tudta orvosolni ezt a kérdést, sőt a „keresztény-nemzeti kurzus" elején, 1920-ban a Nagy-

magyar telepek – A Felvidék nyomora – A kivándorlás és bevándorlás szabályozása. Bp., 1899.; *Timon Zoltán:* Magyar kivándorlás és a nemzeti megújhodás politikája. Arad, 1904.; *Neményi Bertalan:* A magyar nép állapota és az amerikai kivándorlás. Bp., 1911.; *Verdes Miklós:* A magyarországi kivándorlás közgazdasági okai. Debrecen, 1926.; *Gaál Jenő:* A társadalom feladatai a kivándorlás ügyével szemben. Bp., 1926.; *Szondi László:* A kivándorlás közgazdasági és statisztikai szempontból Magyarországon. Munkács, 1941. – Az első világháború előtti tengerentúli kivándorlásról a legújabb szakirodalomból lásd *Gellén József:* A tengerentúlra irányuló európai kivándorlás általános vonásai a 19–20. század fordulóján. In: Menekültek, migránsok, új hazát keresők. Szerk. Papp Klára – Kerepeszki Róbert. Debrecen, 2016, 93–115.

[2] Az első világháború alatt és után Magyarországra menekülőkről lásd részletesebben *Csóti Csaba:* Menekültkérdés Magyarországon 1916–1924 között. In: Mérlegen a XX. századi magyar történelem – Értelmezések és értékelések. Jelenkortörténeti Műhely III. Szerk. Püski Levente, Valuch Tibor. Debrecen, 2002, 141–145.

atádi Szabó István nevével fémjelzett földreform sem kínált megfelelő megoldást. Az utóbbi révén ugyan egyrészt bérlet formájában, másrészt tulajdonba adással mintegy 425 ezer birtokos között közel 1 millió katasztrális hold területet osztottak fel (nem számítva még azt a további – 1929-es adatok szerint – 55 ezer holdat, amit a Vitézi Rendnek juttattak[3]), azonban a lényegében érintetlenül hagyott, aránytalan birtokstruktúra továbbra sem állt összhangban a társadalmi viszonyokkal.

Az 1930-as évekből származó adatok szerint a lakosság 53%-a élt a mezőgazdaságból, ennek az agrárnépességnek pedig a 42%-át tették ki a legszegényebbek (napszámosok, cselédek stb.), akiknek földbirtokuk sem volt, illetve azok, akik 5 katasztrális holdnál kisebb (tehát egy család megélhetését sem biztosító) törpebirtokkal rendelkeztek. Ez közel két millió embert jelentett. A művelhető területek több, mint egynegyede az 1000 hold feletti nagybirtokosok kezében volt, és általában is megállapítható, hogy a birtokok száma és a különböző méretű birtoktípusok nem álltak arányban egymással, és még mindig hatalmas volt a földigénylők száma a társadalomban.[4]

Noha az 1920-as évek folyamán Bethlen István kormányzása idején konszolidálódott Magyarország gazdasági helyzete, az egzisztenciális alapú elvándorlás továbbra is számottevő jelenség maradt. Ám ez nem csak a magyar társadalmat jellemezte. A szociáldemokraták sajtóterméke, a Népszava 1940 tavaszán figyelemreméltó adatokat közölt az európai munkásvándorlással kapcsolatban. A lap hosszabb cikkben vetette fel a kérdést, hogy „vajon hány európai országnak van általánosságban (békeviszonyok között) vándormunkásra szüksége". A válaszként közölt „idevágó statisztikai adatok szerint itt a sorrend a következő: Franciaország, Németország, Belgium, Dánia, Anglia, Lettország, Luxemburg, Hollandia, Románia, Svédország, Svájc és Szovjetunió. Ezek az országok, természetesen, nemcsak béke-, de háborús viszonyok között is igen sok külföldi munkást foglalkoztatnak. A legtöbb vándormunkás Franciaországot keresi fel. Az

[3] *Kerepeszki Róbert:* A Vitézi Rend 1920–1945. Máriabesnyő, 2013, 29–39.

[4] A magyar agrárszféra Trianon utáni helyzetéről lásd részletesebben *Kerék Mihály:* A magyar földkérdés. Bp., 1939, 138–162.

1930-as esztendőben 222 000 vándormunkás dolgozott Franciaországban. Ide főként Belgiumból, Lengyelországból, Olaszországból, Spanyolországból és Portugáliából érkeztek munkások. Belgiumban a konjunktúra szerint váltakozik az idegen munkások száma. A rekord (1930-ban) 45 000 fő volt. Németország elsősorban a mezőgazdasági idénymunkásokat keresi. Jelenleg 1 000 000 körüli csak a lengyel munkások száma. Érdekes, hogy a tekintélyes nagyságú angol ipari tartaléksereg mellett 1931-ben még mindig 13 000 idegen munkás dolgozott Angliában. Számuk a német emigránsok révén azóta megnőtt. Lettországban évenként 20 000 vándormunkás talál foglalkozást. Svédországban 3000, Görögországban 8000, Romániában 6000 bevándorolt munkást mutattak ki. Volt eset rá, hogy a kis Luxemburg 16 000 idegen munkást foglalkoztatott. A svájci rekord 78 000 fő. A legtöbb vándormunkás Olaszországból és Lengyelországból került külföldre. Az 1928-as esztendőben 79 000 olasz munkás keresett megélhetést más országban és ezek közül 31 000 nem is tért vissza hazájába. Még nőtt ez a szám 1930-ban, amikor 221 000 munkás hagyta el Olaszországot és csak 82 000 tért vissza. Tény az, hogy három év alatt 342 000 olasz munkás dolgozott Franciaországban. Csaknem hasonló arányokat tüntet fel a lengyelországi munkáskivándorlás is. A lengyel vándormunkások főként Franciaországot, Németországot és Belgiumot keresték fel." A részletesek adatok ismertetésétől eltekintve általános tendenciaként megfogalmazhatjuk, hogy az 1920-as évek második felében csökkent az egyes európai országokból történő tengerentúli kivándorlás,[5] amire a Népszava idézett cikke is felhívta a figyelmet, ugyanis „a Dél-afrikai Unió, Ausztrália, Új-Zéland szigorú törvényekkel zárta le a határt a külföldi, főleg színes munkások elől. Hasonló a helyzet az USA-ban is. Itt a fehér munkások (10 000 000 a munkanélküliek száma) erősen tiltakoznak még a latin-amerikai munkásbevándorlás ellen is."[6]

---

[5] Lásd A M. Kir. Kormány működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentések és statisztikai évkönyvek. Bp., 1932–1940. (a továbbiakban Kormányjelentés) „A tengerentúli vándorlás országok szerint" statisztikai adatsorait.

[6] Népszava, 1940. április 7.

A Trianon utáni mezőgazdaság helyzetét tovább nehezítette az, hogy az agrárágazat a területi feldarabolásból adódóan elveszítette a termelőképességét, ami a kezdeti nemzetközi elszigeteltséggel párosulva jelentős piacvesztést eredményezett. Az 1920-as évek második felére némi fellendülés és a lassú kilábalás jelei mutatkoztak, azonban ezt a folyamatot megakasztotta a gazdasági világválság. Ennek egyik legfontosabb „tünete" az volt, hogy szélesre nyílt az agrárolló. A magyar mezőgazdasági termények ára a nemzetközi piacokon túl magasnak bizonyult elsősorban a tengerentúli cikkekhez képest, ami főként abból adódott, hogy a magyar agrárszférában alacsonyabb és korszerűtlen volt a gépesítés, tehát a gazdák csak nagyobb anyagi ráfordítással tudták megtermelni a terményeiket. Így az egyébként is túltermelési válságként leírható recesszióban a magyar áruk versenyképtelenné váltak, amiből az következett, hogy a hazai piacokon egyre inkább zuhanni kezdtek az árak,[7] ami pedig a gazdák eladósodásához vezetett. Utóbbi 1934-ben érte el a legmagasabb mértéket, amikor az adósságok mértéke már meghaladta a két és fél milliárd pengőt, ami a földbirtokok közel háromnegyedét (főként az alföldi kisbirtokokat) sújtotta.[8]

Az 1930-as évek folyamán a Bethlen-kabinetet követő kormányok igyekeztek több módon is enyhíteni az agrárágazatot sújtó problémákon. Ide sorolhatjuk a gazdaadósságok rendezését célzó intézkedéseket,[9] az ún. „telepítési" törvényt,[10] a Németországgal kötött kereske-

[7] A gabonaárak éves alakulásához vö. *Szőnyi Gyula:* Gabonaárak a XVIII. század vége óta. Statisztikai Szemle, 1935. 3. sz. 201–209.; *Donáth György:* Magyarország kenyérmag- és lisztkivitele. Statisztikai Szemle, 1937. 1. sz. 24–29.

[8] *Tekál László:* Földbirtokviszonyok. Statisztikai Szemle, 1938. 4. sz. 419–429.

[9] 10000/1935. ME sz. rendelet a gazdatartozások rendezéséről (1935. október 11.). Magyarországi Rendeletek Tára (a továbbiakban MRT). Bp., 1935, 1040–1058.

[10] Darányi Kálmán földművelésügyi miniszter nevéhez fűződő legjelentősebb földbirtok-politikai intézkedés. A telepítési törvény célja az volt, hogy „olyan vidékeken, ahol a kisbirtokok szaporítása közszempontból kívánatos, egy-egy család eredményes gazdálkodásának alapjául alkalmas önálló gazdaságok létesítése, valamint meglévő kisebb gazdaságok kiegészítése útján az ország egyetemes érdekeinek leginkább megfelelő birtokmegoszlás kialakulá-

delmi pótegyezményeket, illetve az Olaszországgal és Ausztriával aláírt római jegyzőkönyveket, amelyek jelentős piachoz juttatták az agrártermékeket, a belföldi vasúti szállítási díjak csökkentését, a hitbizományi reformot,[11] illetve az Országos Földhitelintézet[12] felállítását.

Azonban az intézkedések gyakorlati megvalósítása meglehetősen lassan haladt, ami az agrárlakosság csalódottságát okozta. Ezt a több

sát és a falusi lakosság számára családi otthon céljára alkalmas ingatlan szerzését előmozdítsa". 1936. évi XXVII. törvénycikk a telepítésről és más földbirtokpolitikai intézkedésekről. Magyar Törvénytár – Corpus Juris Hungarici (a továbbiakban MTT), Bp., 1936, 260. – A jogszabály elsősorban azt célozta, hogy az 1920-as évek folyamán elégtelennek bizonyuló Nagyatádi-féle földreform hiányosságait, illetve a gazdasági válságból adódó problémákat orvosolja és biztosítsa a földbirtokmegoszlás egyensúlyát azáltal, hogy az 5 katasztrális holdnál kisebb és az 1000 katasztrális holdnál nagyobb birtokok számának csökkentésével a törpebirtokokat életképes, egy család megélhetését biztosító birtokokká bővíti. Ez hozzávetőlegesen 420 ezer katasztrális hold területen 35 ezer kisbirtok létrehozását jelentette volna, amit 25 év alatt kellett volna végrehajtani.

[11] A hitbizomány egy-egy (főként arisztokrata) család elidegeníthetetlen és ezáltal érinthetetlen vagyona volt, és a magyar birtokstruktúra aránytalanságának egyik legfőbb okát éppen az ilyen típusú birtokok jelentették. A reform egyfelől háromezer katasztrális hold nagyságban maximalizálta az egy kézen lévő hitbizomány méretét, az ezen felüli részek hitelképesek lettek, sőt adott esetben akár állami kézbe (is) átmehettek. Hátrányos rendelkezés volt, hogy ezt meglehetősen hosszú idő, 25–30 év alatt kívánták megvalósítani. Másfelől a törvény a kisbirtokosok védelme és a birtokok további elaprózódásának elkerülése érdekében rendelkezett az ún. hitbizományi kisbirtok létrehozásának és kötött öröklési rendjének lehetőségéről is. Ez a földdel rendelkező parasztokat segítette volna, de közülük is csak „olyan feddhetetlen jellemű, közbecsülésben álló, önjogú magyar állampolgár" számára engedélyezte, aki legalább 30 katasztrális hold földet birtokolt, „mezei gazdálkodással élethivatásszerűen foglalkozik, vagyonáról szabadon rendelkezik, s akitől azt lehet várni, hogy az okszerű gazdálkodásban a község lakosságának például fog szolgálni". (1936. évi XI. törvénycikk a családi hitbizományról és a hitbizományi kisbirtokról. MTT, 1936, 137–190.) Ez a lehetőség azonban idegen volt a magyar parasztság mentalitásától, és a korszak hátralévő részében is megmaradtak a hagyományos birtokoknál, alig kérték a paraszti hitbizomány jogi védelmét.

[12] 1936. évi XIV. törvénycikk az Országos Földhitelintézetről. MTT, 1936, 200–207.

forrásban is visszatükröződő vidéki közhangulatot[13] fokozta az, hogy a gazdasági válság ideje alatt csökkent a napszámosok munkabére és munkalehetősége, ebből adódóan éppen ebben a legszegényebb földnélküli rétegekben a radikális földreform-ígéretekkel a nemzetiszocialista típusú új szélsőjobboldali mozgalmak kezdtek – a kortárs népi szociográfus találó meglátása szerint „politikai szektaként" – egyre aggasztóbb mértékben teret nyerni.[14]

A mezőgazdasági „munkásfeleslegre" a korabeli statisztikusok és gazdasági szakemberek is felhívták a figyelmet.[15] Például az 1930-as elején a később a nyilas mozgalom felé orientálódó, ám a mezőgazdaság helyzetét jól ismerő Matolcsy Mátyás több munkájában is foglalkozott a magyar agrár-munkanélküliség kérdésével. 1933-ban úgy látta, hogy „az egyes mezőgazdasági munkás foglalkoztatottságának mértéke nem változott lényegesebben, keresetének pénzértéke azonban a mezőgazdasági termékek katasztrofális árzuhanása következtében jelentősen csökkent", ami további elszegényedéshez vezetett, és ennek egyenes következménye lett a munkanélküliség emelkedése. Megfigyelései szerint a foglalkoztatottság és a munkanélküliség mértéke régiónként eltérő volt az országban, aminek okait a természeti adottságokban, a birtokmegoszlásban, a népsűrűségben, a településrendszer sajátosságaiban, illetve a helyi lakosság műveltségi ál-

[13] Például Hajdú vármegye és Debrecen vitézi székkapitányának ún. nemzetvédelmi helyzetjelentései is ezt a légkört mutatják. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL HBML), Főispáni elnöki iratok (IV.B.901/a), 12. dob., 298/1935. eln. Nemzetvédelmi helyzetjelentés, 1935. augusztus.

[14] *Kovács Imre:* A néma forradalom. Bp., 1947, 136–144. – Az új típusú magyar szélsőjobboldali mozgalmakhoz és pártokhoz lásd részletesen *Paksa Rudolf:* Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártja, politikusai, sajtója. Bp., 2013.

[15] A korszakban több ezt vizsgáló statisztikai adatfelvétel is készült. Vö. *Dobrovits Sándor:* Szociális igazgatás és statisztika. In: A mai magyar szociálpolitika. Az 1939. évi Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam előadásai. A korszerű közszolgálat útja 10. Szerk. Martonffy Károly. Bp., 1939, 237–245.

lapotában látta.[16] Hasonló eredményekre jutott a kortárs statisztikus, Szeibert János is, aki egy 1939-ben megjelent tanulmányában arra mutatott rá, hogy „a szoros értelemben vett mezőgazdasági munkásságon (gazdasági cselédek, napszámosok, sommások stb.) felül jelentékeny olyan törpe és kisbirtokos réteg él Magyarországon, amely a termelésben (fizikai) munkájával részt vesz, de amelynek munkaerő-kapacitása nincs teljesen kihasználva". Az 1930-as népszámlálási adatokra hivatkozva kiemelte, hogy akkor „215 000 gazdasági cseléd, 553 000 mezőgazdasági munkás és 320 000 ötholdon aluli törpebirtokos élt Magyarországon", és „országos átlagban a kisbirtokos réteg munkakapacitásának 4%-a, a törpebirtokosok munkakapacitásának 34,2%-a maradt kihasználatlanul". Ebből arra a következtetésre jutott, hogy „munkakapacitás részleges kihasználása pedig, ha nem is jelent teljes munkanélküliséget, illetőleg ellátatlanságot, a munkaerő értékesítésére utalt réteg életszintjének süllyedését, a vásárló képesség csökkenését idézi elő, a nemzetgazdaság szempontjából pedig kihasználatlan munkaforrást jelent". Ugyanakkor Szeibert arra is felhívta a figyelmet, hogy a mezőgazdasági munkanélküliség részben szezonális jellegű (azaz függött attól, hogy az év melyik szakában vizsgálták), illetve – Matolcsyval egyetértve és rá hivatkozva – arra is, hogy ez a jelenség „elsősorban strukturális munkanélküliség, azaz mezőgazdasági termelési rendszerünk jelenlegi szerkezeti felépítettségéből származik", ugyanis „termelési rendszerünkben alig történik változás, a termelési ágak munkaszükséglete évtizedek óta alig emelkedik".[17]

A „munkásfelesleg" két egyenes következménnyel járt. Az egyik a belső migráció, az ország más régióiban történő idénymunka-vál-

[16] *Matolcsy Mátyás:* Magyarország agrármunkanélkülisége. Magyar Szemle, 1933. XVII. köt. 1–4. sz. 22–31. – Lásd még *Uő.:* A mezőgazdasági munkanélküliség Magyarországon. Bp., 1933. – Matolcsyról lásd részletesebben *Paksa Rudolf:* Magyar nemzetiszocialisták, i. m. 255–258.; *Romány Pál:* A tévelygő „apostol". Matolcsy Mátyás – és az elfelejtett agrárpolitika. In: Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században. Szerk. Sipos Levente. Bp., 2010, 177–199.

[17] *Szeibert János:* Mezőgazdasági munkanélküliség. Statisztikai Szemle, 1939. 4. sz. 367–369.

lalás volt, amellyel kapcsolatban nemcsak a statisztikusok, hanem a korabeli sajtótermékek is figyelemreméltó adatokat tettek közzé.[18] Például a liberális Pesti Napló 1938 februárjában arról írt, hogy „az ország területén belül jelentékeny mezőgazdasági munkásvándorlás folyik, amely nem csupán a szomszédos, de távolabb fekvő vármegyékre is kiterjed". A megállapítás alátámasztására a lap azt közölte, hogy „az 1936. évben kereken 34 000 és az 1937. évben 40 000 mezőgazdasági munkás dolgozott idegen törvényhatóság területén". A részadatokból a cikk írója kiemelte, hogy „a vándorlási létszámból a legnagyobb részt Heves megye adja: az 1937. évben 10 468, az 1936. évben 7483 Heves megyei mezőgazdasági munkás vándorolt idegen törvényhatóságokba. Utána Borsod, Gömör és Kishont k. e. e. vármegye következik 8364-es (1936: 7300) létszámmal, majd a következő munkáskiszállító gócpont Zala megye 7752 (5378) főnyi mezőgazdasági munkáskiszállítással. E három megye a megyék közti vándorlás összes létszámából kereken 26 500 (21 000) mezőgazdasági munkással szerepel. E számok egyúttal azt is mutatják, hogy ezek azok a vármegyék, ahol a legnagyobb az otthon nem foglalkoztatható mezőgazdasági munkásállomány." Ám a cikk nemcsak a „kibocsátó", hanem a „mezőgazdasági munkáskéz-befogadó vármegyék" rangsoráról is szólt. Eszerint „Fejér megye az 1937. évben 6446, az 1936. évben pedig 5575 idegen törvényhatósági mezőgazdasági munkást szerződtetett. Utána következik Somogy megye, amelynek területén az 1937. évben 5942, az 1938. évben 4210 idegen törvényhatósági mezőgazdasági munkás dolgozott. Veszprém megye 3761 (3577), Baranya megye 2946 (2712) mezőgazdasági munkást alkalmazott."[19]

A közölt adatok azt mutatják, hogy a munkalehetőségeket tekintve jelentős különbség volt Nyugat- és Kelet-Magyarország között, aminek egyenes következménye lett a keletről nyugatra történő

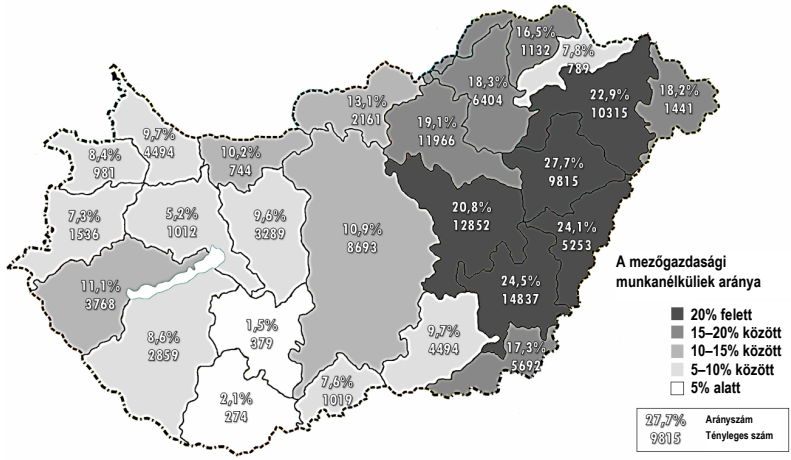
[18] A Magyarországon dolgozó mezőgazdasági idénymunkások életmódjáról lásd részletesen *Lencsés Ferenc:* Mezőgazdasági idénymunkások a negyvenes években. In: *M*agyarország társadalomtörténete II. 1920–1944. Szöveggyűjtemény. Szerk. Gyáni Gábor. Bp., 1995, 131–141.

[19] Pesti Napló, 1938. február 19.

munkásvándorlás. A sajtóban megjelenteket teljes mértékben alátámasztja Szeibert János idézett statisztikája is, amiből látványosan kiderül, hogy a keleti országrészen belül is elsősorban a tiszántúli alföldi vármegyékben öltött aggasztó méreteket a mezőgazdasági munkanélküliség: Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs, Bihar, Békés és Hajdú vármegyékben minden negyedik-ötödik mezőgazdaságból élő munkás munkanélküli volt (lásd a Szeibert adatai alapján készült 1. térképet).[20]

Ugyanakkor a magyar munkanélküliség adatait érdemes szélesebb kontextusban is megvizsgálni, ugyanis ez elvezet a „munkásfelesleg" másik következményének megértéséhez. A válságból való kilábalás során, az 1930-as évek közepétől kezdve kedvező tendenciát mutatott a munkanélküliség arányának alakulása. Általában nézve az 1930-as adatokhoz képest közel 10%-kal csökkent az aktív munkakeresők, egyharmadával pedig a szociáldemokrata és a keresztényszocialista szakszervezetek által együttesen kimutatott munkanélküliek száma. Ez a mezőgazdasági munkanélküliség esetében is megfigyelhető volt, mivel ez az 1934-es adatokhoz viszonyítva drasztikusan – több, mint felével – esett vissza (lásd 1. táblázat).[21] Az utóbbi statisztika azonban némiképp csalóka, ugyanis a mezőgazdasági munkanélküliek egy része számára nem a magyar agrárszféra és a belső migráció biztosított megélhetési lehetőséget az 1930-as évek második felében, hanem a náci Németország, amely ebben az időszakban egyre nagyobb létszámban foglalkoztatta a magyar munkavállalókat.

[20] *Szeibert János:* Mezőgazdasági munkanélküliség, i. m. 373–381.
[21] *Hollós István:* Munkapiac. Statisztikai Szemle, 1938. 4. sz. 407–410.

Vármegye	Munkanélküliek	
Baranya	274	(2,1%)
Tolna	379	(1,5%)
Komárom-Esztergom	744	(10,2%)
Zemplén	789	(7,8%)
Sopron	981	(8,4%)
Veszprém	1012	(5,2%)
Bács-Bodrog	1019	(7,6%)
Abaúj-Torna	1132	(16,6%)
Szatmár	1441	(18,2%)
Győr	1463	(9,4%)
Vas	1536	(7,3%)
Nógrád	2161	(13,1%)
Somogy	2859	(8,6%)
Fejér	3289	(9,6%)
Zala	3768	(11,1%)
Csongrád	4494	(9,7%)
Bihar	5253	(24,1%)
Csanád	5692	(17,3%)
Borsod	6404	(18,3%)
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	8693	(10,9%)
Hajdú	9815	(27,7%)
Szabolcs	10315	(22,9%)
Heves	11966	(19,1%)
Jász-Nagykun-Szolnok	12852	(20,8%)
Békés	14857	(24,5%)
Összesen	**113188**	**(15,1%)**

térkép. Mezőgazdasági munkanélküliség Magyarországon 1937-ben (a szerző szerkesztése)

1. táblázat. A munkanélküliség alakulása 1930 és 1937 között (Az Országos Gazdasági Munkaközvetítő Iroda adatai alapján)*

Év	Munkakeresők		Szakszervezetek által kimutatott munkanélküliek		Mezőgazdasági munkanélküliek*	
1930	32 912	100,0%	25 583	100,0%		
1931	44 810	136,1%	33 146	129,6%		
1932	55 609	169,0%	32 073	125,4%		
1933	37 109	112,8%	27 044	105,7%		
1934	34 015	103,4%	22 031	86,1%	83 807	100,0%
1935	33 788	102,7%	19 386	75,8%	73 208	87,4%
1936	32 708	99,4%	15 967	62,4%	48 828	58,3%
1937	29 699	90,2%	17 374	67,9%	34 566	41,2%

NÉMETORSZÁGI MUNKAVÁLLALÁS: HÁTTÉR, LÉTSZÁMOK, KERESETI VISZONYOK, KÖRÜLMÉNYEK

Az idénymunkások szervezett németországi munkavállalása az 1920-as évek folyamán magánkezdeményezésre indult meg, majd Hitler és a nemzetiszocializmus hatalomra kerülését követően kezdett még jelentősebb méreteket ölteni. Ennek hátterében az állt, hogy 1933-tól kezdve gazdasági struktúraváltás (is) történt a náci Németországban, aminek révén jelentősen megnőtt az iparban (elsősorban a hadiiparban) és az infrastrukturális fejlesztésekben (pl. útépítéseknél) foglalkoztatottak aránya, míg a mezőgazdaságban dolgozóké csökkent. A munkaerő-fluktuáció egyenes következménye volt, hogy a német agrárszektorban munkaerőhiány lépett fel, amit a náci vezetés a külföldről, elsősorban Kelet-Európából „importált” idénymunkások fog-

lalkoztatásával akart kompenzálni. Az elképzelést az az egyébként logikus gondolatmenet motiválta, hogy a kelet-európai mezőgazdasági munkások munkalehetőségei és kereseti viszonyai hazájukban előnytelenek voltak, ezért ha ennél magasabb, ám a német munkások fizetését el nem érő juttatásokat biztosítanak számukra, akkor – úgymond – „mindenki jól jár": Németország pótolni tudja a kiesett munkaerőt, a kelet-európai országok (köztük Magyarország) le tudják vezeti a munkásfeleslegüket, amivel gátat szabhatnak a belső elégedetlenségnek, a munkavállalók is jól járnak, ráadásul a nemzetiszocializmusról is pozitív kép alakulhat ki bennük. Éppen ezért 1937 tavaszán kormányközi megállapodás született a Darányi-kabinet és a német vezetés között a magyar mezőgazdasági idénymunkások németországi foglalkoztatásáról.[22] Darányi Kálmán miniszterelnök májusi nyilatkozata szerint ennek keretében az adott évre mintegy 1500–2000 mezőgazdasági idénymunkás németországi munkavállalásához járult hozzá a magyar kormány, és hozzátette, hogy a kabinet „maga is gondoskodni fog" a kint dolgozók „állandó figyelemmel kíséréséről, hogy élelmezésük és egyéb viszonyaik megfelelnek-e a szükséges követelményeknek".[23]

A minden évben kiadott hivatalos kormányjelentés szerint az 1937-es esztendőben az Országos Gazdasági Munkaközvetítő Iroda révén végül összesen 2749 mezőgazdasági idénymunkás dolgozott Németországban. Ezt akkor jelentős eredményként interpretálta a kabinet, ami „lényeges szociális és gazdasági előnyökkel járt, mert a munkások keresetének hazaküldésével az érdekelt munkások családtagjainak megélhetését biztosította".[24]

---

[22] *Csöppüs István:* A magyar mező- és erdőgazdasági idénymunkások németországi munkavállalása (1937–1944). In: A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei, XXVII. köt. 1–3. sz. Szerk. Mátrai László. Bp., 1978, 191–198.

[23] Budapesti Hírlap, 1937. május 26.

[24] Kormányjelentés, 1937 (1939), 67.; *Stöckert Dávid:* A Harmadik Birodalom németségpolitikája Magyarországon. Magyarnémetek Németország árnyékában (1938–1945). Doktori (PhD) disszertáció, kézirat. Bp., 2014, 57–59.

A következő évben, 1938 márciusában – nem sokkal a győri program meghirdetése után – a minisztertanács „a hazai munkapiac tehermentesítése és az idehaza elhelyezkedni nem tudó mezőgazdasági idénymunkások keresethez juttatása érdekében" újfent hozzájárult a németországi munkavállaláshoz. Az ezt elhatározó kormányülés jegyzőkönyvéből az is kiderül, hogy a németek munkásonként 4 márka adminisztrációs költség-hozzájárulás fizettek a magyar kormánynak, a további költségeket (az orvosi vizsgálat díját, a fénykép árát, az útlevél-kiállítás díját és a szükséges vízumot) pedig a Földművelésügyi Minisztérium biztosította a kiutazók számára (ezeket a későbbiekben a munkásoknak meg kellett téríteniük a fizetésükből). A német fél a német területen belüli utazáshoz is segítséget nyújtott, sőt biztosította a visszautat is a központi elosztóállomásig, ahonnan hazafelé a kíséretről már a magyar kabinetnek kellett gondoskodnia. Ennek megfelelően a minisztertanács 1938 márciusában hozzájárult „az előreláthatólag 15–16 különvonaton kiszállítandó és onnan az idénymunka befejeztével különvonatokon hazatérő idénymunkások kísérőjéül kijelölendő egy-egy tisztviselőnek [a] külföldi kiküldetéséhez". Emellett a kormány magyar felügyelő tisztet, szociális nővéreket, tolmácsokat és papokat is kirendelt a munkavállalók mellé.[25]

Az előzetes tervek szerint 1938-ban már mintegy 6000 idénymunkást szállított volna ki a magyar állam Németországba főképpen a cukorrépa-munkálatoknál való foglalkoztatás céljából. A korabeli sajtó tájékoztatása szerint „az egyes vármegyék területéről való kiszállítás a mezőgazdasági munkanélküliség arányában történik: így elsősorban a nagy mezőgazdasági munkanélküliséget feltüntető vármegyékből". A szerződtetések „előzetes munkálatait", az illetékes közigazgatási tényezők részéről végzett összeírásokat, felméréseket, a kiszállítandó munkások jegyzékbefoglalását már 1938 januárjában elkészítették.[26] A sajtóból az is kiderül, hogy a németek milyen feltételeket támasztottak a magyar munkavállalókkal szemben. A Békésmegyei Közlöny előzetes tájékoztatása szerint ebből a vármegyé-

[25] Magyar Nemzeti Levéltár Országos levéltára (a továbbiakban MNL OL), K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1938. március 18-i ülés, 12. napirend.
[26] Budapesti Hírlap, 1938. február 5.; Pesti Napló, 1938. február 5.

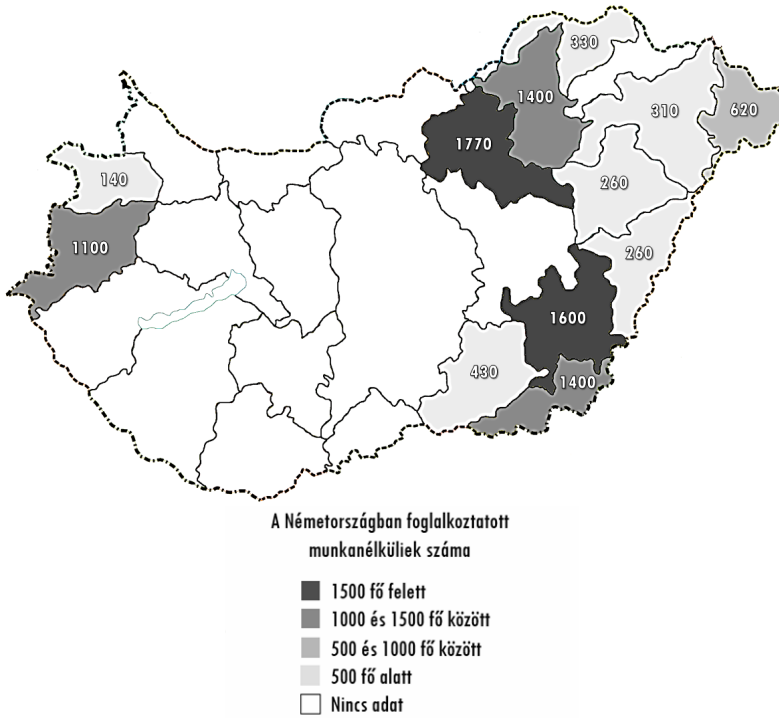
ből mintegy 1200–1300 idénymunkás számíthatott németországi munkalehetőségre, akik teljesen egészségesek és igazoltan hozzáértőek, ám „azok, akik Németországban tavalyi munkahelyükön akár munkateljesítmény, akár pedig munkafegyelmi szempontból nem állták meg a helyüket, semmi[lyen] körülmények között nem számíthatnak szerződtetésre".[27]

Bizonyos források szerint az 1938-as esztendőben az előzetes tervekben szereplő létszám közel kétszerese, mintegy 11 ezer fő került kiközvetítésre a náci Németországba mezőgazdasági idénymunkára (és további ezer fő Franciaországba).[28] Szeibert János már idézett 1939-ben megjelent statisztikai közlése ugyan nem ezt számot támasztja alá, hanem valamennyivel kevesebbet tartalmazott (9620 fő), ám vármegyei bontásban is közölt adatokat. Eszerint a kiközvetítettek döntő többsége kelet-magyarországi volt, és főképpen azokból a vármegyéből származtak, ahol valóban magas volt a mezőgazdasági munkanélküliek száma, illetve aránya (lásd a 2. térképet).

---

[27] Békésmegyei Közlöny, 1938. január 26.

[28] MNL OL, K 27, Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek, 1939. január 20. 23. sz. napirend. – Ezt a számot említette a kisgazdapárti ellenzéki politikus, Horváth Ferenc is egy 1938 májusában elmondott képviselőházi interpellációjában, amelyben sürgette a magyar kormányt, hogy intézményesen ellenőrizze a magyar munkások szerződtetését. (Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplói. Bp., 1935–1939. XIX. köt. 29–30. A Képviselőház 315. ülése, 1938. május 18.) Az ellenőrzésre szükség is volt, ugyanis politikai visszaélésekre adott alkalmat a „munkástoborzás". A szociáldemokrata Népszava 1938. február eleji tudósítása szerint ugyanis Mezőkövesden „a nyilasok a németországi munkáskivándorlást állították agitációjuk középpontjába és azt hirdették, hogy csak azok mehetnek Németországba mezőgazdasági munkára, akik beiratkoznak a nyilas pártba. Jelentkeztek is vagy nyolcszázan. Ezek a szerencsétlenek napról napra várták a szerződést, hogy aláírhassák és nem is vállaltak sommás munkát, mert bíztak abban, hogy kikerülnek Németországba, amelyről annyi legenda szálldos errefelé is." A lap szerint végül a Borsod vármegyei főispán beavatkozására szűnt meg a nyilas „agitáció". Népszava, 1938. február 5.

Vármegye	Munkavállalók
Sopron	140
Bihar	260
Hajdú	260
Szabolcs-Ung	310
Abaúj-Torna	330
Csongrád	430
Szatmár-Ugocsa-Bereg	620
Vas	1100
Csanád-Arad-Torontál	1400
Borsod-Gömör-Kishont	1400
Békés	1600
Heves	1770
Összesen	**9620**

2. térkép. A Németországban munkát vállalók megoszlása vármegyénként 1938-ban (a szerző szerkesztése)

Noha a munkanélküliség csökkenő tendenciát mutatott, a Darányit váltó Imrédy-kabinet azt a megállapítást fogalmazta meg, hogy „még a legnagyobb dologidőben, július–augusztus hónapokban s még az utóbbi elmúlt két évben is 20–40 ezer volt a mezőgazdasági munkanélküliek száma, dacára a katonai behívásoknak és a németországi munkáskivitelnek". A kormány adatai szerint az 1938-ban kiközvetítettek „a mezőgazdasági munkapiac legerősebb megterhelése idejében is csak az egynegyed részét tett[ék] ki a munkához nem jutott mezőgazdasági foglalkozású keresőknek".[29]

Éppen ezért érthető, hogy az 1939-es évben még nagyobb volt az érdeklődés és a kényszerű igény a mezőgazdasági munkásság körében a németországi munkavállalásra. Noha pontos és teljes körű információk – egyelőre – nem állnak rendelkezésre ebből az esztendőből, néhány szórványadat alátámasztja ezt. 1938-ban Szabolcs vármegyéből 310 fő kapott engedélyt és vállalt idénymunkát a náci állam területén, míg egy évvel később – a Nyírvidék című helyi lap 1939. júniusi tudósítása szerint – már közel ötszázan (496).[30] Ugyanekkor a szomszédos és a mezőgazdasági munkanélküliség súlyos terhével hasonlóan küzdő Hajdú vármegyében pontosan háromszorosára emelkedett Németországba kiközvetítettek száma az előző esztendőhöz képest. A vármegye vitézi székkapitányának 1939. tavaszi nemzetvédelmi helyzetjelentései szerint összesen „780 mezőgazdasági munkás – vegyesen férfiak és nők –" vállalta a külföldi idénymunkát, közülük 104-en Püspökladányból, 120-an Hajdúdorogról, 19-en pedig Mikepércsről, noha innen „több is ki akart menni, de csak ennyi volt engedélyezve" (a többi településről nem közölt adatokat).[31]

Érdemes megvizsgálni azt a kérdést is, hogy milyen körülmények között dolgoztak a Németországba kiközvetített idénymunkások, mennyit kerestek és hogy valóban megérte-e neki anyagi szempontból a külföldi munkavállalás. A korszak ismert folyóirat- és lapszer-

[29] MNL OL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. január 20-i ülés, 23. napirend.
[30] Nyírvidék, 1939. június 11.
[31] MNL HBML, IV.B.901/a, 16. dob., 105/1939. eln. Nemzetvédelmi jelentés, 1939. április, ill. Uo. 147/1939. eln. Nemzetvédelmi jelentés, 1939. május.

kesztője, a konzervatív-kereszténységszocialista Mihelics Vid 1939-ben részletes tanulmányt szentelt a kérdésnek, és meglehetősen pontos adatokat közölt. Megállapítása szerint „a Németországba kivitt mezőgazdasági munkások aránytalanul jobban keresnek, mint az itthon maradtak. Hozzá nemcsak több készpénzt látnak, hanem a mieinknél tagadhatatlanul emberségesebb viszonyok között dolgoznak. Olyan igazság ez, amellyel szemben nem szabad továbbra is strucc-politikát játszanunk. A magyar vándormunkások németországi munkaszerződése mindenekelőtt kimondja, hogy a napi munkaidő 10 óra; szükség esetén hosszabban is kell dolgozni, de akkor az órabért felárral kapják. A munkába-menet beleszámít a munkaidőbe. Heti pihenőnapjától senkit és semmi címen nem lehet megfosztani. […] A munkás természetbeni járandósága a munkabéren kívül: heti 7 és 1/2 kg burgonya, 7 liter sovány tej, vagy 3 és l/2 liter teljes tej, 4 és 1/2 kg kenyér, 1 kg kása vagy hüvelyes, 1/2 kg rozsliszt, 1/2 kg búzaliszt, 1/2 kg zsír és 1/4 kg só." A magyar állapotokkal való összehasonlításában kiemelte a munkaadó és a munkavállaló közötti jogviszonybeli különbségeket is: Németországban „a munkaadó csak a munkás hozzájárulásával válthatja meg pénzben a természetbeni járandóságokat, akkor is csak egy-egy hétre szóló érvénnyel. A munkaadó köteles egészségügyileg kifogástalan, asztalokkal, ülési és mosdási alkalmatosságokkal, valamint elzárható szekrényekkel ellátott és nemek szerint elkülönített lakást adni. Minden munkás részére egy ágyat szalmazsákkal, párnával és gyapjútakaróval tartozik rendelkezésre bocsátani. Betegség esetén a munkás szabályszerű táppénzben részesül. Felbontható a szerződés, ha akár a munkaadó, akár a munkavállaló tettlegességet vagy durva becsületsértést követ el, avagy erkölcstelen ajánlatot tesz."[32]

A kereseti viszonyok vonatkozásában néhány számadattal alátámasztható Mihelics megállapítása. A témával korábban foglalkozó szakirodalom szerint „a szerződtetések első évében, 1937-ben pl. rutin hiánya következtében az idénymunkás naponta 4–5 márkát ka-

[32] *Mihelics Vid:* Békétlenség és munkáshiány a magyar mezőgazdaságban. Katholikus Szemle, 1939. 9. sz. 545–549. Vö. *Csöppüs István:* A magyar mező- és erdőgazdasági idénymunkások, i. m. 196–197.

pott, munkában járatos német társa viszont 6–7 márkát keresett. […] 1937–1939 között a német mezőgazdaságban dolgozók, héthónapos munkaperiódust feltételezve óra és szakmánybérezés mellett általában 700–750 márkát tudtak megtakarítani. […] A két kormány közötti megegyezés alapján az idénymunkások jövedelmüknek csak egy meghatározott részét utalhatták haza. Forrásaink a szerződtetések első időszakában csupán a héthónapos munkaidény alatt átutalható valuta összegét említik. Ez 1937-ben és 1938-ban 350 márka, 1939-ben 400 márka volt."[33]

Noha az idézett tanulmány szerzője meglehetősen pontos adatokat közölt, ám adós maradt a korabeli magyar fizetőeszközre történő átszámolással, ami még szemléletesebbé teszi a Németországban dolgozó idénymunkások jövedelmi viszonyaira vonatkozó képet. Az 1930-as évek végi hivatalos Kormányjelentések szerint 1 német birodalmi márka 1,362 pengőt ért,[34] és ha ennek alapján felszorozzuk az előbbiekben felsorakoztatott adatokat, akkor azt kapjuk, hogy 1937-ben a napi munkabér (4–5 márka) 5,50–7 pengő, a héthónapos (!) munkaperiódusban szerzett megtakarítás (700–750 márka) 953–1021,50 pengő, az átutalható valuta (350–400 márka) értéke pedig 477–545 pengő körül lehetett.[35] További támpontot nyújt a korábban már idézett 1937. évi Kormányjelentés, ami szerint „az év folyamán Németországban foglalkoztatott mezőgazdasági idénymunkások, hat hónapi ott tartózkodásuk alatt, 1 200 000 P[engő] megtakarított összeget utaltak át".[36] Ebből az következik, hogy az akkor Németországban dolgozó 2749 mezőgazdasági idénymunkás egy főre eső hazaküldött átlagjövedelme 436,50 pengő volt.[37] Ezt érdemes össze-

[33] *Csöppüs István:* A magyar mező- és erdőgazdasági idénymunkások, i. m. 216–217.

[34] Kormányjelentés, 1937, 427.; Uo. 1938, 485.; Uo. 1939, 253.

[35] Az eredményeket kerekítve közöljük.

[36] Kormányjelentés, 1939, 67.

[37] A témával foglalkozó már többször idézett tanulmány szerzője más forrásra (*Ghyczy Béla:* A magyar mezőgazdasági munkások a Német Birodalomban. Bp. 1942.) hivatkozva más eredményre jutott, miszerint 1937-ben az átlagosan egy főre jutó átutalt jövedelem 389 pengő volt. *Csöppüs István:* A magyar mező- és erdőgazdasági idénymunkások, i. m. 219.

vetnünk a mezőgazdasági munkások hazai kereseti viszonyaival (lásd 2. táblázat). Ebből kiderül egy háromtagú család (ahol minden családtag kereső volt) teljes egyhavi átlagkeresetének (121,68 pengő) legalább háromszorosát-négyszeresét jelentették ezek a hazautalt összegek, ami jelentős segítség lehetett az agrárszférában dolgozó szegényebb sorsú családoknak.[38]

2. táblázat. Átlagos napszámbér Magyarországon 1938-ban[39]

Évszak	Napi bér (pengő)			Havi bér (26 nap, pengő)		
	Férfi	Nő	Gyermek	Férfi	Nő	Gyermek
Tél	1,40	1,10	0,80	36,40	28,60	20,80
Tavasz	1,90	1,50	1,00	49,40	39,00	26,00
Nyár	2,80	1,90	1,30	72,80	49,40	33,80
Ősz	2,20	1,40	1,00	57,20	36,40	26,00
Évi átlag	**2,08**	**1,58**	**1,02**	**54,08**	**41,08**	**26,52**

Ugyanakkor az idézett forrásokban ideálisnak lefestett munkakörülmények és kereseti lehetőségek nem mindig és mindenhol voltak ilyenek. Például 1938 szeptemberében a szociáldemokrata sajtóor-

[38] A nemzetközi összevetéshez lásd még *Heller András:* Föld és munkabér. Egy középeurópai tanulmányút tapasztalatai. Bp., 1939.

[39] *Csöppüs István:* A magyar mező- és erdőgazdasági idénymunkások, i. m. 223. – A korabeli kereseti viszonyokhoz érdekes adalékot nyújt még és jól szemlélteti a jövedelmi különbségeket a Darányi-kormány 1937 novemberében kiadott rendelete, amely az 1938. január 1-étől érvényes közalkalmazotti bérszabályozást tartalmazta. Eszerint – egyéb juttatások és pótdíjak nélkül – például a miniszterelnök egyhavi keresete 1980, egy miniszteré 1320, egy államtitkáré 930, egy főispáné 680, egy első tanévét kezdő egyetemi nyilvános rendes tanáré 427,50, egy pályakezdő ügyészé 325, egy munkába álló miniszteri fogalmazóé és egy „elsőéves" középiskolai tanáré 172, egy szintén pályakezdő elemi iskolai tanítóé és óvónőé 126,50, a Honvédségnél legalacsonyabb rangban lévő zászlósé 133,50, egy járőröző legénységi állományú rendőré és csendőré 65 pengő volt. A m. kir. Minisztérium 1937. évi 7.000. M.E. számú rendelete a közszolgálatban álló tisztviselők és egyéb alkalmazottak illetményeiről, továbbá a nyugdíjasok, özvegyek és árvák ellátási díjairól. MRT, 1937, 1106–1147.

gánum, a Népszava „Nem Eldorádó" [sic!] címmel hosszabb cikket közölt a témáról, amiben egy Németországban dolgozó idénymunkás – a lap szerint – a következőképpen mutatta be a helyzetét: „Amióta itt vagyunk, tekintetes uram, úgy higgye el, ahogy itt állok, még nem kaptunk húst. Szerződésünkben ez nem volt kikötve, hát nem is tehetünk ellene semmit. Fizetésünk egy részét terményben adják oda, ebből főz az asszony. És az asszony is megmondhatja, hogy olyan tavalyi krumplit kaptunk, aminek a fele rothadt volt. Aztán tessék megnézni a lakást! Piszkos tömegszállás, hiába panaszkodtunk, még csak kifesteni sem akarták. Nem mondom, örülünk, hogy itt lehetünk, mert odahaza nincsen munka. De ha volna, jobb sorban élnénk, mint itt. Az a baj, hogy oda-haza sokan vagyunk dolgos emberek."[40] Biztosra vehető, hogy nem minden kint dolgozó számára voltak tökéletesek a munkakörülmények, ám – a Népszava érzékelhetően ellenpropaganda-ízű cikke ellenére – a korábbiakban bemutatott számadatok arra utalnak, hogy összességében anyagi szempontból megérte a magyar mezőgazdasági idénymunkások számára a németországi kiutazás.

NÉHÁNY KÖVETKEZMÉNY

A munkások anyagi körülményeinek ideiglenes és részleges javulása, illetve a munkanélküliség bizonyos részének levezetése ellenére a németországi idényszerződések csak „tüneti kezelést" jelentettek a magyar agrárszektor számára, sőt több új problémát generáltak. Az előbbit alátámasztja gróf Teleki Mihály földművelésügyi miniszter előadása, amit az 1939. évi Közigazgatási Továbbképző Tanfolyamon tartott. Az agrártárca akkori vezetője a következőképpen foglalta össze a munkáskivitel előnyeit és a megmaradó problémákat: „A statisztika adatai arra mutatnak, hogy a magyar mezőgazdasági munkapiac krónikus munkahiánnyal küzd. E betegséget ismét csak a mezőgazdasági termelés belterjesebbé tétele, termelési rendszerünk átállí-

[40] Népszava, 1938. szeptember 4.

tása útján lehet orvosolni. Nem igen szorul azonban bővebb kifejtésre és indokolásra, hogy ez máról holnapra meg nem oldható hatalmas feladat. Addig tüneti kezelésképpen meg kell elégednünk a külföldre irányuló munkaközvetítéssel, ami mezőgazdasági munkásságunk szempontjából eddig is jelentős eredményekkel járt. Az elmúlt esztendőben a németországi közvetítés révén a családtagokkal együtt 30–40 000 lélek egész évi megélhetését sikerült biztosítanunk. Egy-egy munkás közel 500 P[engő]t takarított meg s az összes hazautalt megtakarítás hozzávetőleg 5-6 millió pengő. Ekként munkáskivitelünk nemzetgazdasági eredménye az összes mezőgazdasági kivitel értékének mintegy 2%-a; az egy sorban áll a gyümölcs-, valamint a borkivitellel." Majd hozzátette: „kereken 40 000 munkanélküliből a munkáskivitel ellenére is fennmaradt még legalább 29 000. A termelési érdekek figyelembe vétettek annyiban is, hogy Németországba csak olyan vármegyék területéről történt szerződtetés, amelyekben az átlagosnál nagyobb helyi munkanélküliség mutatkozik." Tehát a mezőgazdasági munkáskivitel nem jelentett országos „kezelést", csak lokális segítségnyújtást, ami csak bizonyos régiókat érintett.[41]

Ugyanakkor új „tünetek" is jelentkeztek. Egyrészt az, hogy a jobb kereseti viszonyok miatt egyre feltűnőbb jelenség volt az illegális németországi munkavállalás, ami főként a második világháború kitörése után vett nagyobb méreteket.[42] Másrészt a szerződtetések fokozódó bizonytalanságot okoztak a hazai mezőgazdaságban is. Ezt támasztják alá az 1938. januári sajtótudósítások, melyek szerint „különösen Heves és Nógrád megyékben, de az ország délkeleti megyéinek egyes részein is, ahonnan a múlt évben is a legtöbb magyar mezőgazdasági munkás került ki Németországba, a munkavállalók már most szokatlanul magas, helyenként szinte teljesíthetetlen igényekkel lépnek fel munkaadóiakkal, a nagy uradalmakkal szemben. […] Hallottunk esetekről, hogy egyes családok, amelyekből több munka-

[41] *Teleki Mihály:* Mezőgazdasági szociálpolitika. In: A mai magyar szociálpolitika. Az 1939. évi Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam előadásai. A korszerű közszolgálat útja 10. Szerk. Martonffy Károly. Bp., 1939, 541–549.

[42] Lásd részletesebben *Csöppüs István:* A magyar mező- és erdőgazdasági idénymunkások, i. m. 203–205.

vállaló is megjárta az utat, 800–900 pengővel rendelkeztek és egyesek földet vásárolhattak a Németországban megtakarított keresményből. A magyar falu lélektanához tartozik, hogy az ilyen, bár szórványosan előfordult eseteknek futótűzként terjed el a híre s erre vezethető vissza az a számos vidéken tapasztalható felcsigázott, szinte lázas érdeklődés, amely az idei munkásexportot megelőzi."[43]

Az idénymunkások kivitele azonban „nemzetvédelmi szempontból" is veszélyesnek bizonyult. Ugyanis a kint tartózkodók a jobb kereseti lehetőségek és életviszonyok, illetve a náci propaganda hatása alá kerültek, ezért németszimpatizánsok lettek, hazatérésük után pedig a szélsőjobboldali eszmék vidéki terjedéséhez is hozzájárulhattak. Ennek kockázatát jól szemléltetik Hajdú vármegye és Debrecen vitézi székkapitányának hangulatjelentései.[44] Például az 1938. májusi – a korábbiakban elmondottakkal egybecsengő – beszámolójában azt közölte, hogy a Németországban dolgozó idénymunkások „levelet írtak a hozzátartozóiknak és írják, hogy jól megy dolguk és jól keresnek". Véleménye szerint ez kedvezőtlen irányba befolyásolta az otthon maradt munkásság hangulatát. Idézte egyik beosztottját, Nádudvar vitézi őrmesterét, aki a községből Németországba kivitt 19 munkás kapcsán a következőket jelentette: „leveleikből azt lehet következtetni, hogy nagy baklövés volt őket kiküldeni. Leírják, hogy fürdőszobás lakásuk van, este hálóinget kapnak és azt kell felvenniök, külön ebédlőben megterített asztal várja őket és napi keresetük 7 P[engő]. Ezek után nem csoda, ha összehasonlítást téve a hazai viszonyokkal [Hajdú vármegyében akkoriban 1,5–2,5 pengő között volt a napi munkabér, amiről a vitézi székkapitány is rendszeresen beszámolt – K. R.], úgy hozzátartozóik, mint a levélírók az elégedetlenség kovászai lesznek." A jelentés szerint az idénymunkások körében már „olyan hangok is hallatszanak, hogy ha a németek a cseheket elintézik, akkor Hitler Magyarországba is be fog jönni", és „akkor a munkás

[43] Pesti Napló, 1938. január 23.

[44] E jelentésekről és forrásértékükről lásd részletesen *Kerepeszki Róbert:* Hajdú vármegye és Debrecen vitézi székkapitányának hangulatjelentései (1935–1939). Századok, 2008. 1. sz. 79–122.

népnek jobb dolga lesz, mint most van".[45] 1939 decemberében pedig arról számolt be, hogy a Németországból hazatért munkások egy német ifjúsági szervezetnél használatos térképet hoztak haza, amelyen „Magyarország éppen úgy a német-birodalom alkatrészének van feltüntetve, mint a Cseh-Morva protektorátus". A hazatérők azt beszélték, „hogy a falusi kisemberek, a földmíves nép ragaszkodik Hitlerhez és a nemzetiszocialista uralomhoz, mivel az igen sokat tett a kisemberek érdekében". Ezekből a jelekből Hajdú vármegye vitézi székkapitánya arra a következtetésre jutott, hogy szerinte „a magyar munkásokat tendenciózusan tájékoztatták Németországban", ezért úgy vélte, hogy a „jövőben nem volna szabad egyetlen magyarországi mezőgazdasági munkást sem kiengedni német földre".[46]

Az ebben rejlő veszélyeket felismerve a későbbi egymást váltó magyar kormányok folyamatosan csökkentették a németországi mezőgazdasági idénymunka-vállalási engedélyek számát: amíg – a minisztertanácsi jegyzőkönyvek adatai szerint – 1938-ban mintegy 10 ezren, 1939-ben 11 ezren kaptak munkát Németországban, addig 1941-ben már csak 5 ezer, 1944 augusztusában (tehát már a német megszállás után) pedig 3500 fő kiközvetítéséhez járultak hozzá a kabinetek.[47] A veszélyek mellett a csökkenés oka abban is keresendő, hogy az alapvetően gazdasági hátterű németországi mezőgazdasági munkavállalásra jelentősen hatott az 1939 szeptemberében kirobbant második világháború. Egyfelől ugyanis a németek a kezdeti hadisikereik következményeképpen tömegével „foglalkoztatták" a hadifoglyokat, ami olcsóbb munkaerőt jelentett az idénymunkásoknál, másfelől pedig Magyarországon is egyre nagyobb létszámban sorozták be a Honvédség különböző alakulataiba a hadra fogható életkorú, agrárszektorban dolgozó munkásokat.

---

[45] MNL HBML, IV.B.901/a, 15. dob., 155/1938. eln. Nemzetvédelmi helyzetjelentés, 1938. május.

[46] MNL HBML, IV.B.901/a, 17. dob., 13/1940. eln. Nemzetvédelmi helyzetjelentés, 1939. december.

[47] MNL OL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1938. június 23-i ülés, 19. napirend; Uo. 1939. január 20-i ülés, 23. napirend; Uo. 1941. február 14-i ülés, 9. napirend; Uo. 1944. augusztus 23-i ülés, 43. napirend.

MOLNÁR DÁNIEL

EPIZÓDOK SOÓS GÉZA MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATTI TEVÉKENYSÉGÉBŐL

Írásomban azt tűztem ki célul, hogy a magyar történelem egyik legsúlyosabb korszakát vagyis a német megszállást egy olyan személy életútján keresztül mutatom be, aki a XX. századi magyar történelemben jelentős tetteket vitt véghez, de tevékenysége és politikai pályája – a szakirodalom áttekintése alapján − nem tartozik a leginkább körüljárt témák körébe. Az említett személy Soós Géza, aki élete során számos figyelemre méltó tettet hajtott végre és szerteágazó, jelentőségteljes tevékenységet végzett a két világháború közötti magyar ellenállási mozgalmakban. A róla szóló irodalmak olvasása, illetve tényked̈eiről szóló eszmecserék után azt tapasztaltam, hogy nevét mégis kevesen ismerik és kevésbé közismert szerepet tölt be napjainkban, hiszen munkájának jelentős részét titokban végezte. Éppen ezért, illetve a kutatott téma összetettsége és megítélési sajátosságai miatt fontosnak tartom, hogy röviden bemutassam Soós Géza életét, a szakirodalom ezzel kevésbé foglalkozik, azonban számos tanulmányban felbukkan a neve, köszönhetően sokrétű tevékenységének.

A tanulmány következő részében egy olyan intézmény történetét igyekszem bemutatni, amely aktívan kivette a részét az 1944. évi embermentésekben. A Svéd Királyság budapesti Nagykövetségének (továbbiakban svéd követség) 1944-es követjelentésein keresztül pedig konkrét példákon keresztül szeretném felvázolni, hogy a gyakorlatban milyen nehézségekkel kellett megküzdeniük és milyen tevékenységet végeztek a követségen dolgozók, valamint a velük kapcsolatban álló embermentők, köztük Soós Géza is.

Zárásképpen az Auschwitzi-jegyzőkönyv megszületésének körülményeit és annak hatását mutatom be. Szinte elképzelhetetlen szá-

munkra, milyen nagy hatást gyakorolt az Auschwitzi-jegyzőkönyv a világra, hiszen ez volt az első olyan dokumentum, amely részletesen leírta milyen borzalmak zajlanak a náci koncentrációs táborokban. A jegyzőkönyv elterjedésében meghatározó érdeme volt Soós Gézának, melyre a későbbiekben részletesebben kitérek.

Soós Géza 1912. október 13-án született protestáns középosztálybeli család gyermekeként Budapest–Kőbányán. Édesapja Soós Zoltán bíró, édesanyja Előd Margit rajztanárnő volt.[1] Középiskolai tanulmányait végig kitűnő eredménnyel végezte 1922 és 1930 között. 1928. szeptember 6-án lett a Soli Deo Gloria (SDG) Református Diákszövetség tagja, ahol rendkívül aktív tevékenységet folytatott.[2] Az SDG megalakulását Töltéssy Zoltán kezdeményezte és Soós főleg gimnazistákból alakította meg az SDG kőbányai körét.[3] Középiskolai tanulmányai mellett az SDG töltötte ki életét, ahol kezdetben a mozgalom üdülőtitkára volt, majd középiskolai fiútitkára, főtitkára, aztán alelnöke. Végig járva a ranglétrát 1940 és 1946 között az SDG elnöki tisztségét töltötte be.[4] Ravasz László püspök tanácsára a jogon kezdte el egyetemi tanulmányait.[5] A „kormányzógyűrű”[6]-vel doktorrá avatott Soós Géza a diploma megszerzése után megkapta kinevezését a budapesti törvényszékre, ahol törvényszéki bíróként dolgozott.

---

1 *Soós Gézáné Tüdős Ilona:* Mint a Jézus Krisztus jó vitéze: II. Tim. 2:3 : Emlékezés Soós Gézára. Szerk. Havas Gábor − Pröhle Sándorné Soos Edit. Bp. 1989. 1.

2 *Gergely Ferenc:* A házigazda. Soós Géza emlékére. Confessio 1.(1983) 23.

3 *Soós Gézáné Tüdős I.:* Emlékezés Soós Gézára i. m. 3.

4 *Havas Gábor – Kulifay Albert:* A Soli Deo Gloria Szövetség története. Bp. Soli Deo Gloria, 1992. 31−34.

5 Evangéliumot Magyarországnak!: Soós Géza emlékkönyv 1912–1953. Szerk. Soós Gézáné Tüdős Ilona et al. A Ráday Gyűjtemény kiadása. Budapest, 1999.16.

6 A kormányzó-gyűrűs kitüntetéssel azokat a hallgatókat díjazzák, akiknek az elemi iskolától kezdve a diploma megszerzéséig csak jeles érdemjegye van.

Az 1938 júliusában megrendezett eviani konferencia időpontjában az európai református diákszövetség küldöttei is Svájcban tanácskoztak. Ennek a véletlennek, titkári pozíciójának és közismert németellenes beállítottságának köszönhetően adódott a lehetőség, hogy Soós Gézát küldték ki megfigyelői minőségben konferenciára. Természetesen az utazás előtt a Külügyminisztérium illetékesei felkészítették, hogy a Gestapo és a nyugati titkosszolgálatok is figyelni fogják.[7] Az utazás előtt Horthy Miklós kormányzó is fogadta a megfigyelőt, amiről így írt Soós Géza: „A kormányzó fogadott utazásom előtt. Református egyházi körökből igen jól ismertük egymást. A kihallgatás közel egy órán át tartott. Arra kért, hogy nagyon óvatosan viselkedjem, de ugyanakkor igen alaposan nézzek utána a zsidóság üldözéséről szóló mendemondáknak" [8]

A 27 éves Soós Géza – bár vallási és közéleti elhivatottságát részesítette előnyben –, a biztos hátország megteremtése miatt vágyott az otthonalapításra és a családra. Ezért 1939-ben megkérte Tüdős Ilona kezét,[9] 1940. október 12-én[10] pedig a budapesti Kálvin-téri templomban feleségül vette, akitől házasságuk során hat gyermekük született.[11]

Teleki Pál második miniszterelnöksége alatt, 1939-től a Minisztertanács elnöki titkára volt, és a Teleki Pál kezdeményezésére felállított IV. Tájékoztató Osztály munkatársa.[12] Az osztályon – mely a miniszterelnök politikájának szellemében működött – Szent-Iványi

---

[7] *Soós Gézáné Tüdős I. et al.:* Evangéliumot Magyarországnak i. m. 127–128.

[8] *Koncz Lajos:* Zsidómentés és nemzeti ellenállás. Beszélő 9. (2001) (http://beszelo.c3.hu/cikkek/zsidomentes-es-nemzeti-ellenallas, 2017. 09.14.)

[9] *Soós Gézáné Tüdős I.:* Emlékezés Soós Gézára i. m. 6–8.

[10] Felesége visszaemlékezéséből tudjuk azt is, hogy Géza ragaszkodott a fent említett dátumhoz, ugyanis másnap, 1940. október 13-án volt a 28. születésnapja és ekkorra már házas ember akart lenni.

[11] *Soós Gézáné Tüdős I.:* Emlékezés Soós Gézára i. m. 9–12.

[12] „A hitet megtartottam …": Soós Géza, 1912–2012: jubileumi kötet. Szerk. Horváth Erzsébet. Bp. Magyar Református Egyház Zsinati Levéltára. 2012. 10.

Domokos közvetlen irányítása mellett dolgozott.[13] Az osztály célja az volt, hogy a hivatal összeköttetéseit felhasználva embereket juttassanak ki antant országokba, főleg az Amerikai Egyesült Államokba és Nyugat-Európába.[14]

Teleki Pál miniszterelnök 1941. április 3-án bekövetkezett tragikus halála után a IV. Tájékoztató Osztályt felszámolták, de Szent-Iványi Domokos és közvetlen munkatársai szükségét érezték a hivatalos kormánypolitikával szemben álló németellenes erők összefogásának. 1941 végén ennek jegyében alakult meg a Magyar Függetlenségi Mozgalom (MFM) Kudar Lajos, Padányi Jenő és Soós Géza kezdeményezésére, Szent-Iványi Domokos vezetésével.[15] A német megszállásig az MFM nem volt titkos társaság, ugyanakkor tagjai nem beszéltek róla, nem volt tagnévsora, tagsági díja, pecsétje.[16]

A tanulmány későbbi részében Soós Géza ellenállásban betöltött szerepét példákkal illusztrálva kívánom bemutatni. Szót ejtek arról, hogy milyen tetteket hajtott végre a magyarországi zsidók mentése érdekében és arról is átfogó képet kívánok adni, hogy az ellenállásban való részvétel mennyire veszélyes és összetett tevékenység volt.

Szinte elképzelhetetlen számunkra, milyen nagy hatást gyakorolt az Auschwitz-i jegyzőkönyv a világra, hiszen ez volt az első olyan dokumentum, amely részletesen leírta milyen borzalmak zajlanak a náci munkatáborban. A jegyzőkönyv elterjedésében meghatározó szerepe volt Soós Gézának is, melyet a későbbiekben részletesen bemutatok.

1944. december 9-én Soós társaival együtt a pápai repülőtérről, egy német felségjelzésű repülőgéppel Rómába repült, hogy az angol–amerikai szövetségeseket tájékoztassák a magyarországi német-

---

[13] *Gergely Ferenc.:* A házigazda i. m. 24.

[14] *Szekér Nóra:* A Magyar Közösség története. PhD értekezés, PPKE, 2009. 99.

[15] *Saláta Kálmán:* A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom, kislexikon, Bp., 1987. 96–98.

[16] *Csicsery–Rónay István:* A Magyar Függetlenségi Mozgalom története. Magyar Szemle 8. (1999) 91–109. (http://www.magyarszemle.hu/cikk/19991101_a_magyar_fuggetlensegi_mozgalom_tortenete, 2017. 09. 15.)

ellenes mozgalmakról. A szövetségesek Soós információit fontosnak ítélték, ezért 1944 decemberétől 1945 őszéig „barátságos" őrizetben volt Olaszországban. Soós Géza 1945 őszén Rómából Genfbe utazott, ahol az Egyházak Világtanácsa révén igyekezett élelmet és pénzsegélyt, a Nemzetközi Vöröskeresztnél pedig gyógyszereket szerezni Magyarország számára.[17] Ezután merülhetett fel először az a gondolat, hogy megpróbálja családját nyugatra menekíteni.Végül tizenhárom hónapnyi elszakítottság után 1946. január 4-én találkozhatott újra feleségével és gyermekeivel Genfben, akiket időközben sikeresen ide menekített. Három hetet töltött csupán családjával, ugyanis 1946. január 26-án Soós Budapestre utazott, hogy megkapja igazolását és osztálytanácsosi állását a külügyminisztériumban.[18]

1946. március 8-án Nagy Ferenc kisgazda miniszterelnök dr. Soós Gézának, mint Teleki Pál volt miniszterelnök tanácsosa részére állított ki igazolást. Ebben elismeri és igazolja, hogy Soós a nemzeti ellenállási mozgalomban és a fasizmus elleni harcban önfeláldozó tevékenységet tanúsított.[19] Ezt követően azonban a titkosszolgálat elkezdte üldözni Soós Gézát, amelyről *Hitvallásom* című művében így emlékszik vissza: „1946-ban Budapesten a kommunisták újra megkísérelték, hogy eltegyenek láb alól, mivel visszautasítottam, hogy belépjek a kommunista pártba, vagy aláírjam legalább az engedelmességi nyilatkozatot. (…) Hamarosan beláttam, hogy minden út járhatatlan: becsületes ember nem tud együttműködni a kommunistákkal."[20]

1946 júniusában Soós Géza váratlanul megérkezett családjához Svájcba. Magyarországról Svájcba menekülésének kalandos részleteit felesége csak jóval később, 1987 nyarán ismerhette meg, amikor hozzájutott Éliás József, a Jó Pásztor Bizottság vezetőjének leveléhez. Ebben arról számol be a lelkész, hogy a titkosszolgálat már nagy erőkkel kereste Soóst és sajtótámadás is volt ellene.[21] Soósnak

---

[17] Horváth Erzsébet (szerk.)*:* Soós Géza jubileumi kötet i. m. 15.
[18] *Soós Gézáné Tüdős I.:* Emlékezés Soós Gézára i. m. 41–44.
[19] Miniszterelnöki rendelet 7200/1945.
[20] *Soós Géza:* Hitvallásom. Új Magyar Út 1954.
[21] *Soós Gézáné Tüdős I.:* Emlékezés Soós Gézára i. m. 45–46.

végül egy vöröskeresztes teherautón, egy halom ruha alá rejtőzve sikerült átszöknie a határon és visszajutni családjához Genfbe.[22]

Az Ökomenikus Világtanács az Egyesült Államok Északi Presbiteriánus Egyház támogatásával teológiai ösztöndíjat ajánlott fel Soós Géza számára, aki két év alatt végezte el a négyéves teológiai képzést Genfben.[23]

Mindeközben Magyarországon a *Kossuth Népe* 1947. január 20-i számában „Rómában Soós Géza szervezte az összeesküvést" címmel jelentettek meg cikket a címlapon. A cikk írója tájékoztatja az olvasókat, hogy „jól tájékozott helyről nyert információink alapján eddig még ismeretlen részleteket közlünk az összeesküvők olaszországi kapcsolatairól", továbbá arról, hogy „Soós Géza és jól fizetett segítői rendszeresen terjesztik a hamis híreket az itthoni állapotokról".[24] Az 1947. április 24-én tartott Minisztertanácson terjesztette elő Rajk László belügyminiszter 217 992/1947. számú javaslatát többek között Soós Géza magyar állampolgárságától való megfosztása tárgyában.[25] Az 1948. július 9-én tartott Minisztertanácson pedig a 7720/1948. számú kormányhatározat értelmében elrendelték az állampolgárságtól megfosztott Soós Géza vagyonának elkobzását.[26]

Soós Géza genfi egyetemi tanulmányaival párhuzamosan megbízást kapott Németország angol, amerikai és francia megszállási övezeteiben rekedt több mint 14 ezer magyar, cseh, ukrán, lett és lengyel nemzetiségű protestáns lelki gondozására.[27] A kényszerű külföldi tartózkodás ellenére, 1950-ben nyújtotta be disszertációját a Genfi Egyetem Hittudományi Karán, A magyarországi protestáns di-

---

[22] 100 éve született Dr. Soós Géza 1912–1953 Áldás, békesség! 2012. 1/4. 15.

[23] Horváth Erzsébet (szerk.)*:* Soós Géza jubileumi kötet i. m. 15.

[24] Kossuth Népe 1947. január 20.

[25] Nagy Ferenc második és harmadik kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1946. november 22. – 1947. május 31. Szerk., a jegyzeteket és a bev. tanulmányt írta: Szűcs László és G. Vass István, Bp., Magyar Országos Levéltár. 2008. 1137.

[26] Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi jegyzékei. 1947. június 1.– 1950. február 25. A Magyar Országos Levéltár segédletei. 11/2. Bp. 2004. 210.

[27] *Havas G. – Kulifay A.:* A Soli Deo Gloria Szövetség története i. m. 521.

ákmozgalmak története a két világháború között címmel.[28] 1950. július 8-án avatták lelkésszé Genfben a Szent Péter katedrálisban.[29]

Soós Géza és felesége már 1950-ben elkezdett komolyan gondolkodni az Amerikai Egyesült Államokba való emigrálásról. Európában akartak maradni, de a svájci hatóságok a tudomásukra hozták, hogy abban az esetben, hogyha a magyar kormány kikérné Soóst, akkor nem adhatnának neki politikai menedéket. Ennek reális volt a veszélye, mivel korábban már említett ún. „összeesküvési per" folyamán a magyar kormány rossz színben tüntette fel az olaszországi küldetés során végzett tevékenységét.[30] Az Amerikai Magyar Népszava 1951. november 12-én megjelent cikkében számol be arról, hogy Dr. Soós Géza családjával együtt érkezett meg New Yorkba, akit a magyar emigráció egyik legismertebb fiatal vezető egyéniségének tartanak.[31] Ebben az időszakban több helyi és országos lap is beszámolt Soós érkezéséről. Soós Géza 1953. szeptember 5-én, országos körúton vett részt Koszorús Ferenc ezredessel, amikor az autójuk az igen kedvezőtlen időjárási körülmények között egy híd korlátjának hajtott. Az ezredes súlyos sérülései ellenére túlélte a balesetet, Soós azonban a mentőautóban életét vesztette.[32] Váratlan és tragikus halála megdöbbentette a kor közvéleményét, számos újság közölte a megdöbbentő hírt.

Talán joggal merülhet fel a kérdés az olvasóban: hogyan is kapcsolódnak a svéd követjelentések az 1944-es ellenállási mozgalomhoz? Erre a kérdésre keresem a választ az alábbi sorokban. Raoul Wallenberg a korabeli magyarországi és európai embermentés szimbolikus alakja volt. Az 1944 márciusi német megszállás után, júliusban érkezett a Magyarországra a svéd követségre. Arra a követségre mely célul tűzte ki, hogy lehetőségeiket maximálisan kihasználva humanitárius segítséget nyújt a rászoruló magyaroknak. A követség tevékenységének teljesebb megértése miatt fontosnak tartom, hogy

[28] *Kiss Réka:* Soos Géza, a kiemelkedő ifjúsági vezető és politikus = Reformátusok Budapesten I. Szerk.: Kósa László, Bp., 2006. 755.
[29] *Soós Gézáné Tüdős I.:* Emlékezés Soós Gézára i. m. 55.
[30] Uo. 54.
[31] *Amerikai Magyar Népszava* 1951. november 12.
[32] *Gergely Ferenc.:* A házigazda i. m. 28.

röviden bemutassam az intézmény létrejöttének és Budapestre kerülésének körülményeit, valamint arról igyekszem összefoglaló tájékoztatást adni, hogy a német csapatok bevonulását követően hogyan, miként és milyen eszközökkel segítették a magyarországi zsidóságot. A korabeli helyzet árnyalása szempontjából fontos forrásnak tartom Bajtay Péter: Emberirtás, embermentés című művét. A Bajtay által válogatott, fordított és szerkesztett könyv 1994-ben jelent meg és hatvanhárom követi és követtanácsosi jelentést, táviratot és feljegyzést tartalmaz, melyek túlnyomó többsége 1944-ben született Budapesten. Az említett kötet mellett kortárs források és természetesen Soós Géza visszaemlékezéseit is felhasználva igyekszem bemutatni a magyar embermentők tevékenységét.

A követség tevékenységének teljesebb megértése céljából röviden bemutatom az intézmény létrejöttének körülményeit, valamint arról igyekszem tájékoztatást adni, hogy milyen tevékenységet végeztek a német csapatok bevonulását követően. Az 1938 márciusában bekövetkezett Anschlussig vagyis Ausztria Németországhoz csatolásáig a bécsi svéd követet Magyarországra akkreditálták. Ezt követően nyitott Svédország önálló és állandó diplomáciai képviseletet Budapesten a gellérthegyi Gyopár utcában. Az egykori bécsi követ, Ulf Thorsten Undén lett Svédország első állandó magyarországi képviselője és 1938-tól négy éven keresztül dolgozott a követségen. Undén 1942 őszén távozott Budapestről és helyét Carl Ivan Danielsson[33]

[33] Carl Ivan Danielsson (1880–1963) 1944–45-ben Svédország magyarországi nagykövete. Jogi diplomájának megszerzése után külügyi szolgálatba lépett. Több országban volt nagykövet, 1923–24-ben bécsi állomáshelyéről a magyarországi követ tisztét is betöltötte. 1942-ben nevezték ki a Svéd Királyság állandó budapesti követévé. Bár személyesen nem vett részt az akciókban, de szervezőmunkájának és állhatatosságának köszönhető a svéd követség embermentő tevékenységének megszervezése és fenntartása a zsidó vészkorszak idején. Munkatársaival, például Wallenberggel és Angerrel együtt az ostrom idején is a fővárosban maradt, és tovább dolgozott. A háborút követően hamarosan nyugalomba vonult. Olaszországi otthonában hunyt el 1963-ban. Munkásságát Izrael a Világ igaza kitüntetéssel hálálta meg. (http://www.wallenberg.hu/hu/raoul-wallenberg/embermentk/diplomatak.html 2017. 09. 21.)

vette át, aki 1945. március 22-ig maradt Magyarországon. A több, mint kétéves követi időszakára tehető legújabb kori történelmünk talán legtragikusabb éve; 1944. Ugyanakkor arról is szót kell ejtenem, hogy a svéd humanitárius tevékenység a tragikus események ellenére is elszántan küzdött és számos emberi életet mentett meg. A Svéd Királyság volt az egyetlen semleges állam, mely egészen 1945 tavaszáig követi, vagyis legmagasabb szinten képviseltette magát Budapesten. A mindvégig biztosított magas szintű képviselet egy átgondolt politikának tudható be, melynek köszönhetően a legmagasabb szinten tudták érvényesíttetni és kiharcolni humanitárius tevékenységük elképzeléseit. [34]

Carl Ivan Danielsson követ jelentéseiben folyamatosan tájékoztatta a svéd külügyminisztériumot a magyar kormányban történő változásokról és a kormányzati intézkedésekről, a svéd-magyar diplomáciai kapcsolatokról, a zsidóellenes rendelkezésekről, a magyarországi zsidók helyzetéről, valamint a svéd mentési akciókról. A beszámolók közül szeretném kiemelni Carl Ivan Danielsson követ 1944. június 24-én Christian Günther svéd külügyminiszternek írt jelentését, melyben beszámol a magyarországi zsidók helyzetéről és az ellenük foganatosított rendelkezésekről (pl.a borzasztó egészségügyi viszonyokkal rendelkező internálótáborokba történő koncentrálásáról, illetve ideiglenes gettóba zárásukról). Ez a jelentés nem csak a zsidóság helyzetének részletes és tárgyilagos leírása miatt fontos, hanem abból a szempontból is, hogy a követ az auschwitzi megsemmisítő táborról szóló beszámolót, vagyis az Auschwitz-i jegyzőkönyvet is csatolta jelentéséhez.[35]

1944 júliusában Danielsson követ szabadságát töltötte Svédországban, ezért Per Anger[36] ügyvivő látta el a budapesti svéd nagykö-

[34] Emberirtás embermentés: Svéd követjelentések 1944-ből: Az Auschwitzi jegyzőkönyv. Szerk. Bajtay. Bp. Katalizátor. 1944. 8–15.

[35] Uo. 40–43.

[36] Per Anger (1913–2002) 1944–45 között budapesti svéd attasé. Per Anger Raoul Wallenberg közeli munkatársa volt a svéd nagykövetségen. Személyesen járt közben a náci haláltáborokba deportált zsidóknak az érdekében. Más alkalmakkor a Budapestről induló halálmenetekből mentett ki

vetség vezetését. 1944. július 6-án A svéd Külügyminisztérium táviratban tájékoztatja Per Anger ügyvivőt, hogy Raoul Wallenberg megkapta a svéd minisztérium megbízását, melynek értelmében a követség titkáraként azt a feladatot kapta, hogy kövesse figyelemmel a zsidókérdés alakulását Budapesten. Arra is felhívják a figyelmét, hogy Wallenberg munkája a követség vezetőjének van alárendelve, továbbá folyamatos tájékoztatást kértek tevékenységével kapcsolatban. [37] Raoul Wallenberg végül pár nappal később, 1944. július 9-én érkezett meg Budapestre. Kutatások és feljegyzések is alátámasztják, hogy a két embermentő találkozott egymással. Ember Mária 1999-ben megjelent könyvében azt írja, hogy „Raoul Wallenberg mindjárt a második munkanapján keresni kezdte az érintkezést dr. Soos Gézával – zsebnaptárába csupa nagybetűvel van beírva: SOOS."[38] Soós Géza a korábban már említett 1947. szeptember 25-én Auer Pálnak írt levelében így emlékszik vissza a találkozásra: „Így léptem érintkezésbe a legendás hírű Wallenberg Raoullal, aki Budapestre érkezve elsők között keresett fel. (…) Vele, és főként Éliás Józseffel beszéltünk meg és dolgoztunk ki terveket."[39]

Raoul Wallenberg követségi titkár több jelentésében is beszámolt a magyarországi zsidó üldözésekről és a magyar zsidóság helyzetéről. Az 1944. július 29-én írt, a magyarországi zsidóknak nyújtandó segítségről szóló beszámolójában visszautalt egy július 18-i jelentésére, melyben számtitkosítással jelölte bizalmi embereit biztonságuk érdekében. A jelentés menekülési lehetőségeket taglaló részénél így fogalmaz: „Budapesten kb. 20–50 000 zsidó élhet elbújtatva keresztény barátoknál (6)."[40] A július 29-i jelentésében oldja fel a kódolást, ahol 6-os számmal jelöli Soós Gézát.[41] Ez a dokumentum is jól alá-

zsidókat. Anger konzul zsidók ezreit mentette meg 1944 tavaszától a háború végéig, 1945 májusáig. 2002-ben hunyt el. (http://www.wallenberg.hu/hu/raoul-wallenberg/embermentk/diplomatak.html 2017. szeptember 21.)

[37] Bajtay Péter (szerk.):Emberirtás embermentés. 94.

[38] *Ember Mária:* Wallenberg Budapesten. Bp. Városháza. 2000. 32.

[39] *Soós Gézáné Tüdős I. et al.:* Evangéliumot Magyarországnak i. m. 142.

[40] Svéd követjelentések 1944-ből. i.m. 109.

[41] Uo. 121.

támasztja, azt, hogy Soós és Wallenberg kapcsolatban álltak és közös tevékenységükkel látták el embermentő tevékenységüket. Wallenberg követségi titkár részletes jelentéseiből jól látszik, hogy a követség védelemmel foglalkozó személyi állománya folyamatosan növekedett. Wallenberg követségi titkár 1944. szeptember 12-én írt jelentésében az áll, hogy a munkát nappal és éjszaka – az alkalmazottak családtagjait is beleszámolva – 250 fővel látják el. Az ügyfélfogadást a Minerva utca 1/A-ban, a belső adminisztrációt pedig a Tigris utca 8/A-ban végezték.[42] Az osztály fokozatos megszüntetéséről hozott határozat miatt azonban néhány munkatársuktól meg kellett válniuk[43]

Wallenberg 1944. december 7-én kelt jelentésében a svéd követség védettjeinek szociális, ellátási, egészségügyi és lakásviszonyairól ír. Jól látszik, hogy milyen összetett tevékenység volt a védettek érdekeinek képviselete. Minden védett házban házparancsnokot neveztek ki, akinek az volt a feladata, hogy védettek panaszait és kéréseit meghallgassa és azokról írásos jelentést készítsen. Arra is szükség volt, hogy minden védett házban legyen egy orvos, aki szükséges egészségügyi beavatkozásokat el tudta látni. Ezen kívül járványügyi kórházat üzemeltettek a Wahrmann utca 29. szám alatt, illetve egy kórházat a Tátra utca 14–16-ban, ahol 60 személyt tudtak elhelyezni. Futárszolgálatot is működtettek a központ és a különböző irodák közötti posta eljuttatása céljából. Fontos feladatuk volt az élelmiszer ellátás biztosítása. A jelentés szerint naponta 1500 mindent nélkülöző személy számára készítettek reggelit, ebédet és vacsorát. Mindezen tevékenységeken felül a házakban szükséges javítási munkák ellátását a Műszaki osztály látta el, továbbá gyermekotthont állítottak fel és az idősgondozásra is figyelmet fordítottak.[44]

Példaként Koncz Lajos, Zsidómentés és nemzeti ellenállás című írásában is idézett eseménnyel szeretném érzékeltetni Soós Géza tevékenységének veszélyességét. Azért választottam ezt az akciót, mert úgy gondolom, hogy jó kiindulási pont Soós Géza zsidómentő tevékenységének bemutatására. 1944. november végén Szalai Pál

[42] Uo. 129.
[43] Uo. 135.
[44] Svéd követjelentések 1944-ből. i. m.161–165.

budapesti rendőrparancsnok és egy „Diplomata" fedőnevű személy információt kaptak arról, hogy hadifogoly repülősöket és elfogott lengyel zsidókat szállítanak el a németek. Az ellenállók egy csoportja, köztük Raoul Wallenberg[45], a sofőrje, Szalai Pál, a „Diplomata", egy fiatal nő és férje, valamint két katonatiszt veszélyes akciót hajtottak végre az újpesti rakparton. Koncz Lajos a történetben szereplő fiatal nő által végrendeletszerűen megírt dokumentumra hivatkozva valószínűsíti, hogy a „Diplomata" fedőnév alatt Soós Géza tevékenykedett: „a legértékesebb, s legveszélyesebb feladatokat végzi a szövetség embermentési szervezetében (valódi nevét senki nem használhatta) ... Wallenberg is elmondta, hogy a nagyon veszélyes akciókban segíti őt, higgadtan, bátran ... (Soos Géza volt a neve... évti-

[45] Raoul Wallenberg 1912. augusztus 4-én született Stockholmban Svédország egyik leghíresebb családjának sarjaként. A család a hagyományok szerint Raoult is bankárnak szánta, ő azonban inkább az építészet és a kereskedelem iránt érdeklődött. 1930 tavaszán érettségizett, majd letöltötte kötelező katonai szolgálatát a testőrségnél. 1931-től Amerikában folytatta tanulmányait, a Michigan Universityn ahol építészetet tanult. A diploma megszerzése után nagyapja állást szerzett neki egy holland banknál a palesztin Haifában. Itt került először kapcsolatba a Németországból menekült zsidókkal, akiknek az üldöztetésükről szóló beszámolói mélyen felkavarták. 1944-ben az Egyesült Államok is kérte, hogy a svéd kormány járjon közben Magyarországon. A svédek elhatározták, hogy információszerzés és segítségnyújtás céljából Magyarországra küldenek valakit. 1944. július 9-én Wallenberg megérkezett Budapestre, aki nem a hagyományos diplomáciai módszereket alkalmazta, hanem a vesztegetéstől a zsarolással való fenyegetésig szinte bármilyen lehetőséget megragadott, hogy életeket menthessen. Magyarországon tartózkodása alatt több ezer ember életét mentette meg különféle akciók alatt. 1945. január 17-én Wallenberg Budapestről Debrecenbe indult, oda azonban soha nem érkezett meg. Feltételezések szerint sofőrjével, Langfelder Vilmossal együtt erőszakkal a Szovjetunióba hurcolták. Megbízható szemtanúk szerint Moszkvában az NKVD tartotta fogva, majd Langfelderrel együtt a lubjankai börtönbe került. 1945. március 8-án szovjet nyomásra a Magyar Rádió bemondta, hogy Wallenberget a Debrecenbe vezető úton a nyilasok vagy a Gestapo ügynökei meggyilkolták. (http://wallenberg.hu/hu/raoul-wallenberg/eletrajz.html, 2017. 09. 21.)

zedek múltán tudtam meg igazi nevét egy ifjúkori fotóját látva meg.)" [46] Az akció a következők szerint zajlott le. Amikor jelezték, hogy közeledik feléjük a kiszemelt autó, a fiatal nő fejére Wallenberg először ribizli lekvárt kent, majd keresztbe lefektette az úttesten, hogy sérült hölgy látszatát keltse. Miután az autó megállt és kiszállt a sofőr fegyveres kísérőjével, ártalmatlanná tették őket és a foglyokat őrző katonákat. A négy katonát a támfalba épített rejtett raktárba vitték, a 14 foglyot, akiket szállítottak, pedig ellátták étellel és ruhával. A „Diplomata" helyezte biztonságba őket, a katonákat pedig közvetve Wallenberg cserélte el negyven kivégzésre szánt zsidó emberért cserébe.[47]

Koncz Lajos tanulmányában úgy fogalmazott, hogy „Valószínűleg Wallenberg mellett a legjelentősebb magyar zsidómentő. De míg Wallenberget védte a semleges országok diplomatáinak még a náci fenevadak szemében is bizonyos mértékben kijáró immunitás, addig Soós Gézát csak egy jól megszervezett kis magyar csoport fegyelmezett hallgatása védte. A hallgatás olyan jól működött, hogy a mai napig alig lehet részleteket megtudni Soós Géza ellenállási és zsidómentő tevékenységéről."[48] Ahogy azt Csicsery-Rónay István írta a Beszélőben megjelent tanulmányában, a Magyar Függetlenségi Mozgalomból ellenállási tevékenysége alatt MFM-tag minőségben sosem bukott le senki. Ez vélhetően annak köszönhető, hogy tagjai nem beszéltek a mozgalomról, a szervezetnek nem volt tagnévsora, tagsági díja, pecsétje.[49] Véleményem szerint a kiválóan használt titkosítások is hozzájárulhattak ahhoz, hogy a mozgalom meg tudta őrizni titkosságát és a háttérben meghúzódva végezhette németellenes, zsidómentő tevékenységét.

Nyilvánvaló tény, hogy Auschwitz meghatározó szerepet tölt be a holokauszt hazai és nemzetközi történetében és recepciójában. A témával számos kutató foglalkozik és igyekszik azt minél alaposabban

[46] *Koncz Lajos:* Zsidómentés és nemzeti ellenállás. i. m.
[47] *Koncz Lajos.:* Zsidómentés és nemzeti ellenállás. i. m.
[48] Uo.
[49] *Csicsery-Rónay István:* A Magyar Függetlenségi Mozgalom története. i. m.

feldolgozni. Jelen írásomban Haraszti György kutatási eredményei, valamint kortárs források segítségével mutatom be azt, hogy milyen nagy hatást gyakorolt az Auschwitz-i jegyzőkönyv a világra, szűkebb értelemben pedig a magyarországi emberekre. Szinte elképzelhetetlen és felfoghatatlan számunkra a jegyzőkönyv jelentősége, hiszen ez volt az első olyan dokumentum, amely részletesen leírta milyen borzalmak zajlanak a náci koncentrációs táborokban. Haraszti György szerint nagy mennyiségű dokumentáció bizonyítja, hogy a Kelet-Európában élő zsidók ellen elkövetett tettekről és a megsemmisítő táborokról, a közhiedelemmel ellentétben már 1942 őszétől többen, rendszeresen tájékoztatták az Amerikai Egyesült Államok és Nagy Britannia kormányzati szerveit. Bár a németek mindent elkövettek, hogy a világ minél kevesebb információval rendelkezzen a megsemmisítő táborokkal kapcsolatban, számos rab szökési kísérlete sikerrel végződött. Tadeusz Iwaszko, lengyel történész szerint Auschwitz-Birkenauból 667-en próbálkoztak szökéssel, közülük 397-en sikerrel is jártak. Haraszti véleménye szerint legalább hat szökevényről mondható el, hogy életük mentésén felül az is céljuk volt, hogy a lehetséges áldozatokat figyelmeztessék. Fontos azt is megjegyezni, hogy a szökevények közül csak kevesen voltak arra képesek, hogy az Auschwitzban átélt borzalmakról tájékoztatást adjanak.[50] A tábor ellenállási szervezete 1944. április 7-én sikeresen megszöktette Alfred Wetzlert (álnéven Josef Lanik) és Walter Rosenberget (álnéven Rudolf Vrba, ezt a nevet később hivatalosan is felvette). A két szlovákiai zsidó férfi feladata az volt, hogy tájékoztatást és figyelmeztetést adjanak a németek által megszállt Magyarországnak arról, hogy az auschwitzi tábor már készül a magyar zsidók fogadására. Az ő beszámolójukon alapul az a dokumentum, amelyet az első Auschwitz-i jegyzőkönyvként ismerünk és jelen tanulmányban részletesebben igyekszem bemutatni. A jelenlegi történetírás szerint az „Auschwitz-jegyzőkönyv" néven három dokumentumot különböztetünk meg: az első a Vrba-Wetzler jelentés, a második a Mordowicz-

[50] Auschwitzi jegyzőkönyv. Közli: Haraszti György. Bp. Múlt és jövő, 2005. 5.

Rosin[51] jelentés, a harmadik pedig a Jerzy Tabau[52] (fedőnevén a „lengyel őrnagy") jelentés. A besorolás nem kronológiai, hanem a történészek által megállapított és elfogadott fontossági sorrendet jelenti.[53]

Számomra az egyik legfontosabb kérdés az, hogy mikor és hogyan jutott a jegyzőkönyv Magyarországra. Elsőként Soós Géza és kortársai visszaemlékezésein keresztül vázolok fel egy lehetséges forgatókönyvet. E szerint Wetzler és Rosenberg két héttel a szökés után, április 21-én értek Szlovákiába és már öt nappal később elkészítették a jegyzőkönyv német és szlovák nyelvű változatát Zsolnán. Eddig nem tisztázott módon, 1944 tavaszán jutott el ez a jegyzőkönyv Soóshoz. Később azt a rendkívüli és veszélyes megbízást adta Éliás József lelkésznek, a Jó Pásztor Bizottság vezetőjének, hogy fordíttassa le németről magyarra a jegyzőkönyvet, utána pedig szervezze meg a kézbesítését a bizalmas címzettekhez. Ahogy Éliás fogalmazott Szenes Sándor interjújában: „a fordításra egyik leghűbb, legműveltebb, kipróbált munkatársamat, Székely Máriát kértem fel".[54] A fordító így nyilatkozott az első olvasás élményéről: „Ez az auschwitzi helyszíni beszámoló érzelmileg olyan felfoghatatlanul megdöbbentő és megrendítő volt, amit szavakban nem is lehet kifejezni."[55] A jegyzőkönyv 38 gépelt oldalas magyar fordítása ismerteti a gázkamrák és krematóriumok működését, valamint részletes adatokat közöl az 1942 áprilisa és 1944 áprilisa között megölt foglyok

[51] A szlovákiai Arnošt Rosin és a lengyel Czeslaw Mordowicz 1944. május 27-én szöktek meg Auschwitz-Birkenauból. A beszámolójuk főként a Vrba-Wetzler és a saját szökésük közötti április–májusi időszakkal foglalkozik. Ez a dokumentum adott először hírt arról, hogy magyarországi deportáltak május 10-én Auschwitzba érkeztek. Arról is szó esik, hogy május 15. és 27. között naponta 14 000–15 000 zsidó érkezett Magyarországról.

[52] Eredeti nevén Jerzy Wesolowski, 1943. november 19-én szökött meg Auschwitzból, majd kézzel írott, 16 oldalas, eredetileg lengyel nyelvű beszámolóját 1943/44 fordulóján készítette.

[53] Auschwitzi jegyzőkönyv. (Közli: Haraszti György). Bp. 2005. 54–56.

[54] *Szenes Sándor*: „…Akkor már minden egyházfő asztalán ott volt az Auschwitzi jegyzőkönyv…" Valóság 10. (1983) 75–77.

[55] *Szenes Sándor*: Befejezetlen múlt. Bp. 1986. 112.

számáról.[56] Székely Mária hat-nyolc nap alatt fordította le a jegyzőkönyvet és – ahogy Soós Géza kérte –, öt magyar példányt Éliás Józsefhez, a hatodik magyar és az eredeti német szöveget pedig Sooshoz vitte el a Külügyminisztériumba. Az első címzett Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímás volt, akihez a kézbesítést Cavallier József vállalta el. A második példány Ravasz László református püspököt illette, akihez Bereczky Albert lelkész juttatta el a jegyzőkönyvet. A harmadik címzett Raffay Sándor evangélikus püspök volt, akihez Kemény Lajos evangélikus esperes vitte el a dokumentumot. A negyedik példány Komoly Ottó építészhez, a hazai izraelita közélet és a magyar cionisták egyik vezetőjéhez jutott el Kárpáthy Géza törvényszéki bíró által. Az ötödik példány címzettjéről azt mondta Soós Géza, hogy majd alkalmas időben rendelkezik róla.[57] Az ötödik címzett az özvegy kormányzóhelyettesné, Horthy Istvánné volt, aki felé Török Sándor, a keresztyén zsidók szervezetének képviselője volt a kapcsolattartó.[58] Ahogyan az Éliás József interjúból megtudhatjuk Soós Gézának és az ellenállási mozgalom közbenjárásának köszönhetően Török Sándor bekerült Edelsheim Gyulai Ilona grófnő bizalmi körébe, így bejáratos lehetett a kormányzó rezidenciájába. Szent-Iványi Domokost, az ellenállási mozgalom egyik vezetőjét jó kapcsolat fűzte a Horthy családhoz, így a grófnőhöz is, aki meg volt győződve arról, hogy a férje halálát okozó repülőszerencsétlenséget a németek okozták.[59] A grófnő *Becsület és kötelesség* című kötetében így emlékszik vissza arra a napra, amikor megkapta a jegyzőkönyvet*:* „Naplóm szerint Török Sándor július elsején jött fel hozzám először egyedül (…) Július 3-i, második látogatása alá van húzva, tehát az volt az az emlékezetes nap, amikor elhozta az Auschwitzi jegyzőkönyvet. (…) Valahogyan az ember rögtön érezte, hogy ebben az írásban minden szó igaz, hogy nem propaganda szándékkal készült, hanem száraz közlése az emberi ésszel szinte felfog-

[56] *Soós Gézáné Tüdős I. et al.:* Evangéliumot Magyarországnak. i. m. 132.
[57] *Szenes Sándor:* Auschwitzi jegyzőkönyv. i. m. 78–79.
[58] *Koncz Lajos:* Zsidómentés és nemzeti ellenállás. i. m.
[59] *Szenes Sándor:* Auschwitzi jegyzőkönyv. i. m. 79.

hatatlan rémtettnek."[60] Török Sándor elmondásából tudjuk, hogy a jegyzőkönyvet először a Külügyminisztériumba egy államtitkárhoz vitte el, mivel úgy gondolta, hogy így nagyobb hitele lesz a kormányzónál, ha a minisztériumból küldik. Miután látta, hogy az államtitkár nem fogja eljuttatni a jegyzőkönyvet, ezért úgy határoztak[61], hogy a kormányzóhelyettes özvegyén – vagy, ahogy ők hívták – a „kiskormányzónén" keresztül juttatják el Horthyhoz.[62] A grófnő visszaemlékezésében arról is ír, hogy miután elolvasta a jegyzőkönyvet elsőként anyósának adta oda, aki megígérte, hogy átadja a kormányzónak. A „kiskormányzóné" anyósától tudta meg, hogy Horthy megrendülve olvasta végig a jegyzőkönyvet és nem akarta elhinni, hogy az ott leírt borzalmak megtörténtek.[63]

A történészeket a mai napig foglalkoztatja az a kérdés, hogy Horthy tudhatott-e a haláltáborok működéséről, mielőtt olvasta az Auschwitz-jegyzőkönyvet és ha igen mikortól volt az információ birtokában? Jelen tanulmánynak nem feladata, hogy a történészek érveit és adatait tárgyalja, azonban az elmondható, hogy a kormányzó, ha nem is kizárólag a jegyzőkönyv hatására, de lépéseket tett a budapesti zsidóság deportálásának leállítása érdekében. Úgy gondolom, hogy a jegyzőkönyvnek és természetesen Soósnak is lehetett hatása a deportálás leállításában. Csicsery-Rónay István szerint Horthy ekkor adta fel passzivitását és közölte, hogy támogatni fogja az ellenállási mozgalmat.[64]

---

[60] *Gróf Edelsheim Gyulai Ilona:* Becsület és kötelesség 1. 1918–1944. Budapest, Európa, 2011. 263–264.

[61] A grófné visszaemlékező kötetéből tudjuk, hogy a német megszállás után május környékén létrejött egy néhány emberből álló hírhordó „összeesküvő" csoport, melynek többek között tagja volt Vállay Gyula, a Magyar Vöröskereszt elnöke és Apor Gizella, a Magyar Vöröskereszt hivatásos főápolónője, valamint Török Sándor is. Török Sándor Vállay Gyulával és Apor Gizellával egyetértésben jelölték ki kapcsolattartónak a grófnét.

[62] *Szenes Sándor.*: Befejezetlen múlt. i. m. 197–198.

[63] *Gróf Edelsheim Gyulai I.:* Becsület és kötelesség. i. m. 264–265.

[64] *Csicsery-Rónay István:* A Magyar Függetlenségi Mozgalom története. i. m.

A Koszorús akció előzményeivel, vitatottságával és megítélésével Török Bálint: Legenda vagy tény? – Mi az igazság a Koszorús-akcióról? című írásában foglalkozik részletesen. Soós és Koszorús háború alatti kapcsolatának jelentőségét azért is szeretném kiemelni, mert a két férfi tevékenysége a későbbiekben több ponton is összefonódott. Az emigrációban is jelentős volt az együttműködésük és Soós tragikus autóbalesetekor utastársa Koszorús Ferenc volt.

Haraszti György alapos kutatásokkal igyekezett bemutatni a jegyzőkönyv keletkezését és Magyarországra jutását. Kutatásai szerint a két menekült 1944. április 25-én vonattal Zsolnára ment, ahol találkoztak a pozsonyi Zsidó Tanács képviselőjével Oskar Krasňanský mérnökkel. Vrba és Wetzler szlovák nyelven is beszámoltak az átélt és tapasztalt dolgokról, amit Krasňanský gyorsírásban rögzített. Másnap újbóli kihallgatás következett, ami után Krasňanský igyekezett végleges formába önteni beszámolójukat. Az eredetileg teljes terjedelmében szlovák nyelven írt jegyzőkönyv utolsó változatának legépelésére 1944. április 27-én kerül sor, majd a szlovákiai Zsidó Tanácson belül működő Pracovná Skupina csoport elkezdte a sokszorosítást és az óvatos terjesztést.[65] Krasňanský állítása szerint a német nyelvű jegyzőkönyvet az április 28-án Pozsonyba érkező dr. Kasztner Reső, a Budapesti Mentőbizottság tagja vitte Magyarországra. Kasztner feltehetőleg egy olyan magyar változatot kért Krasňanskýtól, mely nem tartalmazza a szlovákiai zsidókat, konkrét személyeket érintő információkat. Kasztner elsőségét többen is kétségbe vonják, azonban Haraszti szerint április 28-a környékén tényleg magával hozhatta a jegyzőkönyv német szövegét és várta az átdolgozott változatot.[66] Haraszti úgy véli, hogy szinte bizonyos, hogy az Auschwitzi jegyzőkönyv Kasztnernek köszönhetően került Magyarországra. Elképzelhetőnek tartja viszont, hogy az információkat megtartotta magának és szűkebb körének, azonban azt is lehetségesnek tartja, hogy amikor Soós Gézának és Éliás Józsefnek köszönhetően a tartalma mégis szélesebb körben elterjedt, akkor már nem tar-

[65] Auschwitzi jegyzőkönyv. i. m. 6–8.
[66] Auschwitzi jegyzőkönyv. i. m. 38.

totta célszerűnek a további cselekvést. Mindazonáltal arra is van esély, hogy az MFM titkos csatornáit kihasználva mégis az ő körei kezdeményezték a fordítást és a terjesztést.[67]

Számomra fontos kérdés, hogy Soós Géza hogyan juthatott a jegyzőkönyvhöz? Ahogyan arról már korábban is írtam, ez a kérdés a mai napig nem tisztázott. A kortársak visszaemlékezéséből azt tudhatjuk meg, hogy amikor arról kérdezték Soóst, hogyan kerül hozzá a jegyzőkönyv, akkor azt közölte Éliás Józseffel, hogy egy, a szlovák határ közelében élő, az ellenállással szimpatizáló személy juttatta el hozzá. Haraszti ezzel szemben úgy véli, hogy ez egyfajta dezinformáció volt Soós részéről és Krasňanský és/vagy Kasztner köreinek köszönhetően jutott el hozzá a jegyzőkönyvet.[68]

Bízom benne, hogy Soós Géza viszonylag rövid, de annál mozgalmasabb életútján keresztül sikerült betekintést adnom, hogy mely területeken folytatott aktív tevékenységet. Igyekeztem arra is rávilágítani, hogy Soós számos olyan tettet hajtott végre, melynek ismerete árnyaltabbá teheti Magyarország második világháború alatti történetét.

[67] Uo. 12.
[68] Uo. 38.

PALLAI LÁSZLÓ

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG 30. ÉVFORDULÓJÁNAK MEGÜNNEPLÉSE 1949-BEN

Minden politikai rendszer sajátossága a múlthoz, a történelemhez való viszonyának kérdése. Régiónkban és bene Magyarországon is számos politikai rendszerváltás ment végbe a XX. században. Mindegyik új hatalom megfogalmazta, ill. újraértelmezte az előző rendszerhez és általában az elmúlt történelemhez való viszonyát. A hatalmának legitimitását gyakran a történelmi folyamatokban, ill. azok sajátos értelmezésében kívánta megtalálni. Ebben nagy szerepe volt a politikai természetű ünnepeknek és azok újra- vagy átértelmezésének. Ezek az ünnepek átpolitizálódtak, aktuálpolitikai mondanivalót hordoztak. A társadalom számára nem pusztán egy emlékezési alkalmat jelentettek, hanem informálódási lehetőséget a belpolitikai tendenciákról, a belső hatalmi küzdelmek – amelyek igen gyakoriak voltak – állásáról, az erőviszonyokról, a nemzetközi élet aktuális értelmezéséről. Ezek a tények óhatatlanul is rávilágították a társadalom figyelmét az ünnepek külsőségeire, szereplőire, az általuk elmondottakra.

1949. március 21-én volt a Tanácsköztársaság 30. évfordulója. Gyökeresen új politikai szituációban történt a megemlékezés. 1945 és az un. baldali fordulat után ez az első kerek évfordulója 1919-nek. Az események nem pusztán az emlékezést szolgálták: „Ez az egyszeri történelmi esemény a magyar kommunista párttörténet viszonylag elszigetelt, jelentéktelen fejezetéből a legjelentősebbnek kikiáltott nemzeti ünneppé nőtt ebben az időszakban."[1] Hozzá kell tenni azonban, hogy különböző gazdaságpolitikai okok miatt munka-

[1] *Apor Péter:* Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945–1989. Bp., 2014. 9.

szünetes ünnepnappá sohasem vált. 1949-re megtörtént a két munkáspárt egyesülése, szovjet mintára nagy erővel bontakozott ki a társadalom, a gazdaság, az ideológia, a közigazgatás stb. átalakítása. Elindult a nemzetközi kapcsolatokban a hidegháború ún. klasszikus kora. Meghirdették a harmadik világháború elkerülhetetlenségét. Mindezek az események meghatározták a múlt átértékelésének szempontjait, a Tanácsköztársaság helyét és szerepét a magyar történelemben és az ezekből leszűrhető és leszűrendő tanulságokat[2] és feladatokat, iránymutatásokat 1949 Magyarországán.

A 30. évforduló kapcsán az ünneplés tartalmából, jellegéből és a külsőségekből az alábbi aktuálpolitikai tendenciák és üzenetek szűrhetőek le. A beszédek főbb gondolatai is ezeket tükrözték. A Tanácsköztársaság bukását a külső és belső ellenség együttes fellépése okozta, azaz a külső ellenség mellett mindig jelen vannak a belső árulók is. Ezek alkalmazása gyakorlattá a koncepciós perek révén váltak. Egyedül a szovjet példa és minta lehet sikeres az élet minden területén és a szocializmus magyarországi megteremtése során. Azaz nincsenek nemzeti utak, sajátosságok. Nagyon fontos a szilárd pártegység, a belső ellenséget, egykori jobboldali szociáldemokratákat el kell távolítani. Meg kell tisztítani az államapparátust a korábbi rendszer híveitől. A társadalmat meg kell ismertetni az új ideológiával és egy „reális", azaz a kommunista párt érdekét szolgáló történelmi emlékezetet kell kialakítani, ha ez nem felel meg a történelmi tényeknek és a tudományosság követelményeinek akkor is. A Szovjetunióban elítélt belső árulók – Kun Béla és társai – már kezdettől a kommunista mozgalom ellen szervezkedtek. A tanulság az, hogy az éberség jegyében az ellenséget mindig keresni, azonosítani kell. A kommunista hatalom alapja a munkás-paraszt együttműködés. Érződik egyfajta értelmiségellenesség azon is, hogy 1949-ban az Tanácsköztársaság mellett kiálló értelmiségieket, művészeket alig említik meg. A hatalomnak mindig erőt kell felmutatni. Nem véletlenül a Tanácsköztársaság felidézésekor a leggyakrabban említett személyiség Szamuely Tibor volt. Nagy erővel bontakozott ki Rákosi Mátyás sze-

[2] Az 1949-ben megtartott beszédek egyik leggyakrabban megfogalmazott gondolata ez volt.

mélyi kultusza. A megemlékezések tartalma azt sugallta, hogy 1919 igazi hőse, a helyes irányba történő cselekvés igaz felismerője mind 1919-ben, mind 1945-ben ő volt. A sztálinizmus és a leninizmus legigazabb magyarországi képviselője. Általa 1919 és 1945 között nem pusztán programokban és törekvésekben valósul meg a folytonosság, hanem személyében is. A megemlékezések szónokai mindegyike markánsan hangsúlyozta 1919 és 1945 közötti kontinuitást. Így vált 1919, 1945 egyfajta főpróbájává.

A Tanácsköztársaság és szereplőinek ill. megítélésük átértékelése már elkezdődött 1945 után. 1945. február 27-én az igazságügyi miniszter rendelettervezetet nyújtott be „A Tanácsköztársaság alatti időben és azóta is baloldali magatartást tanúsító személyek rehabilitálásáról."[3] 1945 március 28-án a honvédelmi miniszter előterjesztése alapján a kormány megtárgyalta „A Tanácsköztársaság alatti tevékenységükért és azóta is tanúsított baloldali magatartásukért elítélt katonai személyek rehabilitálása" című napirendi pontot. 1945 és 1948 közötti Minisztertanácsi ülésen közel harminc alkalommal szerepelt a Tanácsköztársaság alatti tevékenységük miatt elítélt, elbocsátott vasutasok, tanárok, állami alkalmazottak, rendőrök, katonatisztek, csendőr özvegyek stb. rehabilitálása.[4] Néhány esetben konkrét személyek rehabilitálására is megtörtént, mint pl. Garbai Sándor, Gellért Oszkár.

Az MDP Központi Vezetősége a Tanácsköztársaság 30. évfordulójának hivatalos megünneplését 1949. március 4-én tűzte napirendre. Az Agitációs Osztály és a Magyar Munkásmozgalmi Intézet közös javaslatát Révai József terjesztette elő. A tervezet szerint a megemlékezések során többek között az alábbi politikai szempontokat, mondanivalót kell érvényesíteni:[5]

---

[3] http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1944-1965/adatlap/1 (2016. június 5.)

[4] http://adatbazisokonline.hu/talalatok?suggest_used_flag_q=not+used&keyword=Tan%C3%A1csk%C3%B6zt%C3%A1rsas%C3%A1g#db25 (2016. június 6.)

[5] https://www.eleveltar.hu/web/guest/bongeszo?ref=TypeDeliverableUnit_85014c8f-d3fc-4a72-b96a-49787050c21b&tenant=MNL (2017. október 8.)

- A Tanácsköztársaság 1848–49 szellemének örököse.
- A polgári demokratikus forradalom képtelen volt kezelni a helyzetet, a magyar munkásosztály számára az egyedüli kivezető út a hatalom átvétele volt.
- A Tanácsköztársaság a dolgozó nép többségére támaszkodott, akik először vehették kezükbe a hatalmat.
- A Tanácsköztársaság megteremtette a szocializmus építésének alapjait.
- A Tanácsköztársaság 1848–49 óta először teremtett független néphadsereget.
- A nyugati imperialisták a jobboldali szociáldemokratákkal együtt szövetkeztek a munkáshatalom ellen.
- A Tanácsköztársaság létrejötte a szovjet októberi forradalom eredménye, érvényesült a proletár internacionalizmus.
- A Tanácsköztársaság léte hozzájárult azon tétel bizonyításához, hogy a nyugati állításokkal szemben a proletárdiktatúra nemcsak orosz jelenség.
- A Tanácsköztársaság számos hibát követett el.
- A bukás oka a külső és a belső ellenség összejátszása.
- Maga a Tanácsköztársaság a magyar munkásosztály nagy érdeme.
- A Horthy-korszak meghamisítani, rágalmazni igyekezte a Tanácsköztársaság érdemeit.
- A mai magyar népi demokrácia a Tanácsköztársaság örököse.
- A népi demokrácia tanult a Tanácsköztársaság hibáiból, ma mögöttünk áll a Szovjetunió, mely a szocializmus sikerének a biztosítéka
- A történelem bebizonyította, hogy a szocializmus egyetlen útja az, amit Lenin és Sztálin dolgozott ki, a magyar szocializmus építése a biztos jövő felé halad.

Később látni fogjuk, hogy az ünnepségek során az előadók mindegyike ezen előírt klisékből válogatott. Ezt követően szervezeti fel-

adatokat terjesztenek elő az ünnepség rendjéről.[6] A Titkárság az alábbi javaslatot fogadta el: „A parlament tartson ülést, ahol meg kell emlékezni az évfordulóról, de nem kell törvénytárba helyezni a törvényt. A nagybudapesti aktíva előadója nem Rákosi elvtárs lesz. Három napon belül meg kell kérdezni Rudas elvtárs orvosát, hogy vállalhatja-e Rudas elvtárs az előadás megtartását. Nemleges válasz esetén újabb javaslatot kell hozni. Felelős: Révai elvtárs. A honvédség nyilvános demonstráció helyett ünnepségeket szervezzen. A kiadandó emlékalbum 2/3-a fényképes dokumentációs anyag legyen, csak a bevezetés legyen eredeti anyag. A dokumentum-filmet először be kell mutatni a pártközpontban s csak ha megfelelő, lehet kiadni. A mártírok sírját március 21-én kell megkoszorúzni. Március 21-ét a jövőben mártírok emléknapjává kell nyilvánítani. A Törvényhatóság ne tartson ülést ebből az alkalomból. Landler Jenőről az István utat kell elnevezni. Az emléktáblát és az utcatáblát március 21-én kell leleplezni. Felelős: Köböl elvtárs. Szamuely holttestének hazahozatala nem látszik végrehajthatónak. Ha sírját megtalálják, hazahozatalára meg lehet tenni a lépéseket.[7] A Társadalmi Szemle egyik cikkében foglalkozzon Kun Béla szerepének kritikájával is."[8]

---

[6] Uo.

[7] Valószínűleg az ausztriai Savanyúkút határában jeltelen sírban nyugszik.

[8] Uo. A Társadalmi Szemle 1949/3. száma közölt számos írást a Tanácsköztársaságról. Rudas László: 1919 jelentősége c. írásában bírálja Kun Bélát. A tanulmány gondolatai és megállapításai a március 21-én elmondott beszédével esnek egybe, melyet ebben a tanulmányban is ismertetünk. Bár a pártutasítás szerint Kun Béla szerepének kritizálása volt a feladata, tanulmányában csak kétszer írja le Kun Béla nevét. Mások a Társadalmi Szemle egész 1949-es évfolyamában egyszer sem. Rudas mellett még megjelent Réti László: Lenin és Sztálin a Magyar Tanácsköztársaságról, Justus Pál: Szociáldemokraták az 1919-es proletárdiktatúrában, Fogarasi Béla: A Tanácsköztársaság kultúrpolitikája, Hevesi Gyula: A proletárforradalom mozgalmi előzményeiről az első világháború alatt c. írása

Az események már 1949. március 20-án elkezdődtek.[9] Emléktáblát avattak a Tanácsköztársaság harcaiban elhunyt postások emlékére. Ekkor nevezték át a korábbi István utat Landler Jenőről, ahol emléktáblát is avattak. A legmagasabb rangú jelenlévő Gerő Ernő volt. A beszédet – a korábbi párthatározatnak megfelelően – Köböl József, a budapesti törvényhatósági bizottság elnöke mondta. Beszédében párhuzamot vont Landler Jenő és Rákosi életútjával.[10] Ezen a napon jelentik be, hogy a Kossuth Rádió a másnap tartandó nagybudapesti pártaktívát élőben közvetíti. Számos vidéki településen tartottak ekkor már megemlékezéseket: pl. Sopronban, Kecskeméten.

1949-ben március 21-e egy hétfői napra esett, ahogy később most sem volt ún. piros betűs munkaszüneti nap. Az ötvenes évek feszített gazdasági programja, az emberi erő kíméletlen kihasználása miatt egyébként is kevés volt a szabadnapok, ill. munkaszünetes ünnepnapok száma. Az aznapi történésekről a napilapok, de különösen az MTI napi tudósítása számol be részletesen.

Az első jelentősebb eseményre délelőtt a Fővárosi Közigazgatási Bizottság ülésén került sor. Vargha Lajos elnök megemlékezett arról, hogy „harminc évvel ezelőtt alapította meg a magyar proletariátus a Nagy Októberi Szocialista Forradalomra támaszkodva a magyar Tanácsköztársaságot."[11] A Tanácsköztársaság és a szovjet forradalom közötti összefüggést, mintakövetést – a fenti utasításnak megfelelően – a megemlékezések során minden felszólaló kiemelte. Ezen a megemlékezésen a hosszabb, azaz az ünnepi beszédet Igaz Sándor tartotta a Magyar Dolgozók Pártja részéről. Ő is a folytonosságot hangoztatta 1919–1949 között valamint a Szovjetunió szerepét és a szovjet minta követését. Aktuálpolitikai kérdéseket is megemlített, amikor 1919 és napjaink imperializmus elleni küzdelmének fontosságát

[9] Az eseményekről lásd az MTI tudósítását: http:// adatbazisokonline.hu/adatbazis/magyar-tavirati-iroda/adatlap/125841?page=5&search=tan%C3%A1csk%C3%B6zt%C3%A1rsas%C3%A1g (2017. október 6.)

[10] A hadsereg nevében Pálffy György, a katonai koncepciós perek későbbi áldozata koszorúzott.

[11] http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/magyar-tavirati-iroda/adatlap/125731?page=3&search=rudas%20l%C3%A1szl%C3%B3 (2016. május 30.)

hangsúlyozta. A korszellemet követve arról az optimista jövőképről is beszélt, ami a magyar munkásság és parasztság előtt ál.. „… A magyar népi demokrácia a Tanácsköztársaság nagyszerű hagyományainak örököse. Népi demokráciánk a világ legerősebb hatalmával a Szovjetunióval és a környező népi demokráciákkal szövetségben, az egész világ szabadság szerető népeitől támogatva szilárdan és biztosan veri vissza minden imperialista támadó kísérletet. A Magyar Dolgozó Pártja büszkén vállalja a Tanácsköztársaság örökségét."[12] A kiformálódó személyi kultusz jegyében javasolta, hogy „táviratilag köszöntsék" Rákosi Mátyást, „az 1919-es Tanácsköztársaság népbiztosát" és „a magyar dolgozók nagy vezérét". Az akkor még formálisan létező kisgazdapárt részéről Rublezky Géza méltatta a Tanácsköztársaság érdemeit.

Délben Szakasits Árpád köztársasági elnök kitüntetéseket adott át „a munkásság és a dolgozó parasztság felszabadulása körül szerzett elévülhetetlen érdemekért" a Tanácsköztársaság 30. évfordulója alkalmából. Dobi István miniszterelnök javaslatára először magát Szakasits Árpádot tüntetik ki, aki köszöntőjében azt hangsúlyozta, hogy: „Ritka történelmi alkalom az, hogy egy levert forradalom üldözöttei és emigránsai megérhették az annakidején elbukott forradalmuk újjászületését és megvalósíthatták mindazt, amiért annakidején életüket kockára tették, megérhették eszményeik győzelmét, népük felszabadulását."[13] Ezt követően átadta a Köztársasági Elnök Elismerésének Aranykoszorúját a következő személyeknek: Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Révai József, Lukács György, Rudas László, Nyisztor György, Szántó József. A Magyar Köztársasági Érdemrend Középkeresztje kitüntetést kapták: Münnich Ferenc, Vas Zoltán, Szántó Zoltán, Berzeviczi Ilona, Szakasits Árpádné, Novoszád János, Gárdos Mária, Romhány Margit, Schiff Rezső. A névsorból látszik, hogy egy részük a belpolitikai élet meghatározó szereplői, a többiek olyan „veteránok", akik valóságos pozíciókkal nem rendelkeznek, az évfordulók alkalmából, reprezentációs célból „elővett" személyek. A kitüntetettek nevében Rákosi köszönte meg az elismerést.

[12] Uo.
[13] Uo.

A központi, nagy nyilvánosság előtt zajló megemlékezésre a Sportcsarnokban, az MDP nagyaktíváján került sor 15 órai kezdettel. A terem berendezése, külsőségei rendkívül beszédesek, informatívak voltak. Az elnökség fölött és a teremben körbe Lenin, Sztálin, Rákosi, Landler Jenő, Szamuely Tibor képei voltak elhelyezve. Az emelvénnyel szemben Mao Ce-tung, Togliatti, Maurice Thorez képei. A teremben körbe elhelyezett transzparensek a Vörös Hadsereget, a Szovjetuniót és Rákosit éltették. A beszédek tartalmát, üzenetét már előre jelezték az olyan jelmondatok, mint „Tanultunk 1919 hibájából! Árulóknak nincs helye a munkásosztály pártjában." A beszédeket Marosán György kezdte. A Tanácsköztársaságot belehelyezte a Dózsától 1945-ig tartó történelmi ívbe és annak szükségességét hangsúlyozta, hogy a 19-as hibákból tanulni kell. Konkrétumokat azonban nem említett.

Az ünnepi nagy előadói – ahogy láttuk a terveknek megfelelően – Rudas László[14] mondta. Szavaiból kiolvashatóak a politika akkori viszonyulásai a Tanácsköztársasághoz, szereplőihez, a szociáldemokráciához és Kun Bélához. Azaz követte a március 4-én megfogalmazott utasításokat. Erősen aktuálpolitizál, ahogy ez szokás volt a szocialista korszak ünnepségein. A múlt, a múltról való megemlékezés, a történelem értelmezése és narratívája a napi politikai helyzet

[14] Rudas László (1885–1950).Filozófus, politikus, újságíró. Kezdetben szociáldemokrata, majd a Kommunisták Magyarországi Pártjának egyik alapítója. Jellegzetes moszkovita politikusként tartották számon. 1949-ben már súlyos beteg volt. Jellemét, pályafutását jól visszaadja Faludy György versének néhány részlete, melyet temetése alkalmából írt: Egy bizánci teológus temetésén (Részletek)
Kordon kettő van: egy belső s egy külső. / Benn: moszkoviták, párt, sajtó, külügy, / halk duruzsolás – ez is pofafürdő – / a hulla csak ürügy. // A nagy halott! Moszkvában élt húsz évig. / Ettől lett íly nagy s nagyétkű legény. / Egyébként öt pártkongresszust ült végig / s élt túl e fenomén. // Mert filozófusnak hívták. E székbe / a párt ültette, mert Sztálint s Lenint / továbbhígítva, így meg úgy idézte, / előírás szerint. // Egyébként álszent volt, gyáva s kegyetlen. / Azon rúgott, ki ott maradt alul, / de előírt hátuljakból egyet sem / hagyott nyalatlanul. *(Rudas László temetésén, 1950 tavaszán.)*

bemutatására, a feladatok meghatározására, aktuális célok kijelölésére volt alkalmas. Rudas László beszéde mintegy leképezte Magyarország belpolitikai állapotát, külpolitikai helyzetét 1949 tavaszán.

Rudas László előadói beszédét tartja, mellette Szakasits Árpád. Forrás: https://www.google.hu/search?q=rudas+l%C3%A1szl%C3%B3&rlz=1C1AOHY_huHU712HU712&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwicxMCyy-TXAhWNmbQKHXzuDYMQ_AUICigB&biw=1366&bih=675#imgrc=NulmuVG0uBe48M: (2016. június 6.)

Beszédének elején kiemeli, hogy fontos a Tanácsköztársaság valós történetét megismerni és megismertetni valamint a bukás okainak tanulságait leszűrni. Párhuzamot von 1848 és 1919 között. „.. a magyar nép a legújabb kor történetében kétszer is első sorokban harcolt a haladás táborában."[15] Mindkét esetben a munkásság és a szegény parasztság hősiességére és önfeláldozására, mártíromságára utal a túlerőben lévő ellenforradalommal szemben. A magyar társadalom szerkezetét ismerve, az 1848-as eseményekkel kapcsolatban a munkásságra utalni, önmagában is megmutatta, hogy az 50-es évek tör-

[15] Uo.

ténelemszemlélete mennyire a politika kiszolgálójává vált és mennyire távol állt a tényektől. Ahogy más beszédek, Rudas László is megemlítette, hogy a magyar munkásság követte egyedül a szovjet példát 1919-ban. Az ötvenes években a népi demokráciákat jellemezte egyfajta versenyszellem, a szovjet mintának való megfelelésben való rivalizálás.

Rudas megemlékezésében nagy teret szentel a bukás okainak feltárására. Itt érhető tetten a legtöbb napi politikai mondanivaló. „A Tanácsköztársaság hibáiból és tévedéseiből okoltunk és tanultunk."[16] Véleménye szerint a két világháború között a Tanácsköztársaságról és a Szovjetunióról negatív, tudatosan meghamisított kép élt. Reális kép csak 1945 után alakulhatott ki, amikor a magyar társadalom megismerkedhetett a Vörös Hadsereggel és a Szovjetunióval. Párhuzamot von a magyar és a szovjet történelemmel, mivel Lenin szerint náluk 1917 „főpróbája" 1905 volt. Rudas szerint Magyarországon 1945-é pedig 1919. 1945-ben sokkal kedvezőbb volt a helyzet – többek között a szovjet jelenlét miatt –, mint 1919-ben – mondta.

Amikor a Tanácsköztársaság helyét és szerepét vizsgálja, rendkívül keményen bírálja a polgári demokratikus forradalmat és a szociáldemokrácia jobbszárnyát és centrumát. Ezekben a gondolatokban tér át a napi politikai helyzetre, a beszéd aktuális üzenetére, „mondanivalójára". „A kezdő földfelosztást a 'Népkormány' (azaz a Károlyi-rendszer) erőszakkal elnyomta, a nemzeti kérdést megoldatlanul hagyta, őt alig leplezte, hogy a régi magyar imperializmus örökösének tekinti magát. … A Szociáldemokrata Párt egy része maga is az ellenforradalomra és a kommunisták véres letörésére vette az irányt …"[17] Kemény aktuálpolitikai üzenet az a gondolat is, hogy a Tanácsköztársaság bukásában a külső és a belső ellenség együttes szerepe volt a döntő. Ahogy utaltunk az 1949. év nemzetközi kapcsolatainak jellegére.

A nap során számos megemlékező és maga Rudas is beszédének első felében a Tanácsköztársaság által elkövetett hibákról csak az általánosságok szintjén beszélt. Ő beszédének második felében konk-

[16] Uo.
[17] Uo.

retizálja is ezeket. Ezek során az első a valóságos pártegység hiánya. 1949. márciusában még egy év sem telt a két munkáspárt egyesülése óta, így Rudas szavai különösen hordoznak napi aktualitást és feladatokat. „Sem politikailag, sem ideológiailag, de még szervezetileg sem volt ez igazi egység, amint azt a későbbi fejlemények kézzelfoghatóan igazolták. Az egyesülés minden előkészítés nélkül ment végbe. A szociáldemokrata pártban bennmaradtak az opportunisták. A szociáldemokrata tömegeket nem nevelték át. A kommunisták önálló befolyása nem volt biztosítva az új pártban, de a kormányban sem voltak a kommunisták többségben."[18] Ebben kérdésben kerül Kun Béla első említésre, akit egyébként a többi felszólaló országszerte mellőzött. Kun Béla hibájának rója fel Rudas, amikor nem fogadta meg Lenin intő szavait, pedig ő táviratában figyelmeztetett a „szociálárulókra." Kun Béla bírálata tovább tart. „De biztosítékokat Kun Béla nem adhatott, mert nem is voltak. Választáviratában arra hivatkozott, hogy ő Marx és Lenin tanítványa. Később kiderült, hogy ez sem igaz, mert Buharin és Trockij tanítványa és híve volt."[19] Rudas szerint a legfontosabb tanulság 1919 hibájából az, hogy „ … önálló és élenjáró kommunista párt nélkül nincs valódi és teljes proletárdiktatúra." Véleménye szerint Rákosi Mátyás ezt helyesen ismerte fel és teremtette is meg.

Rudas szerint döntő hiba a földosztás elmulasztása is. Hiányzott a valódi munkás-paraszt szövetség. Itt is egybeesik az orosz példa követése és az 1945 utáni helyzet jó felismerése a kommunisták részéről. „Az orosz példát figyelmen kívül hagytuk: Marxnak azt a fontos tanítását, amelyre Lenin számtalanszor felhívta a figyelmet, hogy a proletárforradalomnak igazi népforradalomnak kell lennie. Ez pedig csak akkor következik be, ha a proletárforradalom egybeesik a parasztforradalom 'új kiadásával', vagyis ha a proletárforradalmat a parasztság forradalmi földosztása kíséri."[20] Meg kell itt jegyezni, hogy mind a szovjetek 19-ben, mind Rákosiék 49 tavaszán még a nagy kollektivizálási program megvalósítása előtt álltak.

[18] Uo.
[19] Uo.
[20] Uo.

Rudas szerint szintén hiba volt 19-ben az államapparátus megtisztításának az elmaradása. Ezzel szemben1949-ben: „Államapparátusunk napról napra inkább egybeolvad a néppel. Kiszórtuk és kiszórjuk a nép ellenségeit."[21] A szónok szerint fontos a helyes proletárhazafiság megteremtése szemben a korábbi hibákkal: „Nem vittük bele a nemzet tudatába, hogy a kommunisták jó hazafiak is, hogy ők az igazi hazafiak, mert hazafiságuk mentes minden sovinizmustól és nacionalizmustól."[22] Ebben a gondolatban jól látszik az a tendencia, ami az 50-es évek jellegzetes történelemszemlélete és a politikai közbeszéd része, hogy van egyrészt a magyar történelem pozitív, haladó folyama, mely Dózsától Kossuthig tart Rudas beszédében, vele szemben ott vannak az árulók. Az aktualizáló jelleget mi sem mutatja jobban, hogy ezek közül név szerint csak Nagy Ferenc, Sulyok, Barankovics, Mindszenty személyét említi meg.

A hidegháború időszakában a fegyveres erők központi szerepet játszottak. E tekintetben Rudas szerint 1919 nagy hibája és tanulsága, hogy a magyar Vörös Hadseregben nem érvényesült a kommunista vezető szerep, hiányzott a marxizmus-leninizmus elmélete. Zárógondolatában napi feladatként fogalmazza meg, hogy jobban el kell sajátítani és megtanulni a szovjet tapasztalatokat, jobban kell követni Lenin, Sztálin, Rákosi tanításait. „Sajátítsuk el még jobban a kommunizmus forradalmi elméletét. Tanuljuk meg még jobban a SzUK (b)P tapasztalatait átültetni a magyar viszonyokra."[23] A kor szokásos koreográfiájának megfelelően a rendezvény zárásaként Sztálint és Rákosit éltették hosszan tartó vastaps közepette.

Aznap még az alábbi fontosabb események, megemlékezések történtek Budapesten és vidéken. Szőnyi Tibor a Központi Vezetőség tagja, az Országos Káderosztály vezetője „Kiváló Munkás" kitüntetést ad pártkádereknek. A Kerepesi-temetőben megemlékeztek a kommunista mártírokról. Jelen voltak: Nagy Imre, Kádár János, Rajk László, Farkas Mihály, Marosán György és sok más pártvezető. A megemlékezés helyén egy nagy transzparens szövege azt hirdette,

[21] Uo.
[22] Uo.
[23] Uo.

hogy „A magyar Kommün vértanúit a magyar munkásosztály örökre szívébe zárta”[24] A megemlékező beszédet Kádár János akkori belügyminiszter mondta.[25] Utalt arra, hogy a Tanácsköztársaság a külső és a belső ellenség támadása miatt bukott meg. A bukás után bosszú és rágalmazás kísérte emlékét. A magyar történelem fő haladó sodra a Dózsa-Rákóczi-Kossuth-1919 eseményei mentén helyezkednek el. Indulatos, érzelmekkel átitatott beszédében arról is beszélt, hogy a régi mártírok nem könyörögtek kegyelemért, bátran állták a szenvedést, nem úgy mint ma. Míg Rudas László nem, Kádár beszélt részletesen a fehérterrorról és a megtorlásról. „A mi mártírjaink legtöbbjét mielőtt kivégezték volna, szörnyen megkínozták, mégsem könyörögtek kegyelemért, egyetlen vezető sem tagadta meg eszméit a hóhérok előtt. Ugyanakkor manapság, amikor a reakció ügynökei bíróság előtt állnak, gyáva kutyák módjára tagadják meg korábbi úgynevezett nézeteiket. Még mindig vannak, akik nem értik, hogy hősöket a munkásosztály forradalmi pártja és nagy eszmék tudnak nevelni. A mi mártírjaink ilyen eszmék hősei harcosai voltak.”[26] A beszéd morbid voltát az adja, hogy a jelenlévők közül számosan „megmutathatták” az eszme iránti elszántságukat az ellenük folytatott koncepciós perek előkészítésekor.[27]

Vidéken jelentősebb eseményekre az ipari központokban, a munkásmozgalom hagyományos területein került sor hasonló forgatókönyv szerint. A beszédek tartói vezető országos, vagy helyi funkcionáriusok voltak. A beszédeket a szokásoknak megfelelően kitüntetések átadása kísérte. Diósgyőrött Nógrádi Sándor[28], Szegeden Rónai Sándor[29], Pécsett Losonczy Géza[30], Ózdon Piros László[31], Salgó-

[24] Uo.
[25] Uo.
[26] Uo.
[27] A honvédség nevében Sólyom László koszorúzott, aki 1950-ben koncepciós per áldozata lett.
[28] Nógrádi Sándor (1894–1971), ekkor a Néphadsereg politikai főcsoportfőnöke.
[29] Rónai Sándor (1892–1965), ekkor az Elnöki Tanács elnöke.
[30] Losonczy Géza (1917–1957), ekkor a Népművelési Minisztérium államtitkára.
[31] Piros László (1917–2006), ekkor az MDP Központi Vezetőség tagja.

tarjánban Révész Ferenc[32], Debrecenben Horváth András[33], Tatabányán Haraszti Sándor[34] beszélt.

1949-ben az évforduló alkalmából egy reprezentatív kötetet is kiadtak. Az erről szóló döntést a Minisztertanács 1949. március 4-én hozta meg. Felépítését, tartalmát, ahogy korábban idéztük a Központi Vezetőség ülésén döntötték el.[35] Révai eredeti javaslatában Rákosi szereplése markánsabban lett volna kiemelve. Fejezetei a következő címekből állnak: Lenin és Sztálin utat mutat, Az osztályharc útján – a Tanácsköztársaság felé, 1919. március 21. – Magyarország: Tanácsköztársaság, „Szocális termelés", A Tanácsköztársaság szociálpolitikája, A tanácsköztársaság kultúrpolitikája, A párt a proletárdiktatúrában, A parasztság és az új rend, A magyar Vörös Hadsereg harcai, A külső és belső ellenforradalom, A Magyar Proletárforradalom nemzetközisége, A kommunisták megőrzik a Tanácsköztársaság emlékét, Eseménynaptár (1917–1919). A kiadvány valójában egy dokumentumgyűjtemény, tematikusan és célirányosan válogatva.

Az ötvenes években a Tanácsköztársaság hivatalos emlékezete összefonódott a Rákosi-kultusszal. Mint népbiztost, az események központi szereplőjeként ábrázolták. Személyében ő testesítette meg 1919-et. Ennek olyan különleges terméke is lett – bár nem 1949-ben – hogy személyét megörökítették egy Tanácsköztársaságról szóló filmben.[36] A film írója Sándor Kálmán, rendezője Várkonyi Zoltán. Dramaturgja Bacsó Péter, a zeneszerző Farkas Ferenc volt. A főbb szerepeket Benkő Gyula, Bessenyei Ferenc, Komlós Juci, Barsy Béla, Somogyi Erzsi alakítja. A film igazi „hőse" a Forradalmi Kor-

[32] Révész Ferenc (1912–1985), ekkor az MDP Agitációs és Propaganda Osztály helyettes vezetője.

[33] A megyei pártbizottság titkára.

[34] Haraszti Sándor (1897–1982), ekkor MDP Agitációs és Propaganda Osztály helyettes vezetője.

[35] https://www.eleveltar.hu/web/guest/bongeszo?ref=TypeDeliverableUnit_437877a7-56f2-4ac0-afa7-aa6f4f6eaac3&tenant=MNL (2017. október 6.)

[36] A film az alábbi oldalról ma is letölthető: https://videa.hu/videok/film-animacio/a-harag-napja-1953-bessenyei-ferenc-film-KXfLNjwKphbdmRsP (2017. október 6.)

A kiadvány.
Forrás:
https://www.google.hu/search?q=Tan%C3%A1csk%C3%B6zt%C3%A1rsas%C3%A1g+1949&rlz=1C1AOHY_huHU712HU712&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=aP-W-Vb81Y18dM%253 A%252CEJ7gWDQsRIqBYM%252C_&usg=__rcieFjEf7ya8yymg60DorYPdEDM%3D&sa=X&ved=0ahUKEwj_14mZzuTXAhXBKVAKHeB_CqUQ9QEIOjAC#imgrc=SXjpfSNt44Zh7M: (2016. június 6.)

mányzótanács megbízottja, aki rendbe teszi a dolgokat: Soós Imre. Ő 1953-ban körülbelül annyi éves volt, mint Rákosi 1919-ben. Mindenki számára egyértelmű, hogy Rákosi Mátyást 1919-es tevékenységére utal a film. Ő maga ugyanis népbiztosként járt Salgótarjánban, a film cselekménye játszódik. Jellegzetes sematikus film, az ötvenes évek egyik legrosszabb alkotása. A film sorsa jól tükrözi Ma-

gyarország 1953–55 közötti belpolitikai küzdelmeit, a Rákosi-Nagy Imre vitát, ill. annak alakulását. Sándor Kálmán „A harag napja" c. művét eredetileg színházi előadásra írta, amiért 1953-ban Kossuth-díjat kapott. Non György, a népművelésügyi miniszterhelyettes utasítására készült belőle film, a Rákosi-féle személyi kultusz jegyében. A film október végére elkészült, a politikai helyzet azonban megváltozott. Rákosi tekintélye és hatalma megrendült.

A filmmel foglalkozott 1953. október 28-án az MDP vezetősége is. A szóbeli előterjesztést Farkas Mihály tette. A döntés a következő volt: „A Politikai Bizottság hozzájárul a film bemutatásához azzal, hogy a legkirívóbb részeket ki kell hagyni és legfeljebb két hétig két

Kép „A harag napja" c. filmből.
Soós Imre, amint Rákosit személyesíti meg.
Forrás:
https://www.google.hu/search?q=a+harag+napja+1953&rlz=1C1AOHY_huHU712HU712&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjr6au_0uTXAhXPLFAKHdIcBbEQ_AUICigB&biw=1366&bih=675#imgrc=MHpYxdV2qRAV2M:
(2016. június 6.)

moziban lehet játszani. A filmről szóló alapos kritikát 2-3 nappal a bemutató után nyilvánosságra kel hozni. Felelős: Horváth Márton elvtárs."[37] Két héten keresztül két pesti mozi valójában is vetítette. A vezetés 1954. június 9-én ismét megtárgyalta a film sorsát. Horváth Márton javaslatot tett a film átdolgozására és bemutatására. A vezetés azonban ezt nem fogadta el.[38] 1954. év Nagy Imre hatalmának a csúcsa, Rákosi tekintélye még jobban aláásódott. Úgy tűnt, hogy a film süllyesztőbe került. 1955 elejére azonban változás következett be a hatalmi küzdelemben, Rákosi visszaszerezte korábbi pozícióját. 1955. február 2-án ugyanezt a javaslatot Andics Erzsébet terjesztette elő, melyet most elfogadtak.[39] Írásos előterjesztésében kifejtette, hogy a film bemutatása jelentős devizaveszteségeket okozott, pedig nagy sikerrel vetítettek Romániában, a Szovjetunióban, az NDK-ban. Azzal érvel, hogy Romániában „A talpalatnyi föld" bemutatása után ez aratta a legnagyobb sikert. Az átdolgozás utáni bemutatását azért is szükségesnek véli, mert „A film letiltása bizonytalanságot váltott ki a művészekben. … A javítások a film művészi egységét nem bontanák meg."[40] A szükséges javításokat a következő területeken látja: „A film javított változata képeket adna a parasztok, iparosok, hivatalnokok együttérzéséről. … Az értelmiség értékes része a forradalommal tart … A szociáldemokrácia nem azonos a jobboldali szociáldemokratákkal."[41] Hosszabb távon a film igazi vesztes Soós Imre volt. 1956-ban, különösen a XX. Kongresszus után sokan bírálták szerepvállalást a tematikus filmekben, különösen ebben. Személyes tragédiájában valószínűleg ez is közrejátszott.

A harmincadik évforduló alkalmából a posta emlékbélyegeket is kibocsátott. Rajtuk többek között Marx és Petőfi látható. A hivatalos iránymutatást ismerve – 1848–1919–1945 összekapcsolása –, Petőfi szerepeltetése sem meglepő.

---

[37] https://www.eleveltar.hu/web/guest/bongeszo?ref=TypeDeliverableUnit_95e7e09b-8933-44cf-9f42-88bf0d8daf75&tenant=MNL (2017. október 6.)
[38] Uo.
[39] Uo.
[40] Uo.
[41] Uo.

A Tanácsköztársaság 30. évfordulójára kibocsátott bélyegek. Forrás: https://www.google.hu/search?rlz=1C1AOHY_huHU712HU712&biw=1366&bih=675&tbm=isch&sa=1&ei=vw0fWpyNDoKkwQKWi5L4BA&q=Tan%C3%A1csk%C3%B6zt%C3%A1rsas%C3%A1g+1949&oq=Tan%C3%A1csk%C3%B6zt%C3%A1rsas%C3%A1g+1949&gs_l=psy-ab.12...111718.120853.0.124942.57.36.0.2.2.0.125.2575.31j2.33.0....0...1c.1.64.psy-ab..34.20.1400...0j0i67k1j0i10i67k1j0i5i30k1j0i24k1.0.Xx1ucQFfxWE#imgrc=lBDG6QB0byk8pM: (2016. május 30.)

A harmincadik évforduló alkalmából rendezett ünnepségeken láthatóan Rákosi közvetlen jelenléte szerényebb volt, nem ő volt a főszereplő, nem tartott nagy beszédeket, az eseményeken is alig volt jelen. A Tanácsköztársaság helyét az ötvenes években kiválóan foglalja össze a téma legalaposabb szakértője, amikor azt írja: „Habár a Magyarországi Tanácsköztársaság 'használható múltnak' tűnt, a háborút követő kommunista diktatúra igazi prefigurációja nem az 1919-es kommün volt – vágyott önképének igazi történeti előképét 1848 nyújthatta. A Rákosi-rendszert 1948-ban és nem 1949-ben kellett ünnepelni, a diktatúra önmagát – és előre 1949-et is – 1948-ban ünnepelte."[42]

[42] Apor Péter: Az elképzelt köztársaság, i. m. 56.

A KÖTET SZERZŐI

BOTOS MÁTÉ
egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Politológia Tanszék

BRENNER KOLOMAN
egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Germanisztikai Intézet

BUCZKÓ JÓZSEF
néprajzkutató, Móricz Pál Városi Könyvtár és Helytörténeti Gyűjtemény, Hajdúnánás

CSISZÁR IMRE
tudományos segédmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia-Debreceni Egyetem, Néprajzi Kutatócsoport

KEREPESZKI RÓBERT
tanszékvezető egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, Modernkori Magyar Történeti Tanszék

MOLNÁR DÁNIEL
PhD hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

PALLAI LÁSZLÓ
egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem

P. SZÁSZFALVI MÁRTA
néprajzkutató-muzeológus, Déri Múzeum, Debrecen

PÜSKI LEVENTE
egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, Modernkori Magyar Történeti Tanszék

SZONDA ISTVÁN
néprajzkutató, Endrődi Tájház és Helytörténeti Gyűjtemény, Gyomaendrőd